

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

et-TÂİ'-LİLLÂH VE BÜVEYHÎLER
(974-991)

DOKTORA TEZİ
Gülhan DUYGUN YAMAN

Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi

Tez Danışman: Prof. Dr. Aydın USTA

ŞUBAT 2023

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

et-TÂİ'-LİLLÂH VE BÜVEYHÎLER
(974-991)

DOKTORA TEZİ
Gülhan DUYGUN YAMAN

Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi

Tez Danışman: Prof. Dr. Aydın USTA

ŞUBAT 2023

ETİK BEYANI

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,

beyan ederim.

Adı-Soyadı:

İmzası:

et-TÂİ‘-LİLLÂH VE BÜVEYHÎLER (974-991)

ÖZET

Bu çalışma 24. Abbâsî Halifesi et-Tâi‘-Lillâh’ın 363-381/974-991 yılları arasındaki hilâfet dönemini ve Abbâsî Halifeliği’nin Büveyhîler yönetimindeki dönüşümünü incelemektedir. et-Tâi‘-Lillâh, makamına tayin edildiğinde Abbâsîler siyasi, sosyal, iktisadi ve dinî bakımdan büyük bir gerileme içindeydi. Esasında Halife el-Mütevekkil-Alellâh’dan (232-247/847-861) itibaren idarede özellikle Türk emîrlerin etkinlikleri artmış, halifeler ise siyasi otoritelerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardı. Bu durum merkezî otoritede birtakım aksaklıkların oluşmasına sebebiyet vermişti. Neticede İslâm Devleti’nin farklı bölgelerinde yarı bağımsız veya tam bağımsız hareket eden mahallî hânedanlar kurulmuştu. IV./X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu duruma çareler aramaya başlayan Abbâsî halifeleri, askerlerin siyasete ve orduya müdahalelerini kolaylaştıran *emîrû’l-ümerâlık* adında bir müessese teşkil etmişlerdi.

Bahsi geçen yüzyılın ortalarına doğru Deylem asıllı Zeydî-Şiî inancını benimsemiş Büveyhî hânedanının kurulması ve hilâfet merkezi Bağdat’ı ele geçirmeleri ile Abbâsî halifeleri üzerinde yaklaşık bir asır sürecek bir tahakküm başlatmıştır. Diğer yandan Büveyhîler Şiî olmalarına rağmen Sünnî Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmamışlardır. Kendi iktidarlarının meşruluğunu sağlayabilmek için halifelerin dinî ve manevî gücünden yararlanmayı tercih etmişlerdir.

Hilâfetinin tamamını Büveyhî tahakkümünde geçiren Abbâsî Halifesi et-Tâi‘-Lillâh’ın döneminde idarenin hemen her alanında fazlasıyla hissedilen bir baskı ortaya çıkmış, böylelikle hilâfette hukukî, idarî ve dinî açıdan dönüşüm kaçınılmaz olmuştur. Halifelerin uzun yıllardır sahip oldukları bazı yetkileri bu dönemde Büveyhî emîrlerinin kısıtlamalarına maruz kalmıştır. Abbâsî tarihinde halifeler hiçbir zaman et-Tâi‘-Lillâh’a uygulanan bir muamele ile karşılaşmamış, onun kadar küçük düşürülmemişlerdir. Bu yönüyle diğer halifelerden farklı bir konumda olan et-Tâi‘-Lillâh’ın döneminde gerçekleşen olaylar Abbâsî tarihine damga vurarak sonraki halifelerin takip ettikleri siyasete yön vermiştir. Onun hilâfetinde Büveyhîlere karşı kaybedilen nüfuz, kudret ve itibar sonraki dönemlerde yeniden kazanılmaya çalışılmıştır.

Büveyhîlerin tahakkümündeki Abbâsî Halifesi et-Tâi‘-Lillâh’ın döneminde gerçekleşen olayların ve onun hayatının konu edildiği bu çalışmanın ilk bölümünde doğumu, hilâfeti öncesi siyasi ortam ve halife olması, ikinci bölümünde onun döneminde Bağdat iktidarını ele geçiren Büveyhî emîrleri zamanında hilâfet merkezinde gerçekleşen hadiseler, üçüncü bölümünde dış münasebetler, dördüncü bölümünde hilâfetin dönüşümü ve son bölümünde ise onun halifelik kariyerinin nihayete ermesi, şahsiyeti ve ailesi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: et-Tâi‘-Lillâh, Abbâsîler, Büveyhîler, Halife, Hilâfet.

al-TĀ'Ī' LI'LLĀH AND BUYIDS (974-991)

ABSTRACT

This dissertation scrutinizes the era of al-Tā'ī' Li'llāh, 24th Caliph of Islam, from 974 to 991 (363-381 AH) and the transformation of the Abbāsīd Caliphate under the Buyids. When he ascended the caliphate, the Abbāsīd dynasty was already in political, social and economic decline. The caliph's authority was already waning when the Turkish amirs rose to power under the caliph al-Mutawakkil 'Alā'llāh (847-861/232-247 AH). Due to the dwindling central authority, a series of semi-autonomous and near-autonomous local dynasties emerged in the provinces. To prevent decentralisation, the caliphate established the office of amir al-umera (governor of governors, general over generals, premium inter pares), which made it easier for military leaders in the early tenth (sixth AH) century to settle into the to interfere with local politics and the military.

In the middle of the century the rise of the powerful Shia dynasty of Daylamic origin, the Buyids, undermined the authority of the caliphs, who had already lost their prestige. Once established, this dynasty extended its political influence to Iraq. With the conquest of the political capital, Baghdād, began their hegemony over the Abbāsīd caliphate, which lasted for a century. Although the Buyids belonged to the Zeydi branch of the Shia sect of Islam, they did not abolish the Sunni title of caliph. Instead, they benefited from the caliphate's religious and spiritual authority over the Sunnis.

During the era of al-Tā'ī' Li'llāh, due to a series of political and internal issues, political, legal and administrative changes in the State became inevitable. The Buyids curtailed some privileges/rights that the caliphs had enjoyed for centuries. No caliph was publicly humiliated like al-Tā'ī' Li'llāh because the Buyids did not take his office and personality with proper respect. As a bad example for his successors, the attitude towards his office and personality influenced the policies of future caliphs. His successors tried to restore the power and prestige of the caliphate that had been lost in his time.

This dissertation examines in five chapters the life and political events among the Buyids during the Abbāsīd caliph al-Tā'ī' Li'llāh. The first chapter summarises the political history of the Abbāsīd caliphate before al-Tā'ī' Li'llāh became the caliph. The second chapter deals with the domestic politics of the Buyids under al-Tā'ī' Li'llāh, the third with foreign relations. The fourth chapter examines the changes in the caliphate and the last chapter deals with his personality, his family and his last years.

Key Words: al-Tā'ī' Li'llāh, Abbāsīds, Buyids, Caliph, Caliphate.

ÖN SÖZ

Abbâsîlerin kuruluşu ile Emevîlerin iktidarı tarihe karışmış, İslâm tarihinde dönüm noktası olarak kabul edilen bir süreç başlamıştır. 500 yılı aşkın bir döneme damgasını vuran Abbâsîler hâkimiyetlerinin ilk yüzyılında altın çağını yaşamıştır. Ancak sonrasında yavaş yavaş otoritelerini kaybetmeye başlamışlar ve farklı iktidarların hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüz araştırmacıları söz konusu dönemleri incelemek için çeşitli taksimler yapmışlardır. Devletin ilk dönemi her açıdan gelişmenin zirvede olduğu bir zaman dilimini kapsamaktadır. İkinci döneminde ise fikrî gelişmeler en üst seviyeye ulaşırken, tam tersi bir şekilde halifelerin siyasî hâkimiyetlerinde çözümler başlamıştır. Türk emîrlerin yönetimde nüfuz sahibi olmalarının etkisiyle merkezden uzak egemenlik sahalarının idaresinde sıkıntılar baş göstermiştir. Merkezî otoritede ortaya çıkan zaafiyetin etkisiyle İslâm Devleti'nde bölünmeler başlamış, farklı coğrafyalarda irili ufaklı siyasal oluşumlar meydana gelmiştir.

IV./X. yüzyıldan itibaren halifeler asayiş ve huzuru sağlayabilmek adına emir komuta sisteminin emîrî'l-ümerâ olarak atanan bir kimseye devredilmesi şeklinde sonuçlanan bir dönem başlatmışlardır. İçinde buldukları kötü vaziyeti bertaraf etmek için uygulanan hedeflerinde başarılı olamayıp, hilâfetin iyice nüfuz kaybetmesine sebebiyet vermişlerdir. Nitekim 334/945 yılında Bağdat'ın Şîî Büveyhîler tarafından ele geçirilmesi Abbâsîlerin tarihinde çok daha kötü bir dönemi beraberinde getirmiştir. V./XI. yüzyılda Selçukluların İslâm dünyasında zuhur etmelerine kadar Abbâsî hilâfeti pek çok alanda büyük bir dönüşüm geçirmiştir.

Bu çalışma Ortaçağ İslâm tarihinde etkin roller üstlenen Büveyhîler dönemi halifelerinden biri olan et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetinde gerçekleşen olayları ve onun hayatını halife merkezli bir anlatımla ele almaktadır. Abbâsîler ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle ilk ve son dönemleri kapsamaktadır. Ancak Büveyhîlerin tahakkümünde hilâfet makamında olan halifeler ve onların döneminde cereyan eden olaylar ile ilgili araştırmalar çok azdır. Bugüne kadar et-Tâi'-Lillâh dönemi hiçbir suretle incelenmemiştir. Onun Büveyhî emîrlerinin gölgesinde bir hayat sürmüş olması ön plana çıkmasına engel olmuş gözükmektedir. Ancak dönemin temel dinamiklerini teşkil eden hadiselerin, halifelerin konumlarındaki değişime ve hilâfetin geçirdiği dönüşümlere ışık tutması nedeniyle bu çalışmanın literatürdeki boşluğa katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

et-Tâi'-Lillâh'ın hayatının ve döneminde gerçekleşen siyasî, idarî, hukukî vb. olayların incelendiği bu araştırmada hadiseleri yorumlamak ve onlar arasındaki açık ve gizli bağlantılar ile sağlıklı sonuçlara varılmaya çalışılmıştır. et-Tâi'-Lillâh dönemine kadar Abbâsî tarihinin genel hatlarıyla anlatıldığı giriş dışında beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde halifenin doğumuna, nesebine, yetişmesine, hilâfete gelmeden önceki siyasî koşullara ve halife olmasına yer verilmiştir. İkinci bölümde; hilâfet makamına geldikten sonra Bağdat'ta iktidarı ele geçiren Büveyhî emîrlerinin saltanatları boyunca meydana gelen siyasî, askerî, sosyal

iç gelişmeler ve halifenin hangi durumlarda olaylara müdâhil olduğu incelenmiştir. Hilâfet merkezi dışında vuku bulan siyasî gelişmeler üçüncü bölümde anlatılırken, dördüncü bölümde ise Halife et-Tâi‘-Lillâh üzerinden hilâfetin geçirdiği dönüşüm hukukî, idarî, dinî ve kültürel tüm boyutlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın son bölümünde ise halifenin hilâfet makamından azledilişinden ölümüne kadar olan olaylar ile birlikte onun kişisel hayatına ve şahsiyetine dair bilgiler verilmiştir.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında yakın ilgisini, bilgisini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen sayın danışman hocam Prof. Dr. Aydın Usta’ya en büyük teşekkürlerimi arz ediyorum. Diğer taraftan araştırma konusunun belirlenmesinde tecrübelerinden istifade ettiğim sayın hocam Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli’ye teşekkür etmek isterim. Aynı zamanda tez yazım sürecinde karşılaştığım pek çok sorunda desteğini gördüğüm değerli arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Suat Kaymak’a, görüşlerinden yararlandığım Dr. Ekin Mahmuzlu’ya ve Arapça şiirlerin anlaşılması konusunda sorularımı yanıtız bırakmayan Abdessamed Taibi’ye müteşekkürüm. Son olarak bu süreçte bana inanmaktan vazgeçmeyen başta annem ve babam olmak üzere tüm aileme, elimi bir an olsun bırakmayan kıymetli eşim Ali Ufuk Yaman’a en derin şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	IX
A. Kaynaklar	IX
1. Genel Tarih Kitapları.....	IX
2. Özel Tarih Kitapları.....	XIX
3. Resmî Yazışmalar.....	XXI
4. Tabakât ve Vefeyât Kitapları.....	XXII
5. Şehir ve Bölge Tarihleri	XXIV
6. Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler.....	XXV
7. Nümizmatik Kaynaklar.....	XXVII
8. Dil ve Edebiyata Dair Eserler.....	XXVIII
B. Araştırma Eserleri	XXVIII
GİRİŞ	1
HALİFE et-TÂİ‘-LİLLÂH DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	1
1. Muktedir Halifeler Döneminde Abbâsîler.....	4
2. Sâmerâ Döneminde Abbâsîler	11
3. Emîrû’l-ümerâlar Döneminde Abbâsîler.....	16
I. BÖLÜM	19
et-TÂİ‘-LİLLÂH’IN HALİFE OLMADAN ÖNCEKİ HAYATI VE HALİFE TAYİN EDİLİŞİ (317-363/929-974)	19
1. et-Tâi‘-Lillâh’ın Halifeliğine Kadarki Hayatı	19
1.1. Doğumu ve Nesebi	19
1.2. Yetiştirilmesi ve Hilâfeti Öncesi Siyasî Ortam	23
1.3. Halife Olması.....	50

II. BÖLÜM	54
et-TÂİ'-LİLLÂH'IN HİLÂFETİ DÖNEMİNDEKİ DÂHİLÎ OLAYLAR (363-381/974-991)	54
2. Büveyhîlerin Hâkimiyetinde et-Tâi'-Lillâh Döneminin Dâhilî Olayları	54
2.1. Büveyhî Emîri Bahtiyâr Dönemi Dâhilî Olayları (356-367/967-978)	54
2.2. Büveyhî Emîri Adudüdevle Dönemi Dâhilî Olayları (367-372/978-983) ...	78
2.3. Büveyhî Emîri Samsâmüdevle Dönemi Dâhilî Olayları (372-376/983-987).....	88
2.4. Büveyhî Emîri Şerefüdevle Dönemi Dâhilî Olayları (376-379/987-989)....	96
2.5. Büveyhî Emîri Bahâüdevle Dönemi Dâhilî Olayları (379-403/989-1012)	100
III. BÖLÜM	107
et-TÂİ'-LİLLÂH DÖNEMİNDEKİ DIŞ MÜNASEBETLER (363-393/974-1003)	107
3. Büveyhîlerin Tahakkümünde et-Tâi'-Lillâh Döneminin Haricî Olayları	107
3.1. Fâtımîler ile İlişkiler.....	107
3.1.1. Alp Tegin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi	111
3.1.2. Hicaz Hâkimiyeti Meselesi	117
3.2. Hamdânîler ile İlişkiler.....	119
3.3. Sâmânîler ile İlişkiler	122
3.4. Karahanlılar ile İlişkiler.....	125
IV. BÖLÜM	128
HALİFE et-TÂİ'-LİLLÂH ZAMANINDA HİLÂFETİN DÖNÜŞÜMÜ	128
4. Büveyhîlerin Tahakkümünde Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Hukukî Konumu.....	128
4.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın İdarî, Yargı ve Dinî Kurumlar Üzerindeki Rolü	128
4.1.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın İdarî Görevliler Üzerindeki Rolü	130
4.1.2. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Adlî ve Dinî Kurumlar ile Görevliler Üzerindeki Rolü	132
4.2. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Devlet Ekonomisindeki Rolü	137
4.3. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Mallarının Müsadere Edilmesi.....	139
4.4. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Tayin Yetkisine Yapılan Müdahaleler	140
4.5. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Büveyhî Emîrini Karşılması ve Ziyaret Etmesi ...	146
4.6. Hilâfetin Sembollerine Yönelik Büveyhîlerin Müdahaleleri	150
4.6.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Unvan ve Lakap İmtiyazına Yapılan Müdahaleler.....	150
4.6.2. Sikkeler Üzerindeki Müdahaleler.....	156
4.6.3. Hutbelere Müdahaleler	157

4.6.4. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Nevbet İmtiyazına Yönelik Müdahaleler	159
4.7. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Mektuplar Üzerindeki Yetkisine Müdahaleler	161
4.8. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Kültürel Hayattaki Rolü	166
V. BÖLÜM.....	170
HALİFE et-TÂİ‘-LİLLÂH’IN ÖLÜMÜ, ŞAHSİYETİ VE ÖZEL HAYATI..	170
5. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Azledilmesinden Ölümüne Kadarki Yaşamı.....	170
5.1. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Büveyhî Emîri Bahâüddeve Tarafından Hilâfetten Azledilmesi.....	170
5.2. el-Kâdir-Billâh’a Biat Edilmesi.....	174
5.3. et-Tâi‘-Lillâh’ın Hilâfeti Sonrası Ortaya Atılan İddia.....	177
5.4. et-Tâi‘-Lillâh’ın Vefatı	178
5.5. Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Kişisel Özellikleri ve Ailesi	180
5.5.1. Fizikî Görünümü ve Şahsiyeti	181
5.5.2. Hanımları ve Çocukları	184
SONUÇ.....	188
BİBLİYOGRAFYA.....	193
1. Kaynak Eserler	193
2. Araştırma Eserleri.....	197
EKLER.....	210
ÖZ GEÇMİŞ.....	216

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif.
b.	: bin, ibn (oğlu).
bkz.	: bakınız.
CHI	: <i>Cambridge History of Iran.</i>
DİA	: <i>Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.</i>
DTCFD	: <i>Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi.</i>
ed.	: editör.
EP	: <i>The Encyclopaedia of Islam.</i>
frs. trc.	: Farsça tercüme.
haz.	: hazırlayan.
Hız.	: hazreti.
hş.	: hicrî-şemsî.
İA	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.</i>
ing. trc.	: İngilizce tercüme.
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı.
JRAS	: <i>Journal of the Royal Society.</i>
nşr.	: neşreden.
öl.	: ölümü.
s.	: sayfa.
sy.	: sayı.
thk.	: tahkik.
trk. trc.	: Türkçe tercüme.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
t.y.	: tarih yok.
Vol.	: Volume.
yay. haz.	: yayına hazırlayan.
yy.	: yüzyıl.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Abbâsî tarihinin 363-381/974-991 yıllarını kapsayan Halife et-Tâi'-Lillâh ve Büveyhîler adlı bu çalışmanın siyasî, sosyal, idarî, hukukî ve dinî açıdan pek çok özelliği bulunmaktadır. Araştırmayı tüm boyutları ile ele alabilmek için çeşitli kaynaklara başvurulmuştur. Bilhassa genel tarih kitapları başta olmak üzere özel tarih kitapları, resmî yazışmalar, tabakât ve vefeyât kitapları, şehir ve bölge tarihleri, coğrafya kitapları ve seyahatnâmeler, nümizmatik kaynaklar, dil ve edebiyata dair eserler ve çağdaş araştırmalardan istifade edilmiştir. Söz konusu eserlerin bu araştırmanın konusuna katkılarını belirtmek suretiyle onlardan ne ölçüde yararlandığımı ortaya koymak gerekmektedir. Bu nedenle muhtelif başlıklar altında kategorize edilmiş öne çıkan kaynaklar üzerinde durulacaktır.

A. Kaynaklar

1. Genel Tarih Kitapları

Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher adlı eseriyle tanınan **el-Mes'ûdî**¹ (Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, 280-345/893-956) Bağdat'ta dünyaya gelmiş meşhur tarih ve coğrafya âlimlerindedir. Eseri Hz. Âdem'den itibaren Abbâsî Halifesi el-Mutî'-Lillâh hilâfetinin sonuna kadar İslâm tarihi anlatılmış olmakla beraber önemli sosyal ve kültürel detayları ihtiva etmektedir. Kaynağın bu çalışma için önemi et-Tâi'-Lillâh hilâfete gelene kadar Abbâsî halifelerinin emîrû'l-ümerâlar ile olan ilişkilerine ve konularına değinmiş olmasıdır. Büveyhîlerin çağdaşı olan

---

¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], İstanbul 1998, s.60-61; Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, XXIX, 353-355.

müellifin verdiği bilgiler hilâfetin geçirdiği dönüşümü anlamak açısından önemlidir. Eserin Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından yapılan neşri kullanılmıştır².

Bu çalışmanın en temel kaynaklarından biri olan **İbn Miskeveyh**³'in (Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin, 421/1030) *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem* adlı eseri genel bir tarih kitabıdır. Müellif, Büveyhîlerin hizmetinde görev aldığı için hilâfet merkezinde yaşanan siyasî gelişmelere yakından şahitlik etmiştir. Bu durum İbn Miskeveyh'i diğer müverrihlerden ayıran en belirleyici unsur olmuştur. Onun hânedan içerisindeki avantajlı konumundan dolayı tanık olamadığı gelişmeleri de güvenilir kişilerden dinleyerek kaleme alması bu araştırma konusu için hususî bir nitelik taşımaktadır.

Eserin 295-369/907-979 yılları arasındaki kısmı günümüze ulaşmıştır. Söz konusu tarih aralığı bilhassa et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfeti dönemine denk geldiğinden müellif Bağdat'ta vuku bulan siyasî ve askerî gelişmeler konusunda oldukça aydınlatıcı bilgiler vermiştir. İbn Miskeveyh'in bu çalışmanın konusunu teşkil eden halifenin sahip olduğu hukukî ayrıcalıkların Adudüdevle döneminde geçirdiği değişime dair yaptığı yorumlar hilâfetin dönüşümünü göstermesi açısından değerlidir. Aynı zamanda onun et-Tâi'-Lillâh ile el-Kâdir-Billâh'ın dönemleri arasındaki farklılıklar ile ilgili belirttiği tarafsız değerlendirmeleri konumuz açısından eserin önemini daha da artırmıştır.

Bu çalışmada Ebü'l-Kâsım Emami tarafından 2001 yılında Suruş İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslâmi-yi İran'dan çıkan altı ciltlik Arapça neşri kullanıldı⁴. Aynı zamanda 1921 senesinde H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth tarafından tercüme edilen İngilizce baskısı⁵ ile birlikte 2016 yılında Kıvameddin Burslan'ın Türkçeye tercümesiyle TTK'dan çıkan baskısından⁶ istifade edildi.

---

² el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürüccü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1384-1385/1964-1965.

³ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.71-72; Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, XX, 201-208.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım Emami, Suruş [İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslâmi-yi İran], Tahran 2001/1421.

⁵ *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, edited translated and elucidated Henry Frederick Amedroz, David Samuel Margoliouth, Basil Blackwell, Oxford 1921.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, trk. trc. Kıvameddin Burslan, *Tecâribü'l-ümem*, yay. haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul, TTK, Ankara 2016.

Büveyhîler döneminde yaşamış önemli isimlerden biri olan **Hilâl es-Sâbî**⁷ (Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî el-Harrânî, 359-448/970-1056), Muizzüddeve ve onun halefi İzzüddeve Bahtiyâr'ın Dîvânü'r-resâil başkanlığını yapmış olan Ebû İshak es-Sâbî'nin torunudur. Dedesinin konumdan dolayı divanda yetişme imkânı bulan müellif, Bahâüddeve zamanında aynı görevin başına getirilmiştir. Aynı zamanda edip ve tarihçi olan Hilâl es-Sâbî'nin tarih alanında kaleme aldığı ve bu çalışmada sıklıkla başvuru alan eseri *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*'dir. Eserde halifenin hukukî konumunu sarsan ihlallerden detaylı bir şekilde bahsedilmesi bu araştırmanın konusuna önemli derecede ışık tutmuştur. Dikkate değer bir siyâsî gücü bulunmayan halifenin Hilâfet Sarayı'ndaki tayin merasimleri, yargı sistemindeki yetkileri, hutbeler, sikkeler, nevbet ve mektuplar gibi pek çok konuda yaşadığı baskı hususunda mühim bilgiler elde edilmiştir. Müellifin görevi sebebiyle verdiği malumatlar bu çalışmanın konusu bakımından son derece kıymetlidir. Elie A. Salem tarafından Beyrut'ta tercüme edilen İngilizce baskısından yararlanılmıştır⁸.

el-Antâkî⁹ (Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd, 370-458/980-1066) *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-el-Antâkî* adlı eserini yıllara göre değil Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin tahta çıkış sıralarına göre teşkil etmiştir. Mısır, Suriye ve Bizans İmparatorluğu'ndaki olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler veren müellifin yaşadığı dönem çalışmanın konusu açısından oldukça önemlidir. Zira el-Antâkî'nin IV./X. yüzyıl sonu V./XI. asrın başında Mısır'da oluşu Abbâsî-Fâtımî ilişkilerine dair verdiği bilgileri değerli kılmaktadır. Bununla beraber hilâfet merkezi Bağdat'ta yaşanan siyâsî gelişmelere de yer veren müellifin eserine sıklıkla başvurulmuştur. Çalışmada Ömer Abdüsselâm Tedmürî tarafından yapılan 1990 yılındaki Arapça neşri kullanılmıştır¹⁰.

Selçuklular zamanında Abbâsî Halifesi el-Muktedî-Biemrillâh'ın (467-487/1075-1094) veziri olan **er-Rûzrâverî**¹¹ (Ebû Şücâ' Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Muhammed (Abdillâh), 488/1095), İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem* adlı eserinin neşredilmeyen kısımları için *Zeyl* kaleme almıştır. 369-389/980-999 yıllarını

---

⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.68; Casim Avcı, "Sâbî, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, XXXV, 340-341.

⁸ Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin b. İbrâhîm Sâbî, *Rusum dar al-khilafah*, translated by Elie A. Salem, American University of Beirut, Beyrut 1977.

⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, "Antâkî, Yahyâ b. Saîd", *DİA*, III, 228; a.mlf., *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.79.

¹⁰ Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ Antâkî, *Târîhu Yahya b. Saîd el-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Jarrous Press, Trablus 1990.

¹¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Casim Avcı, "Rûzrâverî", *DİA*, XXXV, 281.

barındıran bu eserin çalışmanın konusu açısından önemi, Halife et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfette olduğu yıllar hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmesidir. Eser Abbâsî halifeleri et-Tâi'-Lillâh ve el-Kâdir-Billâh dönemlerine dair önemli bilgiler vermesinin yanında, Irak Büveyhî emîrleri Adudüddeve, Samsâmüddeve, Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin Bağdat'ta iktidarda oldukları yıllar içindeki faaliyetleri hakkında değerlendirmeler barındırmaktadır. Kaynağın bu çalışma açısından önemi özellikle Büveyhî emîrlerinin et-Tâi' ile ilişkilerine ve onların Bağdat'taki siyasî hayatlarına ışık tutması açısından başvurulacak temel kaynaklardan biri olmasıdır. Eserin Henry F. Amedroz tarafından 1334/1916 yılında Kahire'de neşredilmiş baskısı kullanıldı¹². Aynı zamanda Tayfun Gümüş tarafından *er-Rûzrâverî'nin Zeylû Tecâribi'l-ümem Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*¹³ adlı yüksek lisans tezindeki Türkçe çevirilere eserin orijinali ile karşılaştırılmak sureti ile başvuruldu.

İranlı tarihçi **el-Hemedânî**¹⁴ (Muhammed b. Abdülmelik, 463-521/1071-1127), *Tekmiletü Târîhi't-Taberî* adlı eserini İslâm tarihinin ünlü müelliflerinden et-Taberî'nin *Târîh-i Taberî Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* adlı eserine zeyl olarak kaleme almıştır. Günümüze yalnızca tek cildi ulaşan kaynak 296-367/908-978 yılları arasında Irak'ta meydana gelen siyasî olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfete geçmeden önce Bağdat'taki siyasî ortam hakkında bilgi edinmek için başvurulacak mühim bir kaynak olmuştur. Ayrıca et-Tâi'nin hilâfetine ilk dönemleri için de eserden istifade edilmiştir. 1961 yılında Tahran'da Müessesetü'n-Nasr'dan yayımlanan baskısı kullanılmıştır¹⁵.

Anonim kaynaklardan biri olan *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâik*, dört ciltten oluşmasına rağmen sadece üçüncü ve dördüncü cildi günümüze gelmiştir. Eserin son cildi 256-350/870-961 yılları arasında İslâm coğrafyasında meydana gelen siyasî gelişmeleri aktarmaktadır. Eser, Halife et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfete gelmeden önce Bağdat'taki siyasî ortamın nasıl olduğu hakkında orjinal bilgiler ihtiva etmektedir.

---

¹² Ebû Şüca Zahireddin Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî, *Zeylu Kitâbi Tecâribi'l-ümem*, ed. Henry Frederick Amedroz, Kahire 1334/1916.

¹³ Tayfun Gümüş, *er-Rûzrâverî'nin Zeylû Tecâribi'l-ümem Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

¹⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Sadiq Sajjadi, "Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik", *DİA*, XVII, 188-189.

¹⁵ Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Müessesetü'n-Nasr, Tahran 1961.

Ömer Saîdî tarafından 1972 senesinde Dımaşk'ta yayımlanan neşrinden istifade edilen eser, sona erdiği zaman dilimi itibariyle çalışmanın araştırma konusu açısından yetersiz olsa da barındırdığı farklı bazı bilgiler nedeniyle sıklıkla başvuru kaynaklardan olmuştur¹⁶.

Ortaçağ İslâm dünyasının önde gelen âlimlerinden biri olan **İbnü'l-Cevzî**¹⁷'nin (Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, 510-597/1116-1200) kaleme aldığı eserler İslâmî ilimlerdeki pek çok konuya ışık tutmaktadır. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı yazdığı tarih kitabı bu çalışma için kullanılan en önemli kaynaklardandır. Müellifin söz konusu eserindeki tarihî olaylar Hz. Âdem'in yaratılışı ile başlamakta olup 573/1177 yılına kadar gelmektedir. Müverrih siyasî gelişmeleri kronolojik olarak ele alırken aynı zamanda her sene vefat eden mühim şahsiyetlere de eserinde yer vermiştir. Bu açıdan araştırma konusu dâhilinde önemli biyografik bilgiler edinilmesine de yardımcı olmuştur. Birçok konuda başvuru yegâne kaynak olan adı geçen eserde et-Tâi'nin gençlik yıllarına, hilâfeti döneminde meydana gelen siyasî hadiseler ve halifenin statüsünün Büveyhî emîrleri zamanındaki değişimine yer verilmiştir. Diğer taraftan eser et-Tâi' zamanında görev yapan devlet adamları, imar faaliyetleri, şahsiyeti ve özel hayatına ilişkin diğer kaynaklarda bulunmayan özgün bilgiler ihtiva etmektedir. 1992 yılında Beyrut'ta Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye'den yayımlanan neşrinin XIV. ve XV. ciltlerine başvurulmuştur¹⁸.

el-Kâmil fî t-târîh adlı eseriyle büyük bir şöhret yakalayan **İbnü'l-Esîr**¹⁹ (Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, 555-630/1160-1233), Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli tarihçilerinden kabul edilmektedir. Adı zikrolunan eser dünyanın yaratılışından 628/1231 yılına kadar süregelen tarihî olayları anlatmaktadır. Müellif kendi döneminden önceki hadiseler için bugüne ulaşmayan güvenilir kaynaklardan yararlanarak eserini yazmıştır. Bu nedenle diğer temel kaynaklarda geçen bilgileri tekrar etmekle birlikte hemen hiçbir kaynakta yer almayan bazı hususları da barındırması, olayları kronolojik ve derleyici şekilde aktarması eserin

---

¹⁶ *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâik*, nşr. Ömer Saidi, Institut Français de Damas, Dımaşk 1972.

¹⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.122; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, 543-549.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, XIV-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992.

¹⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.137-139; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.

değerini artırmaktadır. Eserin Halil Me'mun Şiha neşri, Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça'nın Türkçe tercümesi kullanılmıştır²⁰.

Yukarıda adı geçen meşhur âlim İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan **Sıbt İbnü'l-Cevzî**²¹ (Şemsü'd-dîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, 581-654/1185-1256), çocukluğunda babasını kaybetmesi üzerine dedesi tarafından himaye edilmiş ve yetiştirilmiştir. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-â'yân* adlı eseri yaradılıştan başlayıp 654/1256 yılına kadar süregelen olayları kronolojik olarak aktaran genel bir tarih kitabıdır. Tarihçi V./XI. yüzyılın en önemli müverrihlerinden olan ve 448-479/1056-1087 yılları arasındaki Irak olaylarını bizzat yaşayarak aktaran Abbâsî kâtibi Garsu'n-ni'me²²'nin (Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, 416-480/1025-1088) günümüze ulaşmamış eseri *Uyûnü't-tevârih*'den yararlanmıştı. Müellif bazı konularda hiçbir kaynaktan rastlanmayan bilgiler aktarmaktadır. Eserden Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Büveyhî emîrleri ile olan ilişkilerine ve çocuklarına dair önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu çalışma için 2013 yılında Dımaşk'ta Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye tarafından yayımlanan ve bir heyet tarafından derlenen baskısı kullanılmıştır²³.

Minhâc-ı Sirâc ismiyle tanınan **el-Cüzcânî**²⁴ (Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed, 589-664/1193-1266'dan sonra) Delhi Türk Sultanlığı'na hizmet etmiş ve meşhur *Tabakât-i Nâsiri* adlı eserini kaleme almıştır. Eser yaradılıştan itibaren müellifin kendi zamanına kadar gelen hadiseleri içeren genel bir İslâm tarihidir. Çoğunlukla kendi dönemiyle alakalı orijinal bilgiler barındıran eser 23 bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada doğruluğu kesin olmamakla beraber Halife et-Tâi'-Lillâh'ın doğum tarihi ve lakabı ile ilgili farklı bilgilere ulaşılmıştır. Aynı zamanda haricî olayları aktarırken yer verilen Sâmânîler ile olan ilişkiler başlığında da

---

²⁰ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI-VIII, thk. Halil Me'mun Şiha, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 2002/1422; trk. trc. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII; trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX-XI; trk. trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

²¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.144-145; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, 87-88.

²² Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Sevim, "Garsünni'me", *DİA*, XIII, 386-387; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.68-69.

²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-â'yân*, XVII, thk. Ammâr Reyhâvî; XVIII-XIX, thk. Muhammed Enes el-Hinn-Kâmil Muhammed el-Herrât, Dımaşk 2013; XX-XXII, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Dımaşk 2013.

²⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. A. S. Bazmee Ansari, "Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc", *DİA*, VIII, 98-99; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.162-163.

eserden istifade edilmiştir. Eserin Afaf es-Seyyid Zeydan tarafından yapılan Arapça tercümesine²⁵ ve Major H. G. Raverty'in İngilizce çevirisine başvurulmuştur²⁶.

Eyyübî ailesinden gelen **Ebü'l-Fidâ**²⁷ (el-Melikü'l-Mü'eyyed İmâdü'd-dîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, 672-732/1273-1331), döneminin tarih ve coğrafya âlimlerindendir. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* adlı eser hilkatten başlayarak 729/1329 yılına kadar süregelen hadiseleri kronolojik bir sırayla anlatmaktadır. Her ne kadar İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*'inde verdiği bilgilerin özeti olmaktan öteye gidemese de bu çalışmada sıklıkla başvuru kaynaklardan biri olmuştur. Eserin 1997 yılında Mahmûd Deyyub tarafından yapılan neşri kullanılmıştır²⁸.

Memlükler döneminin önde gelen müelliflerinden olan **en-Nüveyrî**²⁹ (Ebü'l-Abbâs Şehâbü'd-dîn Ahmed b. Abdülvehhâb, 677-732/1279-1332) *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb* adlı ansiklopedik türde eseri kaleme almıştır. Tarihçi eserini yazarken kronolojik bir sıra takip etmemiş, konuları bölgeler ve hânedanlara göre taksim ederek anlatmayı tercih etmiştir. Diğer kaynaklardan farklı bilgiler barındırmayan eser kısa ve öz bilgiler ihtiva etmektedir. 31 ciltten müteşekkil olan kaynağın XXIII. XXVI. ve XXVIII. ciltlerinden istifade edilmiştir. Bilhassa et-Tâi'-Lillâh dönemi dış ilişkilerini anlatırken buradaki Türklerin lideri Alp Tegin'in Mısır'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Eserin Kahire'de en-Nehdatü'l-Mısriyyeti'l-Amme'den çıkan ve bir komisyon tarafından hazırlanan neşrine başvurulmuştur³⁰.

---

²⁵ Ebü Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed b. Osman el-Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsiri*, I-II, trc., Afaf es-Seyyid Zeydan, el-Merkezü'l-Kavmi li't-Terceme, Kahire 2012.

²⁶ Maulana Minhaj-ud-din Abu-Umar-ı-Uzman, *Tabakat-ı Nasiri: a general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, translated by Major H. G. Raverty, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970.

²⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, X, 320-321; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.178-180.

²⁸ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

²⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.180-181; Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdullah", *DİA*, XXXIII, 304-306.

³⁰ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, XXIII, thk. Ahmed Kamil Zekî, Kahire 1980; XXVI-XXVII, thk. Fevzi Anitil-Saîd Aşur, Kahire 1985.

Memlûklerin³¹ önemli tarihçilerinden biri olan **İbnü'd-Devâdârî**³² (Seyfû'd-dîn Ebû Bekr b. Abdullah b. İzzü'd-dîn Aybek, öl. 736/1336'dan sonra), *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer* adlı eserin sahibidir. Genel tarih kitabı olan eserini yıl esasına göre dokuz cüz hâlinde yazan müellif, 735/1335 senesine kadar olan olaylardan bahsetmektedir. Müellif Mısır tarihçilerinden olduğundan bu çalışmada bilhassa et-Tâi'-Lillâh dönemi Fâtımîler ile ilişkiler başlığını yazarken oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. Eserin 1961 yılında Salâhaddîn el-Müneccid'in tahkikiyle Kahire'de yayımlanan baskısından faydalanıldı³³.

Ortaçağ İslâm tarihinin Türk müelliflerinden olan **ez-Zehebî**³⁴ (Şemsü'd-dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, 673-748/1273-1347) *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* isimli eseri, genel bir İslâm tarihi olmasının yanında önemli bir tabakât kitabıdır. Müellif eserini kaleme alırken 700/1300 yılına kadar gelen siyasî hadiseleri kronolojik olarak aktarmıştır. Bu yönüyle tamamlayıcı bir kaynak niteliğindedir. Akabinde ise bazı şahsiyetlerin hayatlarına değinmiştir. Eserden yararlanırken Irak, Suriye ve Mısır'da geçen siyasî olaylar diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılarak doğrulanmıştır. Bununla beraber Halife et-Tâi'-Lillâh, Büveyhî emîrleri, Türk hâcipler ve kâtipler ile ilgili biyografik bilgilerin tespitinde sıklıkla başvurulan eserlerden biri olmuştur. Eserin 1992 yılında Ömer Abdüsselâm Tedmurî tarafından yapılan neşri kullanılmıştır³⁵. ez-Zehebî'nin eserlerinden bir diğeri olan *Düvelü'l-İslâm* adlı kaynak *Târîhu'l-İslâm*'a zeyl olarak yazılmış özet mahiyetindedir. Yine aynı şekilde müellifin bu eserinden de istifade edilmiştir³⁶.

Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen **İbnü'l-Verdî**³⁷ (Ebû Hafs Zeynü'd-dîn Ömer b. Muzaffer, 689-749/1290-1349) XIV. yüzyılın önemli âlimlerindedir. *Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)* adlı eseri kaleme almıştır. Söz konusu

---

³¹ 648-923/1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren ve Müslüman bir Türk devleti olan Memlûklerin siyasî, idarî ve ilmî faaliyetleri için bkz. İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 90-97.

³² Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.182-183; Cevat İzgi, "İbnü'd-Devâdârî", *DİA*, XXI, 11-13.

³³ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürretü'l-maziyye fi ahbâri'd-devleti'l-Fâtimiyye*, VI, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire 1961.

³⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.185-188; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188.

³⁵ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXVI, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1993.

³⁶ ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmâil Merve-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.

³⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.191-192; İsmail Durmuş-Ali Şakir Ergin, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", *DİA*, XXI, 239-240.

kaynak Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*'ine zeyl olarak yazılmış olup, 729-749/1329-1349 yılları arasındaki hadiselerle yer vermektedir. Bu çalışmada başvuru genel tarih kitaplarından biri olmakla beraber istifa edilen bilgiler *el-Muhtasar*'da aktarılan malumatlardan farklı değildir. Eserin Ahmed Rıfâd Bedravî tarafından Dârü'l-Ma'rife'de yayımlanan neşri kullanılmıştır³⁸.

İbn Kesîr³⁹'in (İmâdü'd-dîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer el-Kureyşî ed-Dımaşkî, 700-774/1300-1373) Ortaçağ İslâm dünyasının büyük tarihçileri arasında yer alması *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinin sayesinde. Hz. Âdem'den 767/1365-1366 yılına kadar süregelen olayları kronolojik olarak aktaran umumî bir tarihtir. Aynı zamanda her yılın sonunda İbnü'l-Cevzî veya ez-Zehebî'nin genel tarihlerinde olduğu gibi vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografilerine yer verilmiştir. Bu araştırma konusu için sıklıkla başvuru kaynaklardan biri olan eserde Halife et-Tâi' hakkında orijinal bilgilere yer verilmesinin yanında onun zamanında kadıların tayin edilmesi ile ilgili ayrıntılara başvurulmuştur. Eserin Mehmet Keskin tarafından yayımlanan Türkçe tercümesi kullanıldı⁴⁰.

İbn Haldûn⁴¹ (Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, 732-808/1332-1406), XIV. yüzyılın en önemli sosyolog ve tarihçilerindendir. İslâm tarihinin önde gelen eserlerinden biri olarak kabul edilen *Kitâbü'l-iber* adlı kaleme aldığı eseri İbn Haldûn'a büyük bir şöhret kazandırmıştır. Altı bölümden meydana gelen eserin birinci bölümü tarih ilminin önemiyle alakalıdır ve bu bölüme *Mukaddime* adı verilmiştir. Diğer bölümler alışlagelmiş bir sırayla aktarılan genel bir tarih kitabıdır. Müellifin ilk bölüm haricindeki diğer kısımları yazarken büyük ölçüde et-Taberî ve el-Mes'ûdî'den faydalanmıştır. Bu çalışma için III. ve IV. cildine başvurulmuştur ve umumî kaynak kategorisindedir. 1992 yılında Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye'den çıkan baskıdan istifa edilmiştir⁴².

---

³⁸ İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, thk. Ahmed Rıfâd Bedravî, I-II, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1970.

³⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.196-198; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, XX, 132-134.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, trk. trc. Mehmet Keskin, X-XI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

⁴¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.259-263; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 538-543.

⁴² Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-iber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmi'l-*

Memlûkler dönemi tarihçilerinden biri olan **İbn Tağrîberdî**⁴³'nin (Cemâlû'd-dîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf, 812-874/1409-1470) *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kâhire* adlı kaleme aldığı eseri Müslüman Mısır tarihçilerinin yazdıklarına nispetle çok geniş bir umumî tarih kitabıdır. 20-873/641-1467 yılları arasındaki tarihî hadiseleri ihtiva eden eser Mısır'ın fethedilmesiyle başlamış, müellifin vefatından iki yıl öncesine kadar getirilmiştir. Eserde her sultanın devri ayrı ayrı ele alınırken kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Kaynağın bu çalışma açısından önemi et-Tâi'-Lillâh ve dönemi ile alakalı zaman zaman özgün bilgiler barındırmasının yanında Fâtımîler ile ilişkiler açısından daha kapsamlı ve orijinal bilgiler içermesidir. Özellikle Iraklı Türk komutan Alp Tegin'in Mısır süreci ile ilgili hususi bir malumat vermektedir. 1929 yılında Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad'dan yayımlanmış eserin III. ve IV. cildine sıklıkla başvurulmuştur⁴⁴.

Yukarıda zikredilen genel tarih kitaplarının dışında **es-Sûlî**'nin (öl. 335/946) *Ahbârü 'r-Râzî-Billâh ve 'l-Müttakîlillâh ev Târîhu 'd-Devleti 'l-'Abbâsîyye sene 322 ilâ sene 333 hicriyye min Kitâbi 'l-Evrâk'*⁴⁵, **Gerdîzî**'nin *Zeynü 'l-ahbâr*⁴⁶, **İbn Zâfir**'in (öl. 613/1216) *Ahbârü 'd-Düveli 'l-münkati 'a'sı*⁴⁷, **Ebû'l-Ferec**'in (öl. 685/1286) *Târîhu 'z-zamân'*⁴⁸, **Niğdeli Kâdı Ahmed**'in (öl. 734/1333'ten sonra) *el-Veledü 'ş-şefîk ve 'l-hâfidü 'l-halîk'*⁴⁹, **Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni**'nin (680-750/1281-1350) *Târîh-i Güzide*'si⁵⁰, **Şebânkâreî**'in (öl. 759/1358?) *Mecma 'u 'l-ensâb'*⁵¹, **el-**

Arab ve 'l-Acem ve 'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultâni 'l-Ekber, III-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413.

⁴³ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.219-221; Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", *DİA*, XX, 385-388.

⁴⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kâhire*, III-IV, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Kahire 1929.

⁴⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü 'r-Râzî-Billâh ve 'l-Müttakîlillâh ev Târîhu 'd-Devleti 'l-'Abbâsîyye Sene 322 ilâ Sene 333 Hicriyye min Kitâbi 'l-Evrâk*, ed. by. J. Heyworth Dunne, Matba'at üş-Şâvî, Kahire, 1935.

⁴⁶ Ebû Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü 'l-ahbâr*, haz. Rahîm Rezâzâdeh Malek, Tehran 1384/2005.

⁴⁷ Cemâluddîn Ali b. Zâfir, *Ahbârü 'd-Düveli 'l-münkati 'a*, thk. Andre Ferre, Institut Français d'Archeologie Orientale [Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransi li'l-Asari's-Şarkıyye] (IFAO), Kahire 1972.

⁴⁸ Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbrî, *Târîhu 'z-zaman*, thk. Ebû İshak Ermele, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986.

⁴⁹ Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledü 'ş-şefîk ve 'l-hâfidü 'l-halîk*, Farsça metin ve trk. trc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kâdı Ahmed'in el-Veledü 'ş-şefîk ve 'l-hâfidü 'l-halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, I-II, TTK, Ankara 2015.

⁵⁰ Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kazvîni Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, thk. Abdülhüseyn Nevai, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387; trk trc., Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

⁵¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma 'u 'l-ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, trk. trc. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021.

Yâfî'nin (öl. 768/1367) *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*'⁵², **Müneccimbaşı**'nın (öl. 1113/1702) *Câmi'u'd-düvel*⁵³ isimli eseri bu çalışmada başvurulan umumî eserler kategorisinde gösterilebilir.

2. Özel Tarih Kitapları

İbnü'l-İmrânî (Muhammed b. Ali b. Muhammed, öl. 580/1184) tarafından kaleme alınan *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ* adlı eserin sahibidir. Müellif, 560/1165 yılına kadar anlattığı tarihî hadiseleri Emevî ve Abbâsî halifelerine göre ayırmıştır. et-Tâi-Lillâh'ın hilâfetin başına getirilmesinden sonra halka seslendiği hutbenin ayrıntılarına dair en açık malumata bu eserde ulaşılmıştır. Eserin Çaphane-i Danişgah-ı Firdevsi'den çıkan baskısından istifade edilmiştir⁵⁴.

es-Süyûtî⁵⁵'nin (Ebü'l-Fazl Celâlî'd-dîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, 849-911/1445-1505) dört halife döneminden kendi devrine kadar olan tüm halifelerin biyografilerini kaleme aldığı *Târihu'l-hulefâ* adlı eseri bu çalışma açısından oldukça önemlidir. Zira bu araştırmanın konusu da biyografi temelli olduğundan müellifin Abbâsî Halifesi et-Tâi' ve dönemine dair verdiği özgün bilgiler çok değerlidir. Özellikle et-Tâi'-Lillâh'ın şahsiyeti ve Büveyhî Emîri Adudüddlele zamanındaki güçsüzlüğüne olan vurgusu başka bir kaynaktan yer almamaktadır. Eserin Darü'l-Minhac neşri ve Abdullah Gündüz'ün yaptığı Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir⁵⁶.

Endülüslü tarihçi **İbn Dihye**⁵⁷ (Ebü'l-Hattâb (Ebü'l-Fazl) Mecdüddîn Ömer b. el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ferh el-Kelbî, 544-633/1150-1235), Eyyübîlere takdim ettiği eseri *en-Nibrâs fî târihi hulefâ'i beni'l-Abbâs* adlı eserinde bütün ilimlerin tarihle bağlantısı olduğunu ifade ettikten sonra Abbâsîlerin tarihini ele almıştır. Eserin pek çok kaynaktan faydalanılarak kaleme alınmış olması onu değerli kılmaktadır. Bu çalışma için de Halife et-Tâi'-Lillâh başlığı altında onun cenaze töreni, görünümü ve

---

⁵² Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*, II, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1970/1390.

⁵³ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-düvel Hamdâniler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*, trk. trc. Ömer Tellioglu, İstanbul 2018.

⁵⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, ihtimam Takî Bîniş, Çaphane-i Danişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1363.

⁵⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.226-229; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, 188-198.

⁵⁶ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, Dârü'l-Minhac, Cidde 2012/1433; *Halifeler tarihi (Târihu'l-hulefâ)*, trk. trc. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018.

⁵⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *DİA*, XIX, 413-414.

karakteristik özelliklerine dair bazı önemli bilgiler kullanılmıştır. Eserin Mediha Şerkavi tarafından yapılan tahkikinden istifade edilmiştir⁵⁸.

Memlûk devri âlimlerinden **el-Kalkaşendî**⁵⁹'nin (Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, 756-821/1355-1418) *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe* adlı eseri vefatından iki sene önce tamamlayıp Mısır'daki Abbâsî Halifesi el-Mu'tazîd-Billâh'a takdim etmiştir. Yedi bölümden oluşan eserin bu çalışma açısından önemi Halife et-Tâi'-Lillâh'ın ailesi hakkında farklı bilgilere ulaşılmış olmasıdır. Aynı zamanda eserin halifenin Büveyhî emîrlere veya devlet görevlilerine gönderdiği tayin mektuplarından örnekler barındırması bu çalışmanın zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Abdüssettar Ahmed Ferrac tarafından tahkik edilen baskısı kullanılmıştır⁶⁰. Aynı zamanda Ramazan Şeşen tarafından *Halifelik Kurumu ve Tarihi (1355-1417)* adıyla Yeditepe Yayınevi'nden çıkan Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır⁶¹.

Yukarıda zikredildiği gibi XV. yüzyılın önemli âlimlerinden biri olan **İbn Tağrıberdî**'nin (Cemâlü'd-dîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, 812-874/1409-1470) *Mevridü'l-leîâfe fî men veliye's-salţana ve'l-hilâfe* adlı eseri Hz. Peygamber döneminden 617/1221 yılına kadar halifelik ve sultanlık yapmış olan 143 kişinin hâl tercümesini kapsayan bir kaynaktır. et-Tâi'-Lillâh'ı anlatan başlığında halife hakkında çok farklı bilgilere ulaşılamamakla beraber eserin Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed tarafından 1997 yılında tahkik edilen baskısından istifade edilmiştir⁶².

---

⁵⁸ Ebü'l-Hattab Ömer b. Hasan b. Ali İbn Dihye el-Kelbi, *en-Nibras fî târihu'l-hulefâ'i beni'l-Abbas*, thk. Mediha Şerkavi, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2001.

⁵⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.215-207; Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, XXIV, 264-265.

⁶⁰ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980.

⁶¹ el-Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi (1355-1417)*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

⁶² Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tağrıberdî İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-leîâfe fî men veliye's-salţana ve'l-hilâfe*, thk. Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed, Vizaretü's-Sekâfe el-Hey'etü'l-Amme, I, Kahire 1997.

Aynı zamanda **Câhiz**'in (öl. 255/869) *Fezâ'ilü'l-etrâk*⁶³, **el-Utbî**'nin (öl. 427/1036) *Tarih-i Yemini*'i⁶⁴, **İbn Hazm**'ın (öl. 456/1064) *Esmâ'ü'l-hulefâ*'sı⁶⁵ *Cemheretü ensâbi'l-Arab*⁶⁶, **İbnü's-Sâî**'nin (öl. 674/1276) *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn ve Nisâ'u'l-hulefâ*'sı⁶⁷, **İbnü't-Tiktakâ**'nın (öl. 709/1309'dan sonra) *el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*'si⁶⁸ kullanılan diğer özel kaynaklar arasındadır.

3. Resmî Yazışmalar

Sâbiî inancına mensup Harranlı bir aileden gelen **Ebû İshak es-Sâbi**⁶⁹ (İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbi el-Harrânî, 313-384/925-994), Büveyhîler döneminde Dîvânü'r-resâil başkanlığında çalışmıştır. Müellifin *Dîvânu Resâil es-Sâbi* adlı eseri hususi mektuplar, diplomatik mektuplar, tebrik ve taziye mektupları ve resmî mektuplardan müteşekkildir. Eserin hem Büveyhîler döneminde yazılmış olması hem de Ebû İshak es-Sâbi'nin diplomatik bir dil kullanması nedeniyle ağır bir lisanı vardır. *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, et-Tâi'-Lillâh hakkında hiçbir kaynakta bulunmayan orijinal bilgiler içermektedir. Bu yönüyle araştırma konusu için eşsiz bir konumdadır. Bu çalışma konusu gereği genellikle Büveyhî emîr ve vezirlerinin et-Tâi' adına yazdırdıkları mektuplardan istifade edildi. Söz konusu mektupların çoğunda Büveyhî hânedan mensuplarının halifeyi siyasî menfaatlerine ortak ettikleri görülmüştür. Eserin İhsân Zennûn es-Sâmirî tarafından tahkik edilip Londra'da yayımlanan 2017 baskısı kullanılmıştır⁷⁰.

---

⁶³ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi Cahiz, *Menakıbu cündü'l-hilafe ve fezailü'l-Etrak, Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

⁶⁴ Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbar Utbî, *Tarihü'l-Utbî*, I-II, thk. Ahmed Adnan Salih el-Hamdani, Dârü'l-Muktebes, Beyrut 2015/1436.

⁶⁵ İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve Fetihler: (Esmâ'ü'l-hulefâ ve fütuhu'l-İslâm)*, şrh. ve thk. Bediusseyid el-Lahham, trk. trc. Şaban Öz, Ankara 2004.

⁶⁶ İbn Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1982.

⁶⁷ İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*, thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî, Dâru Kinân, Dımaşk 2011.

⁶⁸ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

⁶⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.69-70; Rahmi Er, "Sâbi, Ebû İshak", *DİA*, XXXV, 339-340.

⁷⁰ Ebû İshak İbrâhîm b. Hilâl b. İbrahim b. Zehrûn el-Kâtib es-Sâbi, *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, I-II, thk. İhsan Zennûn es-Sâmirî, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2017/1439.

4. Tabakât ve Vefeyât Kitapları

Ortaçağ İslâm tarihinin en önemli tabakât kaynakları arasında yer alan *Târîhu Medîneti 's-selâm (Târîhu Bağdâd)*'ın müellifi **Hatîb el-Bağdâdî**⁷¹ (Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, 392-463/1002-1071) hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş ve adını verdiği eserini 20 yılda tamamlamıştır. Eser 450/1058 yılına kadar Bağdat'ta yaşamış 7831 önemli şahsın biyografisini kapsamaktadır. 14 ciltten müteşekkil kaynağın ilk cildi hilâfet merkezinin tarihi ve coğrafyasına dair bilgiler barındırırken, diğer ciltler halifeler, devlet adamları, kadılar, şairler vb. gibi pek çok kişi hakkında özgün malumatlar vermektedir. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın biyografisinin yer aldığı başlık halifenin hayatına ve şahsî özelliklerine değinmesi açısından başvurulacak kaynaklardan biridir. Bu çalışmada *Târîhu Bağdâd*'ın Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından yayımlanan neşri kullanılmıştır⁷².

Günümüze ulaşan meşhur tabakât kitabı *Vefeyâtü 'l-â'yân ve enbâu' enbâ'i'z-zamân* adlı eserin sahibi olan **İbn Hallikân**⁷³ (Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, 608-681/1211-1282), pek çok ilim dalında bilgisi olan önemli bir âlimdir. XIII. yüzyılda Kahire'de kaleme alınan eser İslâm tarihindeki meşhur şahsiyetlerin biyografilerini ihtiva etmektedir. Halifelerin hayatlarına yer verilmeyen söz konusu kaynakta bu çalışmada bahsi geçen Irak Büveyhî emîrlerinin başlıkları bulunmaktadır. Her ne kadar eserde et-Tâi'den bahseden özel bir başlık olmasa da Büveyhî emîrlere değinilirken dolaylı olarak halife ile ilgili bilgilere de ulaşılmıştır. Eserin Baron Mac-Guckin de Slane tarafından yapılan İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir⁷⁴.

ez-Zehbî'nin (Şemsü'd-dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, 673-748/1273-1347) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' adlı eseri Hz. Peygamber döneminden 700/1301 yılına kadar gelmiş meşhur kişileri tanıtan bir tabakât kitabıdır. 7000 şahsın yer aldığı kaynakta hem Büveyhî emîrlerinin hem de et-Tâi'-Lillâh'ın hayatını ele alan

---

⁷¹ Hayatı ve eserleri için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.90-91.

⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti 's-selâm*, XII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

⁷³ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.151-152; Abdülkerim Özeydin, "İbn Hallikân", *DİA*, XX, 17-19.

⁷⁴ Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary = Vefeyâtü 'l-â'yân ve enbâu' enbâ'i'z-zamân*, I, ing. trc. Baron Mac-Guckin de Slane, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut 1970.

başlıkların bulunması bu çalışma için önem taşımaktadır. Eserin Müessesetü'r-Risâle'den çıkan XV. Ve XVI. ciltlerine başvurulmuştur⁷⁵.

Filistinli âlimlerden biri olan **es-Safedî**⁷⁶ (Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, 696-764/1296-1363) pek çok alanda sayısız eser kaleme almıştır. *el-Vâfi bi'l-vefeyât* ve *Nektü'l-himyan fi nüketi'l-umyân*⁷⁷ adlı tarih ve biyografi temelli eserleri bu çalışma esnasında başvurulmuş kaynaklardandır. Müellifin *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eseri başta hocası ez-Zehebî olmak üzere 300 kaynaktan istifade edilerek yazılan çok kapsamlı bir biyografik kaynaktır. Eserin Neşriyatü'l-İslâmiyye'den çıkan muhtelif ciltlerinden yararlanılmıştır⁷⁸.

Tarihçi **İbn Şâkir el-Kütübî**⁷⁹ (Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, öl.764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât* adlı eserini İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-â'yân*'ına zeyl olarak kaleme almıştır. Müellif, biyografik ve edebî bilgiler içeren eserini yazarken yukarıda bahsi geçen çağdaşı es-Safedî'den yararlanmıştır. Kaynağın bu çalışma için önemi et-Tâi'-Lillâh başlığı altında halifeye dair bazı ilginç rivayetleri ele almasıdır. Eserin 1973 yılında İhsan Abbas tarafından yapılan neşrinin II. cildinden yararlanılmıştır⁸⁰.

Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb adlı meşhur vefeyât eseriyle öne çıkan **İbnü'l-İmâd**⁸¹ (Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, 1032-1089/1623-1679) hicretten itibaren 1000/1592 yılına kadar gelen tarihî olayları ve her yıl vefat eden şahsiyetleri kaleme almıştır. Müellif eserinde halifelerin hayatlarına daha ayrıntılı bir şekilde yer verdiğinden bu çalışma konusu için hususî sayılabilecek

---

⁷⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, thk. Şuayb el-Arnaut, İbrâhim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983/1403; XVI, thk. Şuayb el-Arnaut, Ekrem el-Bûşî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984/1404.

⁷⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.192-194; İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, XXXV, 447-450.

⁷⁷ Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *Nektü'l-himyan fi nüketi'l-umyân*, nşr. Ahmed Zeki Bek, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Kahire 1911/1329.

⁷⁸ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, X/II, XV, XIX, thk. Sven Dederling, Jacqueline Sublet, Ali Amare, Bernd Radtke, Rıdvan Seyyid, Beyrut 2000.

⁷⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.194-195; Abdülkerim Özaydın, "Kütübî", *DİA*, XXVII, 8-9.

⁸⁰ Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârani el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 1973.

⁸¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.352; Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", *DİA*, XXI, 95-96.

kaynaklar kategorisindedir. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut tarafından 1986 yılında yapılan neşri kullanılmıştır⁸².

Diğer taraftan **İbnü'n-Nedîm**'in (öl. 385/995) *el-Fihrist*'i⁸³, **es-Seâlibî**'nin (öl. 429/1038) *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*'i⁸⁴, **Yâkût el-Hamevî**'nin (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı⁸⁵, **el-Kalkaşendî**'nin (öl. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*'sı⁸⁶ yararlanılan diğer tabakât kitaplarındandır.

5. Şehir ve Bölge Tarihleri

İbnü'l-Kalânî⁸⁷'nin (Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali, 465-555/1073-1160) tanınmasını sağlayan *Târîhu Dımaşk* adlı eseri 360-555/971-1160 yılları arasında Dımaşk'ın tarihî, fizikî ve sosyal hayatına ilişkin bilgiler içermesinin dışında Fâtımîler, Abbâsîler ve Büveyhîler ile ilgili de önemli malumatlar vermektedir. Bu çalışmada özellikle Fâtımîler ve Hamdânîler ile ilişkilerden bahsedilirken eserin Arif Ahmed Abdülğani tarafından 1434/2013 yılında yapılan neşrine başvurulmuştur⁸⁸.

Eyyûbîler döneminde âlim ve vezir olan **İbnü'l-Adîm**⁸⁹'in (Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, 588-660/1192-1262) *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb* isimli eseri 641/1243 yılına kadar Halep ve Suriye'nin diğer şehirlerinde meydana gelmiş tarihî havadisler ile Halep'te yaşamış meşhur aile veya şahısların anlatıldığı bir kaynaktır. Eserden çoğunlukla et-Tâi'-Lillâh döneminde Hamdânîler ile olan ilişkilerin boyutunu ortaya koyabilmek için istifade edilmiştir. Bu çalışmada Halil Mansur tarafından Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye'den çıkan neşri tercih edilmiştir⁹⁰.

---

⁸² Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, IV, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986.

⁸³ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, trk. trc. Ramazan Şeşen, ed. Abdulkadir Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

⁸⁴ Ebü Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, II, şrh. ve thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983/1403.

⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, IV-V, thk. İhsân Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

⁸⁶ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*'sı, IV, şrh. ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

⁸⁷ Hayatı ve eseri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.113; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânî", *DİA*, XXI, 99-100.

⁸⁸ Ebü Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülğani, Daru Sa'deddin; Dâru Kinân, Dımaşk 2013/1434.

⁸⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.146-147; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, XX, 478-479.

⁹⁰ Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996/1417.

Artuklu tarihçisi olan **İbnü'l-Ezrak**⁹¹ (Ahmed b. Yûsuf b. Alî, 510-577/1117-1181), *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Târîhu 'l-Fârikî)* adlı eser ile tanınmaktadır. Üç ciltlik eserin yalnızca son cildi günümüze ulaşmış olup, Dört Halife Devri'nden müellifin yaşadığı yıllara kadar bilgiler ihtiva etmektedir. Yıl esasına göre düzenlenen eserde yer yer özgün malumatlara rastlanmıştır. Örneğin; Halife et-Tâi'nin azledilmesinin nedenini açıkladığı rivayet bir başka kaynaktan bulunmamaktadır. Ayrıca Büveyhî Emîri Bahâüddeve'nin et-Tâi'den sonra Şîi birini hilâfetin başına getirmek istediği bilgisine de başka kaynaktan değinilmemektedir. Eserin Kerim Faruk el-Huli ve Yusuf Baluken tarafından yapılan neşrinden istifade edilmiştir⁹².

Yukarıda zikredilenlerin yanında **es-Süyûfî**'nin (öl. 911/1505) *Hüsnu 'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve 'l-Kâhire*⁹³ ve **el-Makrîzî**'nin (öl. 845/1442) *İtti 'âzü 'l-hunefâ*'sı⁹⁴ yararlanılan diğer bölge tarihlerindedir.

6. Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler

Yukarıda genel tarih kitapları kategorisinde kendisinden bahsedildiği üzere **el-Mes'ûdî**'nin (Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, 280-345/893-956) *Kitâbü 't-tenbîh ve 'l-işrâf* adlı eseri *Mürûcü 'z-zehab*'e benzeyen ve olayların daha çok ana hatlarıyla aktarıldığı hem bir genel tarih hem de coğrafya eseridir. Eserin 2018 yılında Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe tercümesine başvurulmuştur⁹⁵.

Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli coğrafyacılardan biri olan **el-Makdisî**⁹⁶ (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ, 335-390/946 veya 947-1000), *Ahsenü 't-tekâsîm fî ma 'rifeti 'l-ekâlîm*⁹⁷ adlı eserinde sadece İslâm ülkelerini kaleme almıştır. Müellif eserinde özellikle görmediği yerler hakkında ciddi

⁹¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.118-119; Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DİA*, XXI, 34-35.

⁹² Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfarikin*, thk. Kerim Faruk el-Huli, Yusuf Baluken, İstanbul 2014; İbnü'l-Ezrak, *Târîhü 'l-Fârikî: ed-devletü 'l-Mervaniyye*, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, Beyrut 1974.

⁹³ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûfî, *Hüsnu 'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve 'l-Kâhire*, II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyai 'l-Kütübi 'l-Arabiyye, Kahire 1967/1387.

⁹⁴ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *İtti 'âzü 'l-hunefâ' bi-ahbâri 'l-e'immeti 'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, I, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Kahire 1996/1416.

⁹⁵ el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Kitâbü 't-tenbîh ve 'l-işrâf (coğrafya ve tarih)*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

⁹⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.102-103; Marina Tolmecheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432.

⁹⁷ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Ahsenü 't-Tekâsîm", *DİA*, II, 179-180.

bir çalışma yapmış ve kendisinden önce yazılmış pek çok coğrafya âliminden istifade etmiştir. Kaynak sadece bir coğrafya kitabı değil, aynı zamanda o dönemin olaylarına da ışık tutması bakımından önem teşkil etmektedir. Çalışma boyunca bazı vilayetlerin konumlarını teşhis etmek noktasında eserin hem İngilizce hem de Türkçe tercümesine başvurulmuştur⁹⁸.

Günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisinin sahibi **Yâkût el-Hamevî**⁹⁹'nin (Ebû Abdullah Şihâbü'd-dîn Yâkût b. Abdullah el-Bağdâdî er-Rûmî, 575-626/1179-1229) *Mu'cemu'l-buldân* adlı eseri çok kapsamlıdır. Tüm coğrafi unsurları alfabetik bir sıraya göre ele almıştır. Müellif verdiği coğrafi malumatın yanında tarih ve edebiyat alanında da kayda değer bilgiler içermektedir. Bu çalışmada adı geçen mahalle, köy, kasaba, şehir vb. yerlerin tesbitinde ve telaffuzlarında eserin Dâru's-Sâdır neşri kullanılmıştır¹⁰⁰.

Umumî kaynaklar kategorisinde adı zikrolunan **Ebü'l-Fidâ**'nın (el-Melikü'l-Mü'eyyed İmâdü'd-dîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd b. Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, 672-732/1273-1331) *Takvîmu'l-buldân* adlı coğrafya eseri XIV. yüzyılda kaleme alınmış en önemli kaynaklardandır. İlk kez 1840 yılında yayımlanan eserin Ramazan Şeşen tarafından 2017 yılında yapılan Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır¹⁰¹.

IV./X. yüzyıl coğrafyacı ve seyyahlarından olan **İbn Havkal**¹⁰² (Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, öl. IV./X. yüzyıl) *Sûretü'l-arz* adlı eserinde İslâm dünyasını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Müellif eserinde gördüğü yerlerin coğrafyasını anlatmasının dışında siyasî, iktisadî ve sosyal hayata dair de önemli ayrıntılar vermektedir. Bu çalışmada bazı bölge ve şehirlerin konumlarını açıklamak için eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılmış Türkçe tercümesine başvurulmuştur¹⁰³.

---

⁹⁸ el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm, The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, ing. trc. Basil Anthony Collins, Doha 1994; *İslâm Coğrafyası*, trk. trc. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.

⁹⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.135-136; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-291.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

¹⁰¹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-buldân)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

¹⁰² Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101-102; a.mlf., "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

¹⁰³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Bahsi geçen coğrafyacıların yanı sıra **el-Ömerî**¹⁰⁴, nin (öl. 749/1349) *Mesâlikü'l-epsâr fi memâlikü'l-emsâr* adlı eseri de bu çalışmada kullanılan ansiklopedik türde bir coğrafya kitabıdır. Çoğunlukla müellifin tarihî olaylar hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir. Eserin, D. Ahsen Batur tarafından *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* adlı Türkçe tercümesi kullanılmıştır¹⁰⁵.

Öte yandan bazı şehirlerin buldukları yerlerinin tespitinde **el-İstahrî**'nin (öl. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinin Farsça ve Türkçe tercümesine başvurulmuştur¹⁰⁶.

Bu çalışmada seyahatnâme türünde ise **İbn Fadlân**'ın (öl. 310/922'den sonra) *er-Rihle* 'sinden istifade edilmiştir¹⁰⁷.

7. Nümizmatik Kaynaklar

Bu çalışmanın tarihî sürecinin tamamında Irak'a hâkim konumda olan Büveyhîlerin bastırdıkları sikkeler, o dönemin halife ve emîr arasındaki ilişkilerini göstermesi açısından çok mühim araçlar olmuşlardır. Nümizmatik belgelerin çoğu batılı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar neticesinde neşredilmiştir. Bu araştırma esnasında Stanley Lane Poole¹⁰⁸, George C. Miles¹⁰⁹, Micheal Broome¹¹⁰ ve İbrahim Artuk-Cevriye Artuk¹¹¹,un çalışmaları sıklıkla başvurulan nümizmatik kaynaklardandır. Ayrıca Donald S. Whitcomb¹¹², Harvey Porter¹¹³, Nabia Abbott¹¹⁴

---

¹⁰⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.189-191; Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, XIX, 483-484.

¹⁰⁵ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, trk. trc. D. Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, İstanbul 2014.

¹⁰⁶ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. İrec Efşâr, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1989; *Ülkelerin Yolları*, trk. trc. Murat Ağarı, İstanbul 2015.

¹⁰⁷ İbn Fadlân, *er-Rihle*, trk trc. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

¹⁰⁸ Stanley Lane Poole, "Inedited Arabic Coins", *JRAS*, VII (1875), s.261-291.

¹⁰⁹ George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, New York 1938.

¹¹⁰ Micheal Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, Londra 1985.

¹¹¹ *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, haz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, I, İstanbul 1970.

¹¹² Donald S. Whitcomb, "The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran", *ANSMN*, 21 (1976), s.161-249.

¹¹³ Harvey Porter, "Unpublished Coins of the Caliphate", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, I (1921), s.317-332.

¹¹⁴ Nabia Abbott, "Two Būyid Coins in the Oriental Institute", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 56/ 4 (1939), s.350-364.

ve Mahmud Arafe Mahmud¹¹⁵,un araştırmalarından da nümizmatik bilgi ihtiyacı doğrultusunda istifade edilmiştir.

8. Dil ve Edebiyata Dair Eserler

Döneminin önemli dil âlimlerinden olan **İbn Manzûr**¹¹⁶,un (Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, 630-711/1232-1311) *Lisânü'l-Arab* adlı ansiklopedik tarzdaki eserinden bu araştırmanın konusunu teşkil eden Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın ve babasının lakablarının etimolojik kökenini araştırırken istifade edilmiřtir¹¹⁷.

Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın çağdaşı olan **Şerîf er-Radî**¹¹⁸ (Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed, 359-406/970-1015) halifenin dönemine şahitlik etmiş önemli şairlerdendir. Halife ile yakın dostluk kurduğundan et-Tâi'nin hilâfetten azledilmesinden sonra kaleme aldığı *Dîvânü'ş-Şerîf er-Radî* adlı eserinde halifenin hayatına, karakterine ve ailesine dair başka kaynaklarda yer almayan çok mühim detaylar göze çarpmaktadır. Eserin Dâru Sadır neşri kullanılmıştır¹¹⁹. Aynı zamanda Abdülfettah Muhammed Hulv tarafından Şerîf er-Radî'nin hayatının ve şiirlerinin kaleme alındığı *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şi'ruhu* adlı eserde de et-Tâi' ile ilgili olan şiirlerin açıklamalarından yararlanılmıştır¹²⁰.

B. Araştırma Eserleri

Literatürde Abbâsî halifelerinin bazılarının biyografilerini konu alan çalışmalar bulunmaktadır. Ancak henüz 24. Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın hayatını ve dönemini ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla et-Tâi'yi doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren pek çok araştırma eserinden farklı şekillerde istifade

---

¹¹⁵ Mahmud Arafe Mahmud, "Irak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri" trk. trc. Seyfullah Korkmaz, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1999), s.337-339.

¹¹⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *DİA*, XX, 171-172.

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1300.

¹¹⁸ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülfettah Muhammed Hulv, *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şi'ruhu*, I, Hecr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Kahire 1986; Mustafa Özel, "Şerîf er-Radî", *DİA*, XXXIX, 4-5.

¹¹⁹ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa Alevi Şerîf er-Radî, *Divanü'ş-Şerîf er-Radî*, I-II, Dâru Sadır, Beyrut 1307/1889.

¹²⁰ Abdülfettah Muhammed Hulv, *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şi'ruhu*, I, Hecr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Kahire 1986.

edilmiştir. et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfeti döneminde Irak'ta Büveyhîlerin hâkimiyeti söz konusu olduğundan adı zikredilen hânedan ile ilgili yapılan kapsamlı çalışmalar Halife et-Tâi' ve dönemi hakkında da pek çok önemli bilgiye ulaşılmasına yardımcı olmuştur. Heribert Busse'nin *Chalif und Grosskönig*¹²¹ adlı eseri Büveyhîlerin Irak kolu hakkında yapılmış en detaylı çalışmadır. Eserde Halife et-Tâi' döneminde görev yapan kâtiplerin sıralandığı liste oldukça yararlı olmuştur. Bu eser dışında Irak Büveyhîlerinin kapsamlı bir şekilde anlatıldığı diğer eserler Mafizullah Kabir tarafından kaleme alınan *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*¹²² ile John J. Donohue'nin *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*¹²³ adlı çalışmasıdır. Her iki eser de bu çalışmada sıklıkla başvurulan kaynaklardır. Hem Irak Büveyhî emîrleri hem de Halife et-Tâi'-Lillâh ile ilgili yapılan eleştiri ve değerlendirmeler olaylara farklı perspektiften bakılabilmesi adına ufuk açıcı olmuştur. Mafizullah Kabir'in "The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period (946-1055 A.D.)"¹²⁴ isimli makalesi Büveyhîler döneminde halifenin fonksiyonuna dair bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır.

Büveyhîlerin Bağdat'a hâkim olduğu süreci anlatırken İbrâhîm Selmân el-Kurevî'nin *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetu'l-Abbâsiyye*¹²⁵ adlı eserinden yararlanılmıştır. Vefâ' Muhammed Ali'nin *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyûn*¹²⁶ isimli eseri de Halife et-Tâi' dönemi öncesi Bağdat'taki siyasî durumu anlamak açısından faydalı olmuştur. Bu çalışma konusu için ise et-Tâi'nin Büveyhî emîrleri tarafından elinden alınan haklarını tartışırken başvurulan kaynaklardır.

Büveyhîlerin Fars kolu ile ilgili son derece önemli bir araştırma olan Hassan Mneymneh'nin *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyasî ve'l-İktisâd ve'l-İctimaiyye*¹²⁷ adlı eserinin hem Arapça neşrinden hem de Türkçe tercümesinden¹²⁸ sıklıkla istifade edilmiştir. Eser her ne kadar Fars bölgesine yoğunlaşan bilgiler ihtiva

---

¹²¹ Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig: die Buyiden im Irak (945-1055)*, Ergon Verlag, Beirut 2004.

¹²² Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Iran Society, Calcutta 1964.

¹²³ John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future*, edited by Wadad Kadi, Rotraud Wielandt, E.J. Brill, Leiden 2003.

¹²⁴ Mafizullah Kabir, "The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period (946-1055 A.D.)", *JAS*, Pakistan (1957), s.174-180.

¹²⁵ İbrâhîm Selmân el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetu'l-Abbâsiyye*, Kuveyt 1982.

¹²⁶ Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, İskenderiye, 1991.

¹²⁷ Hassan Mneymneh, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyasî ve'l-İktisâd ve'l-İctimaiyye*, Beyrut 1987.

¹²⁸ Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, trk. trc. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

etse de et-Tâi'-Lillâh özelinde Abbâsî halifelerinin durumunun kötüye gitmesine dair yapılan yorumlar bu çalışma için oldukça önemlidir.

Diğer taraftan Amir Hasan Siddiqî'nin *Caliphate and Sultanate*¹²⁹ adlı eserinden Büveyhîler döneminde halife ve emîr arasındaki ilişkilerin boyutunu anlatmak için istifade edilmiştir. Joel Kraemer'in Büveyhîler döneminde kültürel rönesans olarak adlandırdığı eseri *Humanism in The Renaissance of Islam*¹³⁰, Büveyhîlerin Abbâsî hilâfetini neden yerinde bıraktığını açıklamaktadır. Ahmet Güner'in *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*¹³¹ adlı eseri bu çalışmanın tamamı için fayda sağlamış olmakla beraber özellikle dördüncü bölümde halifenin hukukî konumunu ayrıntılı şekilde ifade etmek için sıklıkla kullanılmıştır. Hüseyin Ahmed Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*¹³² adlı eserinin birinci bölümünde Selçuklular öncesinde Abbâsî hilâfetinin durumundan bahsetmiştir.

et-Tâi'-Lillâh dönemi diplomatik ilişkilerini ele alırken Fâtımîler ile münasebetler konusunda Cemâleddin Sürûr'ün *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtimîyye*¹³³ ve Muhammed Süheyl Takkûş'un *Târîhü'l-Fâtimîyyîn fî Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi'ş-Şâm*¹³⁴, Aydın Çelik'in *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Nihat Yazılıtaş'ın *Fâtımî Devleti Tarihi ve Fâtımî Devleti'nde Türkler* adlı eserleri¹³⁵ iki farklı hilâfetin dinamiklerini ve ilişkilerinin boyutunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Hamdânîler ile ilişkiler için Ali b. Zafer Ezdi'nin *Hamdânîler: Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş bir İslâm Emîrliği*¹³⁶ adlı eserinden, Sâmânîler ile ilişkiler için Aydın Usta'nın *Türkler ve İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler ve Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*¹³⁷ adlı eserlerinden ve Karahanlılar ilişkiler için de Ömer Soner Huncan'ın çalışmalarından¹³⁸ istifade edilmiştir.

---

¹²⁹ Amir Hasan Siddiqî, *Caliphate and Sultanate*, Jamiyat-ul-Falah Publication, Karachi 1963.

¹³⁰ Joel L. Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*, Leiden 1986.

¹³¹ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999.

¹³² Hüseyin Ahmed Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad 1965.

¹³³ Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtimîyyîn el-Haricîyye*, Kahire 1976.

¹³⁴ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtimîyyîn fî şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi'ş-Şâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2001/1422.

¹³⁵ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Ankara 2018; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara 2009; a.mlf., *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul 2010.

¹³⁶ Ali b. Zafer Ezdi, *Hamdânîler: Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş bir İslâm Emîrliği*, trk. trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011.

¹³⁷ Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, İstanbul, 2007; a.mlf., *Türkler ve İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, İstanbul 2020.

¹³⁸ Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2015; a.mlf., "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-

Bunların dışında bibliyografyada belirtileceği üzere bu çalışma konusuna doğrudan veya dolaylı şekilde katkıda bulunan pek çok ağdaş eser ve makalelere başvurulmuştur.

Ulema İhtilali”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Eylül 2006, s.653-666; a.mlf., “Hilāfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2008), s.26-33.

GİRİŞ

HALİFE et-TÂİ‘-LİLLÂH DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Adını Hz. Peygamber’in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim’den (öl. 32/653) alan ve İslâm tarihinin en önemli ve uzun hânedanlarından birisi olan Abbâsîler¹³⁹ 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm sürmüştür. Abbâsî hânedanının iktidara gelişi, kendilerinden önce idareyi elinde bulunduran Emevîlere¹⁴⁰ karşı 129/747 yılında başlatılan bir ihtilâl¹⁴¹ sonucunda gerçekleşmiştir. İslâm tarihinin dönüm noktalarından biri hâline gelmiş bu olay, Emevî idaresinden hoşnut olmayan farklı kesimlerden grupların yoğun propaganda ve davet faaliyetleri neticesinde birleşmesiyle 132/750’de başarıya ulaşmıştır.

Emevîlerin yıkılışının arka planında yatan pek çok sebep bulunmaktadır. İlk olarak Emevî halifelerinin kuzeyli ve güneyli Araplar arasındaki anlaşmazlıkları körükleyecek şekilde bunlardan birine taraf olmalarından kaynaklı tutumlarından bahsetmek gerekir. Bu durum Emevî halifesinin birlik ve bütünlüğü temsil etmesinden ziyade belli bir grubun temsilcisi olmasına ve devletin iç savaşa sürüklenmesine ortam hazırlamıştır. Diğer nedenlere bakıldığında ise Emevî halifelerinin veliahtlık

---

¹³⁹ Abbâsîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968, s.78-121; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, trk. trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, II, İstanbul 1985; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, III, İstanbul 1986; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trk. trc. Neşet Çağatay, Ankara 2002, s.87-211; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*, İstanbul 2011; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31.

¹⁴⁰ Emevîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s.27-77; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, I, 351-433; İhsan Süreyya Sırma, *Emevîler Dönemi: Hilâfetten Saltanata*, İstanbul 1990; Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s.57-86; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III: Emevîler Dönemi*, İstanbul 2008; İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, IX, 95.

¹⁴¹ Abbâsî İhtilâli ve devletin kuruluş aşaması hakkında bilgi için bkz. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *fi’-Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endülüsi*, Beyrut t.y., s.17-29; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.234-267; M. A. Shaban, *The Abbasid Revolution*, Cambridge 1970, s.138; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trk. trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s.92; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trk. trc. Salih Tuğ, I, İstanbul 1980, s.430-455; Abdülaziz ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi: Bir Önsöz*, trk. trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s.40, 46, 119, 129; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 1999.

uygulaması sebebiyle politik güçlerini önemli ölçüde azaltan hânedan içinde yaşanan çekişmeler ve düşmanlıklar Emevî iktidarını zayıflatan sebepler arasında gösterilmektedir¹⁴².

Adı geçen hânedanın yıkılmasında etkili olan sebeplerden bir diğeri de İslâmdan önce Araplar arasında var olan asabiyet anlayışının tekrar gündeme gelmesidir¹⁴³. İslâm'ın bir dönem kontrol altına aldığı bu anlayış, onların döneminde yeniden nüfuz ve otorite kazanmak için verilen mücadeleler şeklinde açığa çıkmaya başlamıştır. Özellikle kuzeyli ve güneyli Arap kabileleri arasında çatışmalar yaşanmıştır¹⁴⁴.

Ayrıca söz konusu hânedan döneminde asabiyet anlayışına benzer bir diğerkonu mevâlî¹⁴⁵ adı verilen İslâmiyet'i kabul etmiş Arap olmayan unsurlara karşı uygulanan politikanın ortaya çıkardığı sonuçlardır¹⁴⁶. İdarî, iktisadî ve sosyal bakımdan ikinci sınıf vatandaş olarak kabul gören ve Arapların sahip olduğu bazı haklardan mahrum kalan bu kimseler üzerinde bir baskının oluşması da onların Emevîleri yıkmaya yönelik girişimlerde aktif rol almalarını sağlamıştır. Haklarını aramak için idareye muhalefet eden güçlerin yanında yer alan mevâlî, Abbâsî davetine katılarak Emevîlerin yıkılmasını hedef alan girişimin sonuca ulaşmasını hızlandırmıştır.

Hânedanın kuruluşundan yıkılışına kadar ülkenin çeşitli yerlerinde ve farklı zamanlarda ortaya çıkmış olan Hâricî¹⁴⁷ isyanlarına ilaveten Emevî halifelerinin

---

¹⁴² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 433-434; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel*, I, 426; Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2007, s.248; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul 2013, s.25.

¹⁴³ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, trk. trc. Nejdet Gök, II, İstanbul 2012, s.293-298; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.95-99; Claude Cahen, *İslâmiyet*, trk. trc. Esat Mermi Erendor, İstanbul 1990, s.38-39; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, I, 427; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 430-431; Adem Apak, *Asâbiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Bursa 2004, s.244-249.

¹⁴⁴ Lewis, *Tarihte Araplar*, s.76; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 21.

¹⁴⁵ Mevlâ Arapça azad edilmiş köle, Mevalî de bunun çoğulu olup azad edilmiş köleler demektir. Arap olmayan Müslümanlara bu isim verilmektedir. Mevâlî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Şerif Bedî, *es-Sirâu'l-edebeî beyne'l-mevâlî ve'l-Arab*, Kahire 1954, s.23; Mahmûd Mikdâd, *el-Mevâlî ve nizâmu'l-velâ mine'l-câhiliyye ilâ evâhiri asri'l-Emevî*, Dımaşk 1988; İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2002), s.86; A. J. Wensinck, "Mevlâ", *İA*, VIII, 163-164; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

¹⁴⁶ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 303-304; Abdülaziz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi, Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, trk. trc. Kasım Koç, İstanbul 2020, s.17-19; Gerlof van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Ankara 2017, s.30; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trk. trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, s.214; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996.

¹⁴⁷ Hâricîler için bkz. Julius Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî, Siyasî Muhalefet Partileri*, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s.1-87; Faruk Ömer, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat 1969, s.286; G. Levi Della Vıda, "Hariciler", *İA*, VI, 231-236.

dindarlıktan ayrılıp lüks, sefahat, oyun ve eğlenceye olan düşkünlükleri de hânedanın yıkılmasının diğer nedenleri arasındadır¹⁴⁸.

Her ne kadar Abbâsîlerin kurulması için gerekli nedenler hazır olsa da davetin planlanma aşaması kolay olmamıştır. İhtilâl faaliyetleri, Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali'nin önderliğinde 100/718-719 yılında gizlice başlatılmış, yaklaşık 32 sene sürmüş ve aşama aşama gerçekleşen bilinçli bir mücadele olmuştur. Muhammed b. Ali'nin 126/743 yılında ölümünden sonra hareketin başına oğlu İmâm İbrahim geçmiş, Horasan'da vekil olarak görevlendirilen Ebû Müslim-i Horasânî¹⁴⁹'nin faaliyetleri ile bu hareket gizlilik safhasını tamamlamıştır. 129/747 tarihinden itibaren de teşkilatlanma aşamasından çıkıp eylem safhasına girmiştir. Bu safha Emevîlerin çöküşüyle uzun ve kanlı mücadeleler döneminin sona ermesini işaret etmektedir. Bir asra yakın iktidarda olan Emevî hânedanı tarihe karışmış ve Abbâsî Hânedanı hilâfet makamını ele geçirmiştir¹⁵⁰.

Emevîlerin tarih sahnesinden silinmesiyle Araplar ve diğer Müslümanlar arasında var olan tüm haksızlıklar da sona ermiştir. Öyle ki daha önceki devrin aksine bu defa Arap olmayan Müslümanların da söz hakkına sahip olduğu yeni bir dönem başlamıştır. Üstelik Abbâsîlerin idarî ve askerî kadrolarının büyük bir kısmına gayr-i Arap milletler getirilmiştir. Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında büyük katkıları olan Türkler ise halifeliğin muhafız birliklerini oluşturmuşlardır. İhtilâl güçlerinin ağırlıklı kısmını meydana getiren Horasanlılar da devletin idarî kadrolarında çok önemli görevlere gelmişlerdir¹⁵¹. Bu durum Halife el-Mu'tasım'dan (218-227/833-842) itibaren değişmeye başlamış ve askerî ve idarî kadrolar Türklerin eline geçmiştir¹⁵².

Öte yandan Emevîler zamanında Suriye olan hilâfet merkezi yeni hânedanla birlikte Irak'a nakledildi. Böylece Suriye'nin uzun süredir sahip olduğu hâkimiyet ve nüfuz da Irak'a geçti. Abbâsîler artık sınırları genişletmek ve yeni fetihler gerçekleştirmekten

---

¹⁴⁸ Cahen, *İslâmiyet*, s.43; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, I, 432; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 430.

¹⁴⁹ Ebû Müslim-i Horasânî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Corci Zeydan, *Ebû Müslim-i Horasânî*, haz. Halit Fesih Kalkan, İstanbul 2010; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, X, 197-199.

¹⁵⁰ Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s.84-85; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s.8-9; İsmail Hakkı Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2004), s.36; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

¹⁵¹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s.264; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 441; Lewis, *Tarihte Arablar*, s.96; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s.37.

¹⁵² Mehmet Şemsettin Günaltay, "Abbâs Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten*, IV (1995), s.199; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s.105.

çok içeride huzur ve istikrarı sağlamak için uğraştı. Bu nedenle sınırları korumak amacıyla ağırlıklı bir şekilde savunma stratejisi uyguladı¹⁵³.

İslâm tarihinde beş asırdan fazla hüküm süren Abbâsîler günümüz araştırmacıları tarafından iki dönemde incelenmektedir. Hânedanın 132/750'deki kuruluşundan 232/847'de el-Mütevekkil'in hilâfete geçişine kadar bir asır süren birinci dönemi Altın Çağ olarak bilinir¹⁵⁴. Bu ilk dönemde güçlü ve merkezî bir otoritenin mevcudiyeti ile Abbâsîler siyasî, askerî, sosyoekonomik açıdan İslâm tarihinin en önemli gücü hâline gelmiştir. Söz konusu bir asırlık dönemde Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde büyük başarılar kazanan bu hânedanın idaresinde İslâm Devleti yer aldığı bölgenin en güçlü unsuru olmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte ilmî ve kültürel alanda da büyük bir gelişme kaydedilmiş ve İslâm medeniyeti bu dönemde gelişmeye başlamıştır.

Duraklama ve gerileme dönemi olarak kabul edilen ikinci dönem 232/847 yılında Halife el-Mütevekkil'in (232-247/847-861) iktidara gelişinden İlhanlı Devleti hükümdarı Hülâgû'nün (654-663/1256-1265) Bağdat'ı işgal ederek Abbâsîlerin resmî olarak yıkılmasına kadar süregelen bir dönemi kapsamaktadır¹⁵⁵. Kendi içinde dört devreye ayrılan söz konusu süreçte merkezî otoritenin zayıflamasına sebep olan durumlar, ülkenin birçok bölgesinde yarı bağımsız hânedanların kurulmasına yol açmıştır. İkinci dönemde elde edilen başarılar ilk dönemde olduğu gibi her alanda kendini gösterememiş, yalnızca önceden gelişmeye başlayan ilmî ve kültürel faaliyetler bu dönemde doruk noktasına ulaşmıştır.

1. Muktedir Halifeler Döneminde Abbâsîler

İlk Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh¹⁵⁶ (132-136/750-754) iktidarda kaldığı süre boyunca yeni kurulmuş hânedanın temellerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. İlk olarak

---

¹⁵³ Dominique Sourdel, "Abbâsî Hilâfeti", trk. trc. Hamdi Aktaş, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt-A. K. S. Lambton-B. Lewis, I, İstanbul 1988, s.119; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.54; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Ankara 2015, s.87.

¹⁵⁴ Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, II, 305-307; III, 333, 335; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trk. trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s.136-137; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 457; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 46-47, 231.

¹⁵⁵ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, III, 339; Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s.40; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 231-329; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s.10; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler (279-295/829-908)*, İstanbul 2006, s.37.

¹⁵⁶ et-Taberî, Emevîlerden çok kan döküldüğü için kendisine Seffâh denildiğini ifade etmektedir. Bkz. et-Taberî, "The Abbâsîd Revolution", *The History of al-Tabari*, ing. trc. Vol. XXVII, 154; Philip K. Hitti, *The Arabs, A Short History*, London 1960, s.82. Ebü'l-Abbâs'ın "es-Seffâh" lakabını el-Kûfe

hükümet merkezini Emevî taraftarlarının yoğun olduğu Suriye'den Irak'a taşımıştır. Hilâfet merkezi önce Fırat'ın doğusundaki Hâşimiyye, kısa bir süre sonra da el-Enbâr¹⁵⁷ olmuştur¹⁵⁸. Ebü'l-Abbâs diğer taraftan Emevîlere karşı giriştiği intikam hareketleriyle ve onları destekleyen Arapların isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır¹⁵⁹. İslâm tarihinde ilk defa vezir lakabını alan ve Abbâsîlerin kuruluşunda emekleri olan Ebû Seleme el-Hallâl Recep 132/Şubat-Mart 750'de öldürülmüştür¹⁶⁰. Halifenin kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da desteğiyle isyanlar süratle bastırılmış¹⁶¹ ve Emevî hânedanı kalıcı olarak tarihe karışmıştır. Yalnızca bu aileden Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (106-125/724-743) torunu Abdurrahman b. Muâviye (138-172/756-788) Endülüs'e kaçmış ve burada Endülüs Emevî Emîrliği'ni kurmuştur¹⁶².

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminin bir diğer önemli olayı ise 133/751 yılında Müslümanlar ile Çinliler arasında gerçekleşen, Türk-İslâm ve dünya tarihi açısından son derece önemli olan Talas Savaşı'dır¹⁶³. Hilâfet makamında kısa süre kalan Ebü'l-Abbâs, 136/754 yılında vefat ettiğinde¹⁶⁴ yerine ağabeyi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) geçmiştir. O, birçok sebepten Abbâsî idaresinin gerçek kurucusu kabul edilmektedir¹⁶⁵.

Camisi'nde okuduğu ilk hutbe sırasında "Emevî hânedanının yıkıcısı" diye bizzat kendisinin aldığı belirtilmektedir. Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s.87.

¹⁵⁷ Fırat Nehri'nin sol tarafında, bugün harabeleri bulunan bir şehirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.214; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.250; Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", *DİA*, XI, 171.

¹⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, X, 283-284.

¹⁵⁹ Hittî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 445-446; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 233-236.

¹⁶⁰ Ebû Seleme'nin Ebü'l-Abbâs yerine halife olarak bir Ali taraftarını istediği ve birkaç ay sonra Ebü'l-Abbâs'ın halifeliği ilan edilince Ebû Seleme'nin bu durumu kabul etmeye mecbur kaldığı bilinmektedir. Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s.258.

¹⁶¹ Kasım İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s.19.

¹⁶² Bkz. Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 39; Hittî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 707; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 229; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, I, Ankara 1994.

¹⁶³ Talas Savaşı ile alakalı bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.211-212; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, trk. trc. Hasan Kurt, Ankara 2005, s.115-116; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.159; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.57-64; a.mlf., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s.71-82; Nesimi Yazıcı, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2013, s.36; Aydın Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Hz. Peygamber'den, Moğolların Bağdad'ı İşgaline Kadar*, İstanbul 2022, s.143-145.

¹⁶⁴ Ebü'l-Abbâs es-Seffâh dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülazîz ed-Durî, *el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-Evvel*, Bağdat 1945, s.42-54; İlknur Apak, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019.

¹⁶⁵ Hittî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 446; Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s.37; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63.

Ebû Ca'fer el-Mansûr, halifelîğinin ilk yılında Abbâsîlerin kuruluşunda önemli rol oynayan, aynı zamanda hilâfet iddiasında bulunan amcası Abdullah b. Ali ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Onu Abbâsî ihtilâlinin bir diğeri önemli şahsiyeti Ebû Müslim-i Horasânî vasıtasıyla bertaraf etmiştir¹⁶⁶. Ancak bir süre sonra o da halifenin aleyhine nüfuz kazanmış ve 137/755'te öldürülmüştür¹⁶⁷. Hemen ardından Horasan'da Ebû Müslim'in intikamını almak isteyen grupların isyanları da bastırılmıştır¹⁶⁸. Diğeri taraftan hilâfette hakkı olduklarını iddia ederek mevcut yönetime karşı ayaklanan Hz. Ali evlâdının kalkışmaları da bertaraf edilmiştir¹⁶⁹. Böylece Abbâsîleri uğraştıran iç sorunlar çözümlenerek huzur ve sükûnet sağlanmıştır.

Halife el-Mansûr'un önemli icraatlarından biri de 146/763 yılında Bağdat¹⁷⁰ şehrini kurması ve hükümet merkezini buraya taşımasıdır. İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Bağdat, Sâmerriâ Dönemi (221-279/836-892) dışında yıkılışına kadar Abbâsîlere başkentlik yapmıştır¹⁷¹. Halife el-Mansûr veliahtlık sırası kardeşi İsa b. Mûsâ'da iken kendi oğlu Muhammed el-Mehdî'yi 147/764 yılında veliaht tayin etmiş ve onun adına biat almıştır¹⁷².

Doğuda Hindistan, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Kafkaslar ve güneyde Yemen'e kadar olan İslâm coğrafyasında Abbâsî hâkimiyetini sağlamlaştıran ve hânedanın

---

¹⁶⁶ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 394-395; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5.

¹⁶⁷ Ebû Müslim ve Abbâsî ihtilâl hareketinde önemli görevler yapan diğeri şahsiyetlerin isyanları ve bertaraf edilmeleri hakkında bkz. Faruk Ömer, *Tabiatü'd-Da'veti'l-Abbâsîye*, Beyrut 1970, s.221; a.mlf., *The Abbasid Caliphate*, s.174-192; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 239-240; Marshall G.S. Hodgson, *İslâmın Serüveni*, I, İstanbul 1993, s.228.

¹⁶⁸ Sunbaz, İshak et-Türkî, Râvendîyye ve Ustadsis vb. isyanlar bu isyanlara örnektir. Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz. ed-Dürî, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, s.69-73. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde meydana gelen isyanlar şu çalışmada ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir: Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyânlar: Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*, Ankara 2001.

¹⁶⁹ Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye ve İbrahim b. Abdullah isyanları Hz. Ali evlâdı isyanlarına örnektir. Bu isyanlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi*, s.78-102; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 241; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010, s.112-127.

¹⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-buldân*, trk. trc. Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, İstanbul 2004, s.310-312; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.223; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.252; Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdat", *DİA*, IV, 425-433.

¹⁷¹ Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate: from contemporary Arabic and persian sources*, (Islamic Geography: 84), Oxford 1993, s.13; V. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, geniş izah, düzeltme ve ilave: Mehmed Fuad Köprülü, Ankara 2004, s.60; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 449-450; Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.146.

¹⁷² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 96-97; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 245.

birliğini sağlayan el-Mansûr¹⁷³, 158/775 yılında vefat etmiş, yerine oğlu el-Mehdî-Billâh (158-169/775-785) geçmiştir¹⁷⁴.

Babasından idarî, iktisadî ve sosyal anlamda güçlü bir devlet devralan el-Mehdî, Mescid-i Harâm'ı genişletmek ve Mekke yolunda konaklama tesisleri inşa ettirmek gibi girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca o, Hz. Ali evlâdına karşı uzlaşmacı bir siyaset uygulayarak onların desteğini almak istemiştir¹⁷⁵.

Zındık olarak bilinen, Allah'ın varlığına ve ahirete inanmayanların takibatı ve sorgulanmaları ilk kez bu dönemde yapılmış, onlara karşı sert politikalar uygulanmıştır¹⁷⁶. Mukanna İsyanı¹⁷⁷ ve eski İran dinlerini canlandırmak için ortaya çıkan kalkışmalar¹⁷⁸ da hanedânı uzun süre meşgul etmiştir¹⁷⁹. Bununla beraber Orta Mağrib (Cezayir) bölgesinde Abbâsîlere karşı büyük bir isyan başlatıp, 160/777 yılında kurulan ilk hâricî devlet olan Rüstemîler bu dönemde tarih sahnesine çıkmışlardır¹⁸⁰. el-Mehdî döneminde ayrıca Bizans'a karşı ilk defa cihâd ilan edilmiştir¹⁸¹. Onun 169/785 yılında vefatı üzerine yerine oğlu Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) geçmiştir¹⁸².

Mûsâ el-Hâdî'nin 14 ay kadar süren kısa halifeliğinde gerçekleşen en önemli olay Medine'de isyan eden Hz. Hasan'ın torunlarından ve dördüncü Şîî İmâmı Zeynelâbidîn'in oğlu Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'nin 8 Zilhicce 169/11 Haziran 786 tarihinde Fah Savaşı'nda öldürülmesidir. Şîîler bu hadiseyi Kerbelâ Vakası'ndan sonra gerçekleşen en acıklı matem günü olarak kabul etmektedir¹⁸³. Fah Savaşı'ndan kaçan

---

¹⁷³ İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi*, s.211.

¹⁷⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 458.

¹⁷⁵ Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall From Original Sources*, London 1984, s.465-466; Bozkurt, *Abbâsîler*, s.52.

¹⁷⁶ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, trk. trc. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2002, s.90-91; *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I)*, editörler Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s.136; Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.155.

¹⁷⁷ Horasan'da ilâhlik ve peygamberlik iddiasında bulunan Mukanna el-Horasanî (ö. 163/779) hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mukanna el-Horasanî", *DİA*, XXXI, 124-125.

¹⁷⁸ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII, 377-379.

¹⁷⁹ Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s.88; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 115; Faruk Ömer, "Abbâsî Halifesi Mehdi Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülâhazalar", trk. trc. Mehmet Ümit, *ÇÜ İFD*, III/6 (2004), s.206.

¹⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, *Rüstemîler*, Van 2007; M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII (1998), s.457-478.

¹⁸¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 460.

¹⁸² Halife el-Mehdî ve dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr*, Konya 2012.

¹⁸³ Bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s.132; Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, 16.

Hüseyin b. Ali'nin dayısı İdris b. Abdullah (ö. 177/793), Kuzey Afrika'ya giderek Fas'ta İdrîsîler Devleti'ni kurmuştur¹⁸⁴.

el-Hâdî vefatından önce oğlu Ca'fer'i halifelîğe tayin etmek için uğraşmışsa da başarılı olamamış¹⁸⁵, öldürülmesinden sonra yerine kardeşi Hârûnürreşîd (170-193/786-809) geçmiştir. Hârûnürreşîd dönemi bilimsel ve kültürel alanda yapılan çalışmalarla sadece Abbâsîlerin değil, Ortaçağ İslâm tarihinin de ihtişam çağı olmuştur. Bununla birlikte diğer halifelerin dönemlerinde olduğu gibi ülkenin hemen her tarafında meydana gelen karışıklıklar ve isyanlarla mücadele edilmiş, iç ve dış siyasette önemli olaylar yaşanmıştır. Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren güç kazanmaya başlayan Bermekî¹⁸⁶ ailesi Hârûnürreşîd tarafından vezirlik ve diğer yüksek memuriyetlere getirilmişlerdir. Ancak Hârûnürreşîd'in hilâfetinin sonlarına doğru aralarının açılmasından dolayı Bermekîlerin nüfuzlarına son verilmiştir. Böylece devlet idaresindeki etkileri ortadan kaldırılmıştır¹⁸⁷.

Hârûnürreşîd ağabeyinin döneminde kurulan İdrîsîlerin saldırılarını önlemek için İbrahim b. Ağleb'i 184/800 yılında Kuzey Afrika valiliğine tayin etmiştir. Bir süre sonra iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde ise Abbâsîlere bağlı hareket eden İbrahim b. Ağleb (ö. 196/812) Tunus'ta Ağlebîler Devleti'ni kurmuştur¹⁸⁸. Böylelikle Berberî ve diğer grupların isyanlarını bertaraf etmek ve İdrîsîlerin Abbâsî topraklarına saldırılarına engel olmak için uygulanan politika işe yaramamıştır. Mağrib bölgesinin merkezî idareden kopması Rüstemîler ile başlamış olup İdrîsîler ve Ağlebîlerin bölgedeki hâkimiyetleri ile devam etmiştir¹⁸⁹.

Hârûnürreşîd döneminde Bizans üzerine düzenlenen seferler ile dış siyasette önemli başarılar elde edilmiştir. Abbâsîlerin özellikle Bizans karşısında üstünlük sağladığı¹⁹⁰

---

¹⁸⁴ Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 25-34.

¹⁸⁵ Mûsâ el-Hâdî ve Hârûnürreşîd'in veliyet tayinleri için bkz. Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, s.327-328.

¹⁸⁶ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I)*, s.168-169; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, V, 517-520.

¹⁸⁷ el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, trk. trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018, s.244; Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 446; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 455; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, trk. trc. Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019, s.201; Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.158-159.

¹⁸⁸ Muhittin Kapaşahin, *Ağlebîler: 800-909*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013; Aydın Çelik, "Ağlebîler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, sy.2, IV, (2006), s.90; Hugh Kennedy, "The Origins of the Aghlabids", *The Aghlabids and their Neighbors*, ed. G.D. Anderson-C. Fenwick-M. Rosser-Owen, Brill 2018, s.43-45.

¹⁸⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 138-139.

¹⁹⁰ Muir, *The Caliphate*, s.473-474; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 462-463; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s.92.

bu süreçte her iki tarafın dış siyasetteki menfaatleri uğruna birbirlerinin rakipleri ile dostane ilişkiler kurdukları görülmektedir. Hârûnürreşîd Bizans'ın rakibi ve dönemin güçlü imparatorlarından Şarlman ile, Bizans ise Abbâsîlerin hasmı olan Endülüs Emevîleri ile yakınlaşmıştır¹⁹¹.

Halife Hârûnürreşîd, ölümünden önce hilâfet makamı için büyük oğlu el-Emîn'i, onun vefatından sonra ise yaş sırasıyla el-Me'mûn ve el-Müste'men'i veliyet tayin ederek iktidarı sırasıyla üç oğlu¹⁹² arasında paylaşmıştır. Mamafih, 193/809 yılındaki vefatından sonra el-Emîn¹⁹³ (193-198/809-813) hilâfete geçince kardeşi el-Me'mûn'u halifelikten azletmek üzere mücadeleye girişmiştir. Bu yüzden kardeşler arasındaki rekabet el-Emîn ve el-Me'mûn arasında hilâfet mücadelesine dönüşerek devleti uzun süre meşgul eden bir iç savaşa sürüklemiştir. Devleti ikiye bölünmeyle karşı karşıya bırakan bu iktidar çekişmesinde el-Emîn Araplar tarafından desteklenirken el-Me'mûn ise İranlıların yardımını almıştır. Uzun süreli bu mücadele el-Emîn'in öldürülmesiyle nihayet bulmuştur¹⁹⁴.

Halife el-Me'mûn (198-218/813-833) iktidara geldiğinde önemli devlet kademelerine kendisini destekleyen İranlılar geçmiştir. Bu durum Arapların tepkisine yol açarken, muhtelif isyanları da beraberinde getirmiştir¹⁹⁵. Söz konusu isyanlardan farklı olarak İslâm tarihinin önemli olaylarından biri olan ve devleti uzun süre meşgul eden Bâbek İsyanı 201/816 yılında başlamış olup ancak adı geçen halifenin kardeşi el-Mu'tasım zamanında bertaraf edilebilmiştir¹⁹⁶.

---

¹⁹¹ Andre Clot, *Hârûnürreşîd ve Abbâsîler Dönemi*, trk. trc. Nedim Demirtaş, haz. Akın Terzi, İstanbul 2007, s.120; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s.92; Bozkurt, *Abbâsîler*, s.133; Lütü Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s.94-95; a.mlf., *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s.93.

¹⁹² Kasr adlı câriyeden doğan ve Müste'men lakabı ile anılan Kasım halife olamadan ölünce onun yerine Mâride isimli câriyeden doğan el-Mu'tasım halife olacaktır. Bkz. Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, 261.

¹⁹³ Dönemi için bkz. İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, İstanbul 2002, s.57-61; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 166-175.

¹⁹⁴ Hârûnürreşîd'in çocukları arasındaki taht kavgaları ve mücadeleler için bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 171-174; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 280-288; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, Ankara 2002, s.20-33.

¹⁹⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.143; Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri (Fazl b. Sehl Örneği)*, Konya 2016, s.51.

¹⁹⁶ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I)*, s.238-249; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 302-305; Sabahattin Çelik, "Abbâsîler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/15 (2006), s.99.

Halife el-Me'mûn yapmış olduğu icraatlar ile seleflerinden ayrılır¹⁹⁷. Örneğin; Hz. Ali evlâdından Ali b. Mûsâ er-Rıza'yı kendisinden sonra hilâfete geçmesi için veliaht tayin etmiş, Abbâsî geleneğinde görülmemiş bu tayin Bağdat halkının isyanına sebep olmuştur. Nitekim adı geçen şahsın 29 Safer 203/5 Eylül 818'deki şüpheli ölümü çıkan huzursuzluklara son vermiştir¹⁹⁸.

Halife el-Me'mûn'un halife olmasında katkıları olan Tâhir b. Hüseyin'in 204/819 senesinde Bağdat hâkimliğine getirilmesi de yine bu dönemin önemli gelişmeleri arasındadır. Bir süre sonra hayatî endişelere kapılarak Bağdat'tan uzaklaşmak isteyen Tâhir b. Hüseyin önce Horasan valisi olmuş, sonra da Tâhirîler hanedanını kurmuştur (205/821)¹⁹⁹.

Kur'ân'ın mahlûk yani yaratılmış olduğu düşüncesini resmî ideoloji olarak benimsemiş, "Mihne"²⁰⁰ olarak adlandırılan bir siyaset takip etmiştir. O, aynı zamanda Hz. Ali'nin diğer sahâbeden daha üstün olduğuna inanmayı da resmî inanç hâline getirmiştir²⁰¹.

Diğer taraftan İslâm tarihinde felsefî ve kelâmî düşünce Halife el-Me'mûn zamanında gelişmeye başlamış, kültürel bakımdan parlak bir dönem yaşanmıştır. İslâm düşünce tarihine yön veren bilim adamlarının yetişmesi onun destekleri sayesinde gerçekleşmiştir²⁰².

---

¹⁹⁷ el-Me'mûn ve dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-104.

¹⁹⁸ Ali b. Mûsâ'nın veliaht tayini hakkında geniş bilgi için bkz. Nagihan Doğan, "Erken Abbâsî Hilâfetinde Bir Velihtlik Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", *Belleten*, LXXVIII/283 (2014), s.23-47.

¹⁹⁹ C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı)*, trk. trc. Erdoğan Mercil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, s.125-126; a.mlf., "The Tâhirids and Saffârids", *CHIr*, IV, Cambridge 1993, s.96; Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

²⁰⁰ Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde *Kur'ân*'ın yaratılmışlığı görüşünü devlet gücüyle benimsetmek amacıyla bazı muhaddislerin, kadıların ve âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve yönetimin bu konudaki tutumu Mihne diye anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006, s.53; Ali Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX/1 (2015), s.8; Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.165-166; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 26.

²⁰¹ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I)*, s.205; Muharrem Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbâsî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I2 (2011), s.69.

²⁰² Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s.102-103.

2. Sâmerî Döneminde Abbâsîler

Halife el-Me'mûn vefat edince hilâfet makamına kardeşi el-Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) geçmiştir. O daha önce devlet yönetiminde etkin olan Arap ve Fars etkisini kırarak Türk nüfuzunu ordu içerisinde ön plana çıkarmıştır²⁰³.

Bağdat'ta Türk nüfuzunun giderek artmasıyla halk arasında problemler baş göstermeye başlamıştır. Bunun üzerine halife 221/836'da hilâfet merkezinin yüz kilometre kuzeyinde Sâmerî şehrini kurmuş²⁰⁴ ve başkenti buraya taşımıştır. Araplardan sonra İranlılar da devlet idaresinde nüfuzlarını kaybetmiş, artık yönetimde Türklerin etkisinin en üst seviyede hissedileceği yeni bir dönem başlamıştır. "Sâmerî Dönemi" olarak adlandırılan bu devre Abbâsî tarihinde 279/892 yılına kadar sürmüştür²⁰⁵.

Halife el-Me'mûn zamanında başlayıp el-Mu'tasım dönemine kadar devam eden Bâbek İsyanı'nın bastırılması devrin önemli olayları arasında yer almaktadır. Bu dönemde gerçekleşen bir diğer mühim olay ise Bizans'ın bahsi geçen isyanı fırsat bilerek bazı İslâm şehirlerine saldırması üzerine el-Mu'tasım'ın 223/838 yılında Amûriyye'yi fethetmesidir²⁰⁶.

el-Mu'tasım-Billâh Abbâsî hânedanının yükselişini devam ettiren son halife olmuştur²⁰⁷. Babasının vasiyeti üzerine başa geçen el-Vâsik-Billâh (227-232/842-847), seleflerinin benimsediği siyasî ve dinî politikaları aynı şekilde devam ettirmiştir. Onun döneminde Abbâsîler içte ve dışta en sakin evresini yaşamıştır²⁰⁸.

el-Vâsik-Billâh'ın hilâfeti döneminde Türkler yalnızca askerî sahada değil, idarî sahada da faaliyetlerini artırmıştır. el-Vâsik ölümünden önce bir veliaht tayin etmemiş,

---

²⁰³ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 176-210; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", s.34-35; Bozkurt, "Me'mûn", s.104; Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Maarife*, 1 (2000), s.159.

²⁰⁴ Bkz. el-Câhiz, *Menâkıbü cündi'l-hilafe ve fazâilü'l-Etrak*, trk. trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2002, s.35-36; Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s.106-107; Bahattin Kök, "Sâmerî'nin Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2003), s.7-48.

²⁰⁵ Sâmerî dönemi için bkz. Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerî ve Abbâsî Tarihinde Sâmerî Dönemi", *İSTEM*, IX/18 (2011), s.83-112; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 35; Casım Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 380-382.

²⁰⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2017, s.195; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 221-222; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 463; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s.101.

²⁰⁷ el-Mu'tasım-Billâh ve dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu: 833-842*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1965.

²⁰⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 224.

bu durum Abbâsî tarihinde ilk defa devlet adamları tarafından seçilen bir halifenin iktidara gelmesine ortam hazırlamıştır²⁰⁹. el-Vâsik-Billâh'ın vefatından sonra Abbâsîlerin ilk asrı tamamlanmıştır.

el-Mütevekkil-Alellâh (232-247/847-861), halife olduktan sonra birçok üst düzey görevliyi çeşitli sebeplerle görevlerinden azlederek idarî kadrolarda bazı değişiklikler yapmıştır. Kendisine vezir olarak tayin ettiği Türk asıllı Ubeydullah b. Yahya, Abbâsîlerde bu göreve getirilen ilk Türk olmuştur. Devlet kadrolarında yapılan değişiklikler ve Ubeydullah'ın tayini, Abbâsî yönetimindeki Türk etkisinin en çok el-Mütevekkil ile birlikte hissedildiğini göstermiştir. Artık Türkler askerî alandaki nüfuzlarının yanı sıra idarî alanda da ön plana çıkmışlardır. Onların nüfuzlarını biraz olsun kırabilmek için başkent, Sâmerâ'dan Dımaşk'a taşınmıştır. Ancak artan muhalefetin sona ermemesi neticesinde Sâmerâ yakınlarındaki Ca'feriye (Mütevekkiliye) bölgesi yeni başkent olmuştur (246/860)²¹⁰.

el-Mütevekkil, Halife el-Me'mûn'dan beri süregelen Mihne uygulamalarını kaldırarak *Kur'an*'ın yaratılmışlığı konusunda meydana gelen tartışmaları yasaklamıştır²¹¹.

Halife 235/850 yılında kendisinden sonra başa geçmeleri için üç oğlu el-Müntasır, el-Mu'tezz ve el-Müeyyed'i sırasıyla veliaht tayin etmiştir. O, bu politikasıyla arkasında uzun yıllar sürecek bir barış ortamı bırakmayı hedeflemiştir. Ancak halife söz konusu tayin ile dedesi Hârûnürreşîd'in yaptığı hatayı tekrarlamış, bu sebeple iktidar mücadeleleri yaşanmıştır. Aslında onun yapmak istediği hilâfete geçecek olan kişiyi Türklerin belirlemesine engel olmak, böylelikle onların devlet idaresindeki etkilerini kırmak istemesi idi. Bu amacında başarılı olmak için çok çaba sarf eden halife, Türkleri etkisiz hâle getirememiş, aralarındaki gerginliğin daha da büyümesine yol açmıştır. Veliaht tayininde ilk sıra el-Müntasır'ın olmasına rağmen halifenin el-Mu'tez'e daha ayrıcalıklı davranması çocuklar arasındaki ihtilafın körüklenmesine sebep olmuştur. Nitekim el-Müntasır'ın Türk komutanlarla yaptığı işbirliği sonucunda el-Mütevekkil katledilerek, İslâm tarihinde hilâfet ordusu tarafından öldürülen ilk

---

²⁰⁹ el-Vâsik-Billâh dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kadir Kan, *Abbâsî Halifesi Vâsik ve Dönemi (227-232/842-847)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003.

²¹⁰ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 466; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, s.170.

²¹¹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s.189-200.

halife olmuştur²¹². Söz konusu gelişme Türklerin bu dönemden itibaren hâkimiyeti tamamen ele geçirdiklerinin bir göstergesidir²¹³.

el-Mütevekkil'in öldürülmesi ile Abbâsî halifelerinin siyasî otoriteleri ve manevî nüfuzları daha da zayıflamıştır. Onun katledilmesinden sonra sırasıyla el-Müntasır-Billâh²¹⁴ (247-248/861-862), el-Müstaîn-Billâh²¹⁵ (248-252/862-869), el-Mu'tezz-Billâh²¹⁶ (252-255/866-869), el-Mühtedî-Billâh²¹⁷ (255-256/869-870) ve el-Mu'temid-Alellâh²¹⁸ (256-279/870-892) başa geçmiştir. Adı geçen halifelerin devirlerine büyük bir kaos hâkim olmuştur. Bu 30 yıllık süreç (247-279/861-892) halife ve komutanların katledilmeleriyle sonuçlanan, iç karışıklıkların yaşandığı, merkezî otoritenin zayıflamasıyla da ülkenin çeşitli yerlerinde isyanların baş gösterdiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Halifeler Türklerin baskısından kurtulmak için çeşitli tedbirler almışsa da sona ermeyen bu mücadeleler 279/892 yılında merkezin tekrar Bağdat'a nakledilmesine kadar devam etmiştir²¹⁹. Ancak hilâfet merkezinin Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşınması, halifelik müessesesinin siyasî etkisi bakımından büyük bir değişiklik göstermese de Türklerin siyasî alanda nüfuzlarını kaybettiklerinin bir göstergesi olmuştur. Bu tarihten itibaren 656/1258 yılındaki Moğol istilasına kadar Abbâsîlerin başşehri yine Bağdat olacaktır.

Abbâsîler tarihinde Sâmerrâ Devri olarak adlandırılan bu dönem yaklaşık yarım asır sürmüş, hilâfet merkezi çok ciddi ve kanlı iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Abbâsî halifelerinin siyasî ve askerî otoritelerini büyük ölçüde kaybettikleri bu dönemde devlet iktisadî anlamda ciddi bir krizin içine sürüklenmiştir. Doğudaki ve batıdaki farklı eyaletlerde ismen halifeliğe bağlı olmakla birlikte iç ve dış meselelerinde tamamıyla bağımsız hareket eden devletlerin ortaya çıkışı daha da hızlanmıştır. Bu

---

²¹² el-Mütevekkil ve dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

²¹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 241.

²¹⁴ Bkz. Abdülkerim Özeydın, "Müntasır Billâh", *DİA*, XXXII, 24-25.

²¹⁵ Bkz. Abdülkerim Özeydın, "Müstaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, 112-113; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 289-304.

²¹⁶ Bkz. Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s.173-174; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 305-314; Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA*, XXXI, 390-391.

²¹⁷ Bkz. Abdülkerim Özeydın, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI, 527-528; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 314-322.

²¹⁸ Bkz. Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah", *DİA*, XXXI, 387-388.

²¹⁹ Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s.314.

süreçte Mısır'da Tolunoğulları²²⁰ ve İhşîdiler²²¹, Mâveraünnehir ve Horosan'da Tahirîler²²², Saffârîler²²³ ve Sâmânîler²²⁴, Halep ve Musul'da Hamdânîler²²⁵ Abbâsî hilâfetinden ayrılarak bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

Merkezî idarenin zayıfladığı ve devlet hazinesinin boşaldığı bir dönemde iktidara gelen el-Mu'tazîd-Billâh²²⁶ (279-289/892-902) sarsılmakta olan Abbâsî hâkimiyetini yeniden toparlamıştır. Ancak vefatının ardından hânedan tekrar eski hâline dönmüştür. Halifenin ölümünün akabinde yerine el-Müktefî-Billâh (289-295/902-908) geçmiştir.

Halife el-Müktefî-Billâh döneminde önceden beri devam eden ve uzun süre devleti iç karışıklıklara sürükleyen Karmatîler²²⁷ ile mücadele edilmiştir²²⁸. O, bu meselenin çözülmesinden sonra dedesi el-Muvaffak²²⁹'ın (öl. 278/891) Mısır ve Suriye'de hüküm süren Türk hânedanı Tolunoğullarını ortadan kaldırmak teşebbüsleri ile başlayan sürecin devamını getirmiştir. Nitekim iki taraf arasında meydana gelen mücadeleler sonucunda Mısır ve Suriye yeniden Abbâsîlerin hâkimiyetine geçmiştir²³⁰.

el-Müktefî-Billâh ölümünden önce kardeşi Ca'fer el-Muktedir'i veliaht tayin etmişti²³¹. Ağabeyinin ölümünden sonra küçük yaşta iktidara gelen el-Muktedir-Billâh (295-320/908-932) döneminde devlet otoritesi iyice zayıflamıştır. Hilâfeti boyunca birkaç kez iktidarın elinden alınması ve kendisinin sık sık vezir değiştirmesi neticesinde istikrarsız bir ortamın yaratılması bu duruma sebep olmuştur. Bu dönemde

---

²²⁰ Tolunoğulları Devleti'nin kuruluşu ve Ahmed b. Tolun'un faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, VI, 26-29; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, trk. trc. Selçuk Alkım, İstanbul 1997; s.71-99; Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, II, 141-142; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, V, Ankara 2002, s.26.

²²¹ Bkz. Ahmet Ağrakça, "İhşîdiler", *DİA*, XXI, 551-553.

²²² Bkz. Bosworth, "The Tâhirids and Saffârîds", *CHIr*, IV, 96; Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

²²³ Bkz. V. V. Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", *Belleten*, VII/26 (1943), s.325-334; Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz: (247/861 to 949/1542-3)*, California 1994; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, 464-465.

²²⁴ Bkz. Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmânîler*, İstanbul 2013.

²²⁵ Bkz. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-düvel Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*, trk. trc. Ömer Tellioglu, İstanbul 2018.

²²⁶ Bkz. Ali Aktan, "Mu'tazîd-Billâh", *DİA*, XXXI, 383-384.

²²⁷ Bu olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s.298-321.

²²⁸ Muir, *The Caliphate*, s.555-556.

²²⁹ Hakkında daha tafsilatlı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA*, II, 326-328.

²³⁰ Saim Yılmaz, "Hâlîfe Müktefî Döneminde (289-295/902-908) Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hâkimiyetine Alınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2005), s.85.

²³¹ el-Müktefî-Billâh ve dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXXI, 535-536.

Karmatîlere karşı mücadeleler devam etmiştir. Diğer taraftan Taberistan ve Deylem’de Ali evlâdının faaliyetleri etkili olmuştur. Büveyhîlerin Bağdat’ı işgaline kadar en uzun süre hilâfette kalan halife olarak bilinen el-Muktedir-Billâh döneminde önemli dış gelişmeler de yaşanmıştır. Bizans İmparatorluğu ile mücadeleler bu dönemde de sürdürülmüştür. 297/909 yılında Kuzey Afrika’da ortaya çıkan Şîî Fâtımîler²³² sonrasında Kızıldeniz’den Atlas Okyanusu’na kadar olan ülkelere hâkim olarak Sünnî Abbâsîleri tehdit etmeye başlayacaktır²³³. 297/910 yılında Ubeydullah el-Mehdî (ö.322/934) halife ilan edilmiş, Abbâsî hilâfetinin karşısında Şîîliğin İsmâiliye koluna mensup Fâtımîler rakip bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca 316/929 yılında Endülüs Emevî Emîri III. Abdurrahman da halife ilan edilmiş, halifelik üç farklı coğrafyada kendisini göstermiştir.

el-Muktedir’in iktidara gelişinde desteğini gördüğü Türk muhafız komutanı Mûnis el-Muzaffer ile arasının bozulması sonucunda iki taraf arasında gerçekleşen savaşta halife öldürülmüştür²³⁴. Onun yerine el-Kâhir-Billâh (320-322/932-934) getirilmiştir²³⁵.

Kısa bir dönem iktidarda kalan Halife el-Kâhir-Billâh, Mûnis el-Muzaffer ve adamlarını görevlerinden azletmek için çaba göstermiştir. Bu sırada Vezir İbn Mukle’nin azlinden sonra çıkan isyana halk da dâhil olmuş, halifeye karşı yapılan haksız propaganda neticesinde el-Kâhir-Billâh, 6 Cemâziyelevvel 322/24 Nisan 934 tarihinde gözlerine mil çekilerek makamından indirilmiştir²³⁶.

---

²³² Bkz. Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti: Siyasî Tarih (909-969)*, Ankara 2007; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, Ankara 2009; a.mlf., *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul 2010.

²³³ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 515; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 35.

²³⁴ Saim Yılmaz, “Türk Komutanlardan Munis el-Muzaffer’in (ö.321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği”, *Dinî Araştırmalar*, X/30 (2007), s.121-152; İhsan Arslan, “Abbâsî Devleti’ndeki Komutanların Siyasî ve İdarî Sahalarda Etkileri Mûnisü’l-Muzaffer Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/26 (2013), s.70.

²³⁵ Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kâhir-Billâh”, *DİA*, XXIV, 172-173.

²³⁶ İslâm tarihinde ilk defa gözüne mil çekilerek cezalandırılan halife el-Kâhir-Billâh olmuştur. Daha önce hiçbir halifeye bu tarz bir ceza uygulanmamıştır. Bkz. el-Mes’ûdî, *Kitâbü’t-tenbih*, s.269; Saim Yılmaz, “Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)”, *İSTEM*, VI/12 (2008), s.101.

3. Emîrû'l-ümerâlar Döneminde Abbâsîler

324/936 yılından itibaren Abbâsîler için güçlüklerle dolu yeni bir dönem başlamıştır. Orduya ve devletin bütün kurumlarına hükmedecek “Emîrû'l-ümerâ”²³⁷ adında yeni bir müessese kurulmuştur. Merkezdeki otorite zaafının bertaraf edilmesi için kurulduğu anlaşılan söz konusu teşekkül, Selçukluların 447/1055 yılında Bağdat'ta egemenlik kurmasına kadar süren bir döneme adını vermiştir.

Halife er-Râzî-Billâh (322-329/934-940) Basra ve Vâsıt²³⁸ Valisi İbn Râik'i geniş yetkilerle ordu kumandanı ve “Emîrû'l-ümerâ” tayin etmiş, İbnü'l-Furât'ı da vezir yapmıştır²³⁹. Merkezî otoriteyi güçlendirmek için yapılan bu tayinler olumlu sonuç vermemiş, devlet daha da parçalanmıştır. Ayrıca Bizans İmparatorluğu ve Büveyhîlerin saldırılarıyla da uğraşmak zorunda kalan er-Râzî-Billâh bir süre sonra 15 Rebülevvel 329/18 Aralık 940'ta vefat etmiştir²⁴⁰.

Halife er-Râzî-Billâh'ın ölümünden sonra yerine el-Müttakî-Lillâh (329-333/940-944) lakabıyla kardeşi İbrâhim geçmiştir. Emîrû'l-ümerâlık, el-Müttakî-Lillâh zamanında yaşanan gelişmelerle daha çok ön plana çıkmıştır. Halifenin seleflerine kıyasla güçsüzlüğü, diğer taraftan vezirliğin giderek sembolik bir makam hâline gelmesi Emîrû'l-ümerâlığın vezirliğin yerini almasını kolaylaştırmıştır. el-Müttakî-Lillâh döneminde aşırı Şiîler karşısında geleneksel Abbâsî politikasına devam edilmiş ve daha ılıman Şiîler için bazı olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Aynı zamanda Büveyhîler zamanında farklı bir müessese hâlinde gelişecek olan Alevî nakibliğinin Abbâsî nakibliğinden ayrılması yolunda ilk adımlar bu dönemde atılmıştır²⁴¹. Ancak halife Türk kumandanı Tüzün el-Muzaffer'in hilesiyle makamından azledilmiş²⁴², kendisinden sonra yerine geçecek olan Ebü'l-Kâsım, el-Müstekfî-Billâh (333-334/944-946) lakabıyla halife olmuştur²⁴³.

---

²³⁷ Fatih Güzel, *Abbâsîlerde Emîru'l-Ümerâlık Müessesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, s.61; *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I)*, s.403-417.

²³⁸ Irak'ta el-Kûfe ile Basra arasında yer alan ve bugün mevcut olmayan tarihî bir şehirdir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.255; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Vâsıt”, *DİA*, XLII, 541-544.

²³⁹ Emîrû'l-ümerâlık döneminin arka planı için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîlerde Emîrû'l-ümerâlığın Ortaya Çıkışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1981), s.97-108.

²⁴⁰ Abdülkerim Özeydın, “Râzî-Billâh”, *DİA*, XXXIV, 489-490.

²⁴¹ Ahmet Güner, “Müttakî-Lillâh”, *DİA*, XXXII, 223-224.

²⁴² Muir, *The Caliphate*, s.569. Türk Kumandanı Tüzün için detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ağrakça, “Abbâsî Devri Türk Kumandanlarından Ebu'l-Vefa Muzaffer Tüzün et-Türkî ve Emîrû'l-Ümerâlığı”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, s.119-142.

²⁴³ Abdülkerim Özeydın, “Müstekfî-Billâh”, *DİA*, XXXII, 139-140.

el-Müstekfî-Billâh'ın halifeliğinin ilk zamanlarında iktidarda yine Türklerin etkin rol oynadıkları görülmektedir. Bilindiği üzere Abbâsîlerin siyasî güçlerini yitirmeleri bundan çok daha öncesine dayanmaktadır. Ancak Büveyhîlerin gelişi farklı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Daha öncesinde Sünnî Türk kumandanlarının yerini Şîî inancında olan bir hânedan almıştır. Büveyhîler IV./X. yüzyılın ortalarına kadar Fars²⁴⁴, Hûzistân²⁴⁵, Kirman²⁴⁶ ve el-Cibâl²⁴⁷ bölgelerinde egemenliklerini sağladıktan sonra hâkimiyet sahalarını Irak yönünde genişletmişlerdir. 334/945 yılında iç karışıklıklarla meşgul olan Bağdat'ı ele geçiren Büveyhî hükümdarı Ahmed'e "Muizzüddeve"²⁴⁸ unvanı verilmiştir²⁴⁹. Daha önceden Türk kumandanlarına ait Emîrî'l-ümerâ unvanı artık Irak Büveyhî emîrleri için de kullanılmıştır. Sünnî Abbâsî hilâfetini tahakküm altına alan Büveyhîler siyasî ve sosyal nedenlerden ötürü onları yerlerinde bırakmayı tercih etmişlerdir²⁵⁰. Dolayısıyla Abbâsîler dinî otoriteyi ellerinde bulundururken, siyasî güç tamamıyla Büveyhîlerin kontrolü altına girmiştir. Artık söz konusu hânedan bütün siyasî ve idarî görevleri kendi üzerlerine almıştır. Halifenin görevi ise sadece Büveyhî emîrlerinin yaptıkları işleri onaylamak ile sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla hilâfet makamı dinî açıdan sembolik ve tüm yetkileri elinden alınmış, sadece ismi kalan bir kurum hâline gelmiştir²⁵¹.

İbnü'l-Esîr'in ifade ettiğine göre Muizzüddeve kendisini Bağdat'ta "Emîrî'l-ümerâ" tayin eden Halife el-Müstekfî-Billâh'ı daha sonra makamından indirerek gözlerine mil

---

²⁴⁴ İnan'da bir eyalet ve eskiden beri burada yaşayan bir kavimdir. Tafsilatlı bilgi için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.239; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.264-266; Cevad Hey'et, "Fars", *DİA*, XII, 174-176.

²⁴⁵ Güneybatı İnan'da bir eyaletdir. Tafsilatlı bilgi için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.231; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.258; Recep Uslu, "Hûzistan", *DİA*, XVIII, 436-439.

²⁴⁶ İnan'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu idarî bölgedir. Tafsilatlı bilgi için bkz. el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-buldân*, trk. trc. s.336; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.273; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.272; Marcel Bazin, "Kirman", *DİA*, XXVI, 62-63.

²⁴⁷ Doğusunda Horâsân ve Fars Çölü, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Hazar Denizi ve güneyinde İrak-i Acem ile Hûzistan bulunan, Kuhistân olarak da bilinen meşhur eyâlettir. Tafsilatlı bilgi için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.313; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. s.324-327; Cl. Huart, "Cibâl", *İA*, III, 158.

²⁴⁸ Irak Büveyhîlerinin kuruluşu ve Muizzüddeve Ahmed dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Khanoglan Hacıyev, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

²⁴⁹ K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 843; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2 (2005), s.22.

²⁵⁰ Joel L. Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*, Leiden 1986, s.37; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 509-510; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı)*, trk. trc. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, s.122; Osman Gazi Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İnan Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s.20; Süleyman Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, V, Ankara 2002, s.640.

²⁵¹ Özgüdenli, *Turco-Iranica*, s.137; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, Sivas 2003, s.78.

çektirmiştir²⁵². Onun yerine el-Mutî'-Lillâh'ı (334-363/946-974) hilâfet makamına getirmiştir. Büveyhîlerin istedikleri kişiyi halife yapıp istemedikleri kişiyi halifelikten azletmeleri Abbâsîlerin çoğu alanda etkinliklerini kaybettiklerini kanıtlar niteliktedir. el-Mutî'-Lillâh²⁵³ döneminde Abbâsîlerin giderek zayıfladığı ve Büveyhîlerin iktidarı gölgesinde hâkimiyetlerine devam ettikleri görülmektedir. Halifeliği boyunca yaşanan gelişmelerden en önemlisi 358/969'da Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesidir. Abbâsî hilâfeti için büyük bir tehlike sayılan bu durum karşısında el-Mutî'-Lillâh onların Bağdat'a ve Suriye'ye yayılmasını engellemek için Büveyhîler, Hamdânîler ve Karmatîler ile iş birliği yapmıştır. Onun iktidarında yaşanan bir diğer gelişme ise Türkler ile Deylemliler arasındaki gerginliklerin ilk olarak bu dönemde başlamasıdır. Başkumandan Hâcib Sebük Tegin Büveyhîler'e isyan ederek bir ara Bağdat'ta iktidarı ele geçirmiştir. Akabinde halifeden görevinden ayrılmasını ve hilâfet makamını oğlu Ebû Bekir Abdülkerîm'e bırakmasını istemiştir. et-Tâi'-Lillâh lakabıyla iktidara gelen yeni halife bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Bu dönemden itibaren meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmeler ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

---

²⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 450-451; trk. trc. VIII, 385; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 740-741.

²⁵³ Dönemi için bkz. Ahmet Güner, "Mutî'-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401-402.

I. BÖLÜM

et-TÂİ'-LİLLÂH'IN HALİFE OLMADAN ÖNCEKİ HAYATI VE HALİFE TAYİN EDİLİŞİ (317-363/929-974)

1. et-Tâi'-Lillâh'ın Halifeliğine Kadarki Hayatı

et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfet makamına tayin edilmeden önceki hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler yok denecek kadar azdır. Babasının döneminde başlayan Büveyhî tahakkümünden dolayı tarihî kaynaklar halifelerden çok dönemin siyasî hadiselerine odaklanmaktadır. Bu nedenle onun çocukluk yılları, tahsili ve yetişmesi ile ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Dolayısıyla halifenin doğumundan başlayıp mevcut siyasî ortam hakkında bilgi verdikten sonra hilâfete nasıl geldiğine değinmek gerekmektedir.

1.1. Doğumu ve Nesebi

24. Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh (الطائع لله)'ın 317/929-930 yılında dünyaya geldiği ifade edilmektedir²⁵⁴. Yine hilâfet makamına geçtiği dönemdeki yaşına dair de muhtelif bilgiler mevcuttur. Mamafih yapılan hesaba göre kaynaklarda belirtilen doğum tarihi ile hilâfete geçtiğindeki yaş hiçbir surette eşleşmemektedir. Bazı müverrihler halifenin 48 yaşında hilâfet makamına geçtiğini aktarırlarken²⁵⁵, bazı tarihçiler de onun 43 yaşında halife olduğunu ifade etmişlerdir²⁵⁶. Halifenin 13 Zilkade

---

²⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 71; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 471; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, XXIII, 206; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî: Tetimmetu'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 465-466; Hudarî Bek, *Muhadaratü Tarihi'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, s.393. Ayrıca bkz. Adnan Demircan, "Tâi'-Lillâh", *DİA*, XXXIX, 447.

²⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; XV, 40; İbn Dihye, *en-Nibrâs fi târihi hulefâi beni'l-Abbâs*, s.118; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 202.

²⁵⁶ es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.483; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel fi't-târîh*, II, 155; Zübeyr Şefik Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut 1994, s.118.

363/5 Ağustos 974'te iktidara geldiği bilinmektedir²⁵⁷. Bu nedenle ortaya çıkan hesaplamanın doğum tarihi olarak kabul edilen 317/929-930 tarihine yakın bir sonuçla örtüşmesi gerekmektedir. Müverrihlerin çoğunun verdiği bilgiden yola çıkarak halifenin 48 yaşında hilâfet makamına geldiği kabul edildiğinde doğduğu yıl 315/927-928 tarihine tekabül etmektedir. 43 yaşında hilâfete geçtiği düşünüldüğünde ise doğum tarihi 320/932 yılına denk gelmektedir. Yapılan hesaplamanın ortaya çıkardığı sonuçlar kaynaklarda verilen bilgilerde çelişkiler olduğunu gösterse de et-Tâi'ye biat edildiği dönemdeki yaşı doğum tarihi olarak verilen 317/929-930 yılına en yakındır. Diğer taraftan kaynakların çoğunda halifenin 1 Şevval 393/3 Ağustos 1003 yılında 76 yaşında vefat ettiği ifade edilmiştir²⁵⁸. Bu bilgi onun 317/929-930 yılında doğmuş olabileceği kanaatini güçlendirmektedir. Mevcut veriler doğrultusunda et-Tâi'nin doğum tarihi olarak 317/929-930 yılını kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Bununla birlikte diğer bazı kaynaklarda halifenin 310/922-923 ve 319/931-932 tarihlerinde doğduğunu belirten birbirinden tamamen uzak ifadeler de yer almaktadır²⁵⁹. Halifenin doğduğu gün ve yer hakkında açık bir malumata ulaşılamamakla birlikte dönemin hilâfet merkezi Bağdat'ta doğmuş olabileceği yüksek bir ihtimal dâhilindedir.

---

²⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 327-328; ing. trc. Vol. V, 354; trk. trc. s.711; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 356; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.215; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s.444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 223; İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fî ahbâri'l-hulefâ*, II, 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 637; trk. trc. VIII, 547; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 445; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.258; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 117; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm (h.351-380)*, s.253; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 446; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 105; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.624; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.481; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 334.

²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; XV, 40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 445; XIII, 139; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 311; *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, trk. trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2019, s.163.

²⁵⁹ el-Cûzcânî, halifenin 310/922-923 yılında doğduğunu belirtirken (*Tabakât-ı Nâsri*, I, 238). Mahmud Şakir, onun 320/932 senesinde doğduğunu zikretmektedir. Bkz. *H. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, IV, trk. trc. Ferit Aydın, İstanbul 1993, s.445. Ancak bu tarihler başka hiçbir kaynakta bulunmamaktadır.

Adı Ebü'l-Fazl Abdülkerîm, künyesi ise Ebû Bekir'dir²⁶⁰. et-Tâi'-Lillâh²⁶¹ lakabının Büveyhî Emîri İzzüddevele Bahtiyâr tarafından kendisine verildiğine dair rivayetler bulunmaktadır²⁶². Nitekim halifenin babası el-Mutî'-Lillâh'ın lakabı da Büveyhî Emîri Muizzüddevele tarafından kendisine verilmişti²⁶³. Halifeye neden bu lakabın uygun görüldüğünü anlamak için lakabın etimolojik tahliline bakmak gerekir. İbnü'l-Manzur lugatında t-v-a maddesiyle ilgili olarak "tâ'a-yetû'u- tav'un" fiilinin itaat etmek anlamında kullanıldığına işaret etmektedir. "Tayyi'un ile "tai" kelimeleri eş anlamlı olup her ikisi de "mutî" yani itaat eden, boyun eğen anlamlarında kullanılmıştır²⁶⁴. Buradan hareketle el-Mutî'-Lillâh ile et-Tâi'-Lillâh'ın etimolojik olarak eş anlamlı kelimeler oldukları söylenebilir. Muhtemelen Halife el-Mutî' oğluna aynı anlamı içeren bir lakap seçmiş, onun da aynı minvalde hareket edecek halife olacağının mesajını vermeye çalışmıştır.

Abbâsî tarihinde onun dışında Abdülkerîm adında bir başkasının halife olmadığı ve Ebû Bekir künyesini de et-Tâi'den önce yalnızca Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi Ebû Bekir es-Siddîk'in taşıdığı kaynaklarda zikredilmektedir²⁶⁵. Bununla birlikte tarihî kaynaklarda halifenin nesebine kısa ve uzun olmak üzere farklı şekillerde yer verilmiştir. En geniş olarak "Ebû Bekr Abdülkerîm b. el-Fazl el-Mutî'-Lillâh b. Ca'fer

²⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 359; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikin*, s.444; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.144; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fî ahbâri'l-hulefâ*, II, 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, IX, 79; trk. trc. IX, 70; İbn Dihye, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-Abbâs*, s.116; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.392; Hindüşâh b. Sencer-i Nahcıvânî, *Tecâribü's-selef der tevârih-i hulefâ ve vüzerâ-yi işâ*, s.223; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 471; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 118; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm (h.393)*, s.286; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 202; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 446; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 375; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*, I, 204; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.483; Hudarî Bek, *Muhadaratü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, s.393.

²⁶¹ Bu lakap "Allâh'a itaat eden" manasına gelmektedir. Kaynaklarda et-Tâi'-Lillâh şeklinde verilmektedir. Ancak İbnü't-Tıktaka hatalı olarak et-Tâyi-Liemrillâh şeklinde kaydetmektedir. Bkz. İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.392. Halifenin lakabı Büveyhîler döneminde basılan sikkelerde الطائع الله olarak geçmektedir. Bkz. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, haz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, I, s.339; Donald S. Whitcomb, "The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran", *American Numismatic Society, Museum Notes*, 21 (1976), s.184, 189, 191-192, 202, 222-223, 232, 237-240, 244, 246-250.

²⁶² el-Cüzcânî, et-Tâi' lakabının İzzüddevele Bahtiyâr tarafından kendisine verildiğini ileri sürmektedir. el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 358; ing. trc. s.60-61.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, VIII, 451; trk. trc. VIII, 386.

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 240; Nuri Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2021, s.297.

²⁶⁵ Gerdizî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.151; el-Hemedânî, *Tekmilatü Târîhi't-Taberî*, s.215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; Erbilî, *Hülasatü'z-zehab*, s.258; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 202; Hamdullah el-Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s.348; trk. trc. s.280; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469.

el-Muktedir-Billâh b. el-Mu'tazîd-Billâh b. Ebi Ahmed el-Muvaffak b. el-Mütevekkil b. el-Mu'tasîm b. el-Harun b. el-Mehdî b. el-Mansur b. el-Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs" şeklinde ifade edilmiştir²⁶⁶. Bu şecereden anlaşıldığı üzere et-Tâî, 18. Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh'ın torunudur.

Babası kendisinden önce hilâfet makamında bulunan 23. Abbâsî Halifesi el-Mutî'-Lillâh b. el-Muktedir'dir. Annesi Rum asıllı bir cariyedir. Kaynakların çoğunda efendisinden çocuk doğurmuş cariyeye verilen unvan olarak "Ümmü veled" şeklinde kendisinden bahsedilmiştir²⁶⁷. İsmi "Uteb"²⁶⁸, "Ateb"²⁶⁹, "Gays"²⁷⁰, "Hezar"²⁷¹ ve "Hind"²⁷² olduğu şeklinde beş farklı rivayet vardır. Genellikle ilk iki isim ağırlıklı olarak kaynaklarda zikredildiğinden söz konusu adların doğru kabul edilmesi uygun gözükmemektedir. Bu bilgiler dışında halifenin annesi ile ilgili elde edilen bir diğer malumat ise et-Tâî'nin hilâfete geldiği sırada annesinin hayatta olduğudur²⁷³. Kaynaklarda annesinin ölüm tarihi zikredilmese de bu cümleden et-Tâî' halife olduktan sonraki dönemde vefat ettiği anlaşılmaktadır.

et-Tâî'-Lillâh, Halife el-Mutî'-Lillâh'ın beş erkek çocuğundan biridir. Bazı kaynaklar Halife el-Mutî' hakkında bilgi verirken et-Tâî' ile birlikte Abdülaziz ve Cafer adında iki oğlunu daha zikretmektedir²⁷⁴. Bazıları ise 348/959 yılı havadislerinde el-Mutî'nin

---

²⁶⁶ Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s.349; trk. trc. s.280; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; a.mlf., *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-'umyân*, s.196; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 499. İbnü'l-Esîr ve Ebü'l-Fidâ tarafından da buna benzer uzun bir şecere zikredilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 79; trk. trc. IX, 71; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 471. Kaynakların çoğunda yer verilen neseplerden farklı olarak İbn Tağrıberdî "Ebû Bekr Abdülkerim b. el-Mutî' el-Haşîmî el-Abbâsî" şeklinde belirtmiştir. Bkz. *Mevridü'l-letâfe*, I, 204.

²⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 375; trk. trc. IX, 290; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 202; ez-Zehbî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 118; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm (h.393)*, XXVII, 286; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe*, I, 204.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 71.

²⁶⁹ İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, s.59; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ*, s.144; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 202; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe*, I, 204.

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 118.

²⁷¹ İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, s.59; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 311; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.483; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-târîh*, II, 155; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 118; Mahmud Şakir, *İslâm Tarihi*, IV, 445.

²⁷² İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fi ahbâri'l-hulefâ*, II, 469.

²⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469.

²⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 477; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 303; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.158.

Abdülvahid adını taşıyan oğlunun Bağdat'tan Dımaşk'a kaçtığını belirtmişlerdir²⁷⁵. İbn Hazm eserinde her halifenin çocuklarının adının bulunduğu başlıklara yer vermiştir. Burada Halife el-Mutî'nin et-Tâi', Abdülaziz ve Cafer'in yanında Abdülvehhâb adında bir oğlunun daha olduğu zikredilmiştir²⁷⁶. Bahse konu bilgiler doğrultusunda et-Tâi'nin dört erkek kardeşi olması muhtemeldir. Ancak Abdülvehhâb ile Abdülvahid'in isim benzerliklerinden dolayı aynı kişiler olma durumu da ihtimal dâhilindedir. Hatîb el-Bağdâdî, kardeşler arasında en büyüğün et-Tâi'-Lillâh olduğunu ifade etmiştir. el-Kalkaşendî ise Abdülaziz olduğunu belirtmiş, buna rağmen et-Tâi'nin halife tayin edildiğini zikretmiştir²⁷⁷. Nitekim Niğdeli Kadı Ahmed, el-Mutî' hilâfetten çekilirken iktidarı “Emîrû'l-Mü'minîn²⁷⁸ olmaya lâayık oğlu ve iki gözünün nuru” olarak hitap ettiği et-Tâi'ye bıraktığını ifade etmektedir²⁷⁹. Buradan onun diğer kardeşlerine kıyasla daha tecrübeli ve sevilen bir evlat olduğu çıkarımı yapılabilir. Halife el-Mutî'nin ismi zikredilenler dışında çocukları olup olmadığı konusunda kaynaklar suskun kalmaktadır.

Eğitimiyle ilgili olarak kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak o dönemin geleneğine bakıldığında genellikle halifelerin çocuklarının zamanın önde gelen âlimleri tarafından özel olarak yetiştirildikleri görülmektedir. Bu eğitimin çoğunlukla dinî ilimler, tarih, lügat, edebiyat, şiir ve siyaset ağırlıklı olduğu bilinmektedir. et-Tâi'nin de halife olmadan önce böyle bir eğitim görmesi kuvvetle muhtemeldir.

1.2. Yetiştirilmesi ve Hilâfeti Öncesi Siyasî Ortam

Bazı ihtiyaç ve mecburiyetler sebebiyle kurulan emîrû'l-ümerâlık müessesesinin yanı sıra bir de Büveyhîlerin zuhur etmesiyle Abbâsîler güçlüklerle dolu bir sürece girmişti. Bu devri başlangıcından itibaren incelemek ve özelliklerini ele almak halifenin

---

²⁷⁵ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.229; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, III, 322.

²⁷⁶ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, s.30. Heribert Busse de el-Mutî'-Lillâh'ın mezarından bahsederken aynı kabristana 376-377/987'de vefat eden oğlu Abdülvehhâb'ın defnedildiğini zikretmektedir. Bkz. *Chalif und Grosskönig*, s.200-201.

²⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, III, 350; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.348.

²⁷⁸ “Müslümanların emîri” anlamına gelen “Emîrû'l-Mü'minîn” unvanı ilk kez ikinci halife Hz. Ömer'in kullandığı ileri sürülmüştür. Buna göre; İlk halife Hz. Ebubekir'in “Allah'ın elçisinin halifesi” unvanını taşıması ve ikinci halifenin de “halifenin halifesi” olacağı düşünüldüğü için, Hz. Ömer aynı terimi üst üste kullanmamak için bu kısa unvanı tercih etmiştir. Söz konusu unvanın daha sonraları Emevî ve Abbâsî halifeleri için de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. (Daha geniş bilgi için bkz. V. V. Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, İstanbul, 2006, s.41-42.).

²⁷⁹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefîk*, trk. trc. I, 377, 404.

gençliğinde nasıl bir siyasî ortamda fikirlerinin oluştuğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Halife el-Mütevekkil'den itibaren Abbâsî halifelerinin otoriteleri iyice zayıflamış, başta Türk kumandanlar olmak üzere devlet adamlarının idarî anlamda nüfuzları artmıştı. Sâmerâ devrinde nüfuz mücadelesi Türk kumandanlar ile halifeler arasında gerçekleşmekteydi. Halife el-Muktedir'den itibaren bu mücadele halifeler dışında ordu ve devlet adamları arasında da yayılmıştı. Merkezî otoritenin zayıflaması sonucunda Türk kumandanların güçleri iyice artmış, böylece eyaletler merkezî yönetimden bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Söz konusu gelişmeler bir iktidar boşluğuna sebep olmuş, kısa süre hilâfet makamında kalan halifeler içte ve dışta devletin zayıflamasını hızlandırmıştı²⁸⁰. Halife er-Râzî de tüm bu olumsuzlukların önüne geçebilmek adına birtakım çareler düşünmeye başlamıştı. Bunun neticesinde yönetimdeki zaafiyeti bertaraf etmek gayesiyle emîrû'l-ümerâ makamını tesis etmişti. 324/936 yılında da Basra ve Vâsıt Valisi İbn Râik'i geniş yetkilerle emîrû'l-ümerâ atamıştı²⁸¹. İbn Râik'in bu göreve gelmesiyle birlikte İslâm tarihinde ilk defa bir emîrin adı halifeyle birlikte hutbede okunmuştur. Aslında geniş yetkilere sahip olan vezirin ise hiçbir vasfı kalmamıştı. Üstelik bu makam yalnızca vezaret makamının yetkilerini üstlenmemiş, dîvânlarla beraber idarî, askerî ve malî tüm sorumluluklara sahip olmuştur. Dolayısıyla emîrû'l-ümerâlığın, vezirlik, hâciblik, valilik v.b. gibi bir müessese olarak hepsinin sorumluluklarını içine alacak şekilde ilk defa bu dönemden itibaren kurulduğu anlaşılmaktadır²⁸². Öyle ki Abbâsî tarihinde Ebû Müslim, Afşin,

---

²⁸⁰ Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s.108-124; David Waines, "The Pre-Buyid Amirate: Two Views from the Past", *International Journal of Middle East Studies*, 8-9 (1977), s.339; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 737-739; Yıldız, "Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı", s.97-103; K. V. Zettersteen, "Amir al-Umara", *EP*, I, 446.

²⁸¹ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, II, 76; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 351; ing. trc. Vol. IV, 395; trk. trc. s.331; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 322-323; trk. trc. VIII, 269; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 116; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.385; ez-Zehbî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 295; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 301; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn: Kitâbü'l-iber*, III, 490; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 288; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.151; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.605; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.466; İbrahim Selman el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Kuveyt 1982, s.146; Hassan Mneymneh, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyâsî ve'l-İktisâd ve'l-İctimaiyye*, Beyrut 1987, s.53; Ahmet Ağırakça, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242.

²⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 323; trk. trc. VIII, 270; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 415; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 301; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 288; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.151; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.605; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.466; Ahmet Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-972)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992, s.27; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrû'l-ümerâlık", *DİA*, XI, 158-159.

İbn Furat, Mûnis el-Muzaffer ve Bermekîler de dâhil hiç kimseye böyle geniş yetkiler verilmemiştir. Mamafih kurulan müessese ile hedeflenen amaca ulaşamadığı gibi gelişmeler halifelik otoritesinin iyice kaybolmasına ve yeni siyasî otoritelerin belirmesine ortam hazırlamıştır.

Zira böyle bir makamın tesisi onu elde etmek isteyen Türk kumandanları arasındaki rekabeti körüklemiştir. Nitekim İbn Râik bu mücadelede iki sene içinde yerini Beckem et-Türkî'ye bırakmak zorunda kalmıştır. 12 Zilkade 326/10 Eylül 938 veya 13 Zilkade 326/11 Eylül 938 günü Bağdat'a giren Beckem et-Türkî'ye on gün sonra halife tarafından yedi tane hil'at giydirilmiş ve yeni emîrû'l-ümerâ tayin edilmiştir²⁸³. Onun 329/940-941 yılında adına bastırıldığı dinarda kendi ismi ile birlikte halifenin isminin de zikredildiği görülmektedir²⁸⁴. Emîrû'l-ümerânın arasında özellikle kendisini gösteren kendi adlarına para bastırmaları veya isimlerinin hutbelerde anılması daha önce yaşanan bir durum değildi²⁸⁵. Söz konusu uygulamaların halifelik alâmetleri olduğu düşünüldüğünde emîrû'l-ümerânın halifenin bütün yürütme yetkilerini devraldığı söylenebilir.

Beckem el-Türkî'nin ardından birtakım siyasî sebepler nedeniyle Hamdânîlerden Nâsırüddeve Hasan'a emîrû'l-ümerâlık rütbesi verilmiştir²⁸⁶. Bağdat'ı ele geçirmeden emîr olan Nâsırüddeve'den hemen sonra da Tüzün et-Türkî 25 Ramazan 331/2 Haziran 943 Perşembe günü Halife el-Müttakî-Lillâh tarafından yeni emîrû'l-ümerâ tayin edilmiş ve Büveyhîlerin Bağdat'a girecekleri 334/945 yılına kadar da bu görevde

---

²⁸³ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, II, 106; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 395-396; ing. trc. Vol. IV, 439-440; trk. trc. s.377; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.22; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 346-347; trk. trc. VIII, 293; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 140; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 417; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 297; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 404; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 495; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 289; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.152; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.605; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.466; el-Kurevî, *el-Büveyhîyyün ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s.149; Hassan Mneymneh, *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, s.64.

²⁸⁴ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu, I, 147.

²⁸⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 351; ing. trc. Vol. IV, 395; trk. trc. s.331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 346-347; trk. trc. VIII, 269-270; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, II, 229-230; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.288; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 375.

²⁸⁶ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, II, 227-28; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.38; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 28; ing. trc. Vol. V, 30; trk. trc. s.431; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 382; trk. trc. VIII, 324; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 196; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 422; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 351; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 232; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.609; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.470; Münecimbaşı, *Camiu'd-Düvel*, trk. trc. s.27; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 388.

kalmıştır²⁸⁷. Yine Tüzün'ün ölümünden sonra Bağdat'ta kimin emîr'ü'l-ümerâ tayin edileceği tartışma konusu olsa da, nihayetinde kardeşi İbn Şirzâd Türklerden biat, Halife el-Müstekfi'den de hil'at almayı başararak 3 Muharrem 334/15 Ağustos 945 tarihinde emîr olmuştur²⁸⁸. Bu zat, Bağdat'ta tam anlamıyla hâkimiyet kuramayınca gelişmeleri takip eden ve çok uzun süredir şehre girmenin fırsatını kollayan Büveyhîlerden Ahmed b. Büveyh hazırlıklara başlamıştır. İlk olarak Halife el-Müstekfi'ye elçiler göndererek kendisine amân verilmesi durumunda itaat edeceğini söyledi. Büveyhî Hâkimi, halifeden cevap beklediği süre zarfında harekete geçmek için acele etmedi ve siyasî koşulların daha uygun hâle gelmesini istedi. Ahmed için ilk ciddi çağrı halifeden önce Vâsıt Valisi Yınal Kuşe'den geldi. Bu zat Ahvaz'a haber gönderip onu şehre davet etti²⁸⁹. Öyle ki hilâfet merkezindeki siyasî karmaşa sebebiyle ekonomik sıkıntı baş göstermiş ve bu durum halk arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Zaten ilk fırsatta şehri işgal etmeye hazırlanan Büveyhîler de gelişmelerden istifadeyle harekete geçmişlerdir. Neticede Ahmed b. Büveyh, 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945'te davet üzerine Bağdat'a girmiştir²⁹⁰. Böylece Abbâsî tarihinde

²⁸⁷ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, II, 242; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 44; ing. trc. Vol. V, 48-49; trk. trc. s.447; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 399; trk. trc. VIII, 338; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 216; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 424; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 171; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 414; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 296; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.157; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 302; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 355; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 278; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.610; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.470.

²⁸⁸ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 426; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 82; ing. trc. Vol. V, 85; trk. trc. s.483; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.146-47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 448; trk. trc. VIII, 383; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 182; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-350)*, s.24; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 414; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 365; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 511.

²⁸⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 512; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, İskenderiye, 1991, s.35.

²⁹⁰ İbn Miskeveyh'e göre Ahmed b. Büveyh, 11 Cemâziyelâhir 334/18 Ocak 946 tarihinde Bağdat'a girmiştir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 85; ing. trc. Vol. V, s.88; trk. trc. s.485. Ayrıca Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a girişi ile ilgili bkz. *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 430; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.52-53; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 449-450; trk. trc. VIII, 384; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 225; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary: Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, I, 156; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 429; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 184; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 306; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 414; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 365; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 300; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.157; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 285; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 520; el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s.186; Mneymneh, *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, s.127.

Halife er-Râzî'nin sarsılmış olan otoriteyi yeniden tesis etmek amacıyla kurduğu emîrî'l-ümerâlık uygulaması da fiilen son bulmuştur²⁹¹.

Büveyhîler, Hazar Denizi'nin güney-batı kıyılarında İlk İslâm asırları boyunca Deylem olarak bilinen bölgede kurulmuştur. Coğrafyaya adını veren Deylem kavmine mensuplardır. Abbâsîlerden kaçan Alioğullarından bazı kimseler Deylem ve Taberistan'a gelerek burada Zeydî bir devlet kurmuşlar ve IV./X. yüzyılda İslâm dünyasının büyük bir gücü hâline gelmişlerdir²⁹². Hz. Hasan'ın neslinden gelen Hasan b. Zeyd ve kardeşi Muhammed b. Zeyd zamanlarında Deylemliler arasında İslâmiyet yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Özellikle Şiâ'nın kollarından Zeydiyye'ye mensup Hasan b. Ali el-Utrûş'un çabalarıyla Deylemliler kitleler hâlinde İslâm'ı kabul etmişlerdir²⁹³.

el-Utrûş'un vefatından sonra Deylemli komutanlar arasında ön plana çıkan Leyla b. Numan, Mâkan b. Kâki ve Esfâr b. Şireveyh gibi isimler bulunmaktaydı²⁹⁴. Deylem'de ücretli askerlik yapan ve Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh b. Fenâ Hüsrev'in üç oğlu Ali, Hasan ve Ahmed, yukarıda adı zikrolunan Deylemli komutanlardan Mâkân b. Kâkî'nin emrinde Sâmânîlere hizmet ediyorlardı²⁹⁵. Ancak Mâkân bir süre sonra Sâmânîlere karşı isyana kalkıştığında, kendisi gibi Gîlânlı bir soydan gelen Merdâviç ile ters düştü. Taraflar arasında meydana gelen mücadelede mağlup olan Mâkân, Taberistan'ı terk etmek zorunda kalınca Ali ve kardeşleri de Merdâviç'in hizmetine girdiler²⁹⁶. Merdâviç de Rey

---

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 452; trk. trc. VIII, 387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 366. Abbâsîlerde Emîrî'l-ümerâlar dönemi hakkında bkz. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 737-740; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 373-388; Algül, *İslâm Tarihi*, III, 349-352; Faruk Ömer Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 62-63; Güzel, *Abbâsîlerde Emîrî'l-Ümerâlık Müessesesi*, s.61.

²⁹² el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, frs. trc. s.169; trk. trc. s.189; İbn Havkal, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, trk. trc. William Ouseley; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s.174; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.414; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.21; Ahmet Ateş, "Deylem", *İA*, III, 571.

²⁹³ el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, trk. trc. s.253; İbn Hazm, *Halifeler ve Fetihler*, s.98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 264-266; trk. trc. VIII, 71-73; Gülhan Duygun, *Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s.14-15; Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.206; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, 357.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 385-386; trk. trc. VIII, 222; C. E. Bosworth, "Military Organisation under the Büyids of Persia and Iraq", *Oriens*, Vol. 18/19 (1965/1966), s.146; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.39.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 386-387; trk. trc. VIII, 222-223; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s.409; Hasan, *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslâm Tarihi*, II/III, 389.

²⁹⁶ Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s.409; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.2; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, V, 513; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.40; Muharrem Akoğlu,

başşehir olmak üzere Taberistan ve Cürcân'da Ziyârîler Hânedanı'nı (316-483/928-1090) kurdu²⁹⁷.

Merdâviç, Deylemli kardeşlerden Ali'yi Kerec²⁹⁸ valiliğine getirdi. Ancak bir süre sonra nüfuzunu artıran Ali, Merdâviç'in düşmanlığını kazandı. İran'ın güneyinde hâkimiyet kurmak istedi ve pek çok taraftar kazanarak 321/932'de İsfahan'ı işgal etti. 322/934 senesinde Merdâviç ile amansız bir mücadeleye girişerek sırasıyla Fars'ı ve Şîraz'ı da ele geçirdi²⁹⁹. Pek çok yerde otoritesini kanıtlayan Ali bir süre sonra Merdâviç ile barış tesis etti. Öte yandan Ziyârî emîrinin 323/935'te öldürülmesi onu daha rahat bir ortama kavuşturdu. Bu nedenle hâkimiyetini genişleterek Ziyârîlerin, Hazar Denizi kıyılarındaki topraklarının büyük bir bölümünü ele geçirdi. Fars bölgesinde Ali'nin lehine yaşanan gelişmeler bu hâlde seyrederken diğer Büveyhî kardeşlerden Hasan tüm Cibâl bölgesine, Ahmed ise Kirmân ve Hûzistan'a hâkim oldu. Daha sonra Irak'ı ele geçirmek için harekete geçen Büveyhîler hilâfet merkezine girdikten itibaren Selçukluların gelişine kadar yaklaşık bir asır boyunca halifeler üzerinde tahakküm kurdukları yeni bir dönem başladı³⁰⁰.

Halife, şehrin kontrolünü elinde bulunduran Büveyhî emîrine "Devletin azizi" anlamındaki Muizzüddeve unvanı ile birlikte gerdanlık, bilezik, sancak ve diğer saltanat alâmetlerini verdi. Hatta "Devletin gücü ve dayanağı" manasında Ali'ye İmâdüddeve, Hasan'a da "Devletin dayandığı sütun" anlamındaki Rüknüddeve lakabını verdiği görülmektedir³⁰¹.

Büveyhîler Döneminde Mu'tezile, Ankara 2008, s.28; C. L. Cahen, "Buwayhids", *EI*, I, 1350; C. E. Bosworth, "Mâkân b. Kâkî", *EI*, VI, 115.

²⁹⁷ 315-483/927-1090 tarihleri arasında Hazar Denizi'nin güneyindeki eyaletlerinden Cürcân ve Taberistan'da hüküm sürmüş Deylemli bir hanedandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *İA*, XIII, 622-624.

²⁹⁸ Hemedân'dan İsfahan'a uzanan güney-doğu güzergâhının birleştiği noktada yer alan önemli bir ulaşım merkezidir. Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, frs. trc. s.165; trk. trc. s.184.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, 393; trk. trc. VIII, 231; Hamdullah el-Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s.410; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.255; Ali Asghar Faghîhî, *Âl'e Buye ve Uzae-i Zaman-i İşan Ba Nemudari Az Zendeği-i Merdum An Asr*, İntişarat-i Saba, Tehran 1322 hş., s.95-102; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi*, s.417; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.44; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s.30.

³⁰⁰ el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s.82-83; Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s.73-86; Duygun, *Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu*, s.18; K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 842; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496.

³⁰¹ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 85; ing. trc. Vol. V, 88-89; trk. trc. s.485; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 450; trk. trc. VIII, 381; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XV, 225; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 184; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm (h.331-350)*, s.25; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 306; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 365; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 512; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 300; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.157; İbn

Büveyhîlerin hâkimiyeti esnasında halifelerin kendilerine ait yetkilerini kullanmak konusunda önceki döneme göre çok daha geniş bir kısıtlama ile karşılaştıklarını söylemek mümkündür. Bu süreçte güç ve otoritelerini tamamen kaybetmiş, idarî, askerî ve malî yönetimden el çektirilmişlerdir. Büveyhî emîrleri halifelerin bazı imtiyaz ve ayrıcalıkları uygulamalarına engel olsalar da, merkezî hükümetin meşruiyet kaynağı ve dinî lider olarak tanınmalarına müsaade etmişlerdir. Ayrıca siyaseten Sünnî Abbâsî hilâfetine bağlı kalmış ve kendi bekâları için Şîî bir hilâfet kurmaya kalkışmamışlardır³⁰². et-Tâi'-Lillâh da Büveyhî baskısı altında iktidara gelen ve yine onlar tarafından hilâfetten el çektirilen halifelerden biri olmuştur.

Muizzüddeve Bağdat'a girdikten 10 gün sonra Halife el-Müstekfi-Billâh'ı hilâfetten azledip onun yerine et-Tâi'nin babası el-Mutî'-Lillâh'ı getirmişti. el-Müstekfi'nin hilâfetten men edilmesi kaynaklarda farklı sebeplerle aktarılmaktadır. İlk olarak Muizzüddeve'nin hilâfet sarayı içerisinde bulunan Alem isimli bir kadının güç ve nüfuzunu görüp kendi iktidarı adına endişe duyması halifeyi azletme kararını almasına sebep olmuştur³⁰³. Ayrıca Muizzüddeve'nin Türklerin kuklası olarak gördüğü halifenin istediğinde bunları Musul'dan geri getirebileceğini düşündüğünden ötürü bunu yapmış olması rivayetler arasında yer almaktadır³⁰⁴. Ayrıca halife, Şîîlerin lideri el-Şafîî adındaki zatı hapsetmiş, Muizzüddeve'nin Deylemli komutanı İsfehdost da adı geçen şahsın affedilmesi için halifeye ısrar etmişti. Ancak bu isteği kabul edilmemiştir. Büyük bir ihtimalle İsfehdost, Muizzüddeve'ye durumu bildirmiş, o da halifenin azledilmesi için harekete geçmişti³⁰⁵. Bunların dışında Muizzüddeve'nin

---

Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 285; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.613; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.473; el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s.177; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, s.35; Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, s.218; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, s.75-76; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 421; K. V. Zetterstéen, "Büveyhîler", *İA*, II, 843; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 35; İbnü't-Tıktaka, kardeşlerden yalnızca İmâdüddeve'yi zikretmektedir. (*el-Fahrî*, s.390).

³⁰² Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, s.68; Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şîî Bir Hânedan: Büveyhîler", s.20.

³⁰³ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 432-433; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 86; ing. trc. Vol. V, 89; trk. trc. s.486; el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târîhi't-Taberî*, s.149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 450; trk. trc. VIII, 385; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 184; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 300; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.157; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, s.43; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.186; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.20.

³⁰⁴ Muir, *The Caliphate*, s.570.

³⁰⁵ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 433; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 86; ing. trc. Vol. V, 89; trk. trc. s.486; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 227; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.186; Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam*, s.62; Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.20.

kâtibi İbn Şirzâd'ın da Halife el-Müstekfî'nin gözaltına alınması için bir gayret içerisinde olduğunu göz ardı etmemek gerekir. İbn Şirzâd'ın halife ile emîrin arasını bozmaya çalıştığı ve halifenin hal' edilmesi için komplo hazırlıkları içerisinde girdiği rivayet edilmektedir³⁰⁶. el-Mes'ûdî ise bu rivayetlerden farklı olarak Halife el-Müstekfî'nin azl edilmesinin Bağdat'ın doğu tarafını işgal etmiş Musul Hamdânî Emîri Nâsirüddeve ile batı yakasında konaklayan Muizzüddeve arasında meydana gelen savaş sırasında Hamdânî emîri arasındaki yazışmayla ilgili olduğunu aktarmaktadır. Muizzüddeve beraberinde bulunan halifeyi, Hamdânîler ile yazışarak kendileri hakkında onlara haber ulaştırmak ve sırlarını ifşa etmekte suçlamış ve bu da onun azline sebep olmuştur³⁰⁷. Son olarak bir diğer rivayet ise el-Müstekfî ile el-Mutî' arasında hilâfet konusunda bir çekişmenin bulunmasıdır³⁰⁸. Nitekim el-Müstekfî halife olunca el-Mutî' hayatından endişe duyarak kendisinden kaçmış, Muizzüddeve Bağdat'a hâkim olunca da onun evinde gizlenmişti. Nihayetinde el-Müstekfî aleyhinde yaptığı kışkırtmaların halifenin hal' edilmesinde etkili olabileceği ihtimal dâhilindedir³⁰⁹. Neticede Halife el-Müstekfî gözlerine mil çekilerek hilâfetten azledilmiştir³¹⁰.

Ebü'l-Kâsım el-Fazl b. el-Muktedir 22 Cemâziyelâhir 334/29 Ocak 946'da el-Mutî'-Lillâh³¹¹ lakabıyla halife tayin edildi³¹². O sırada siyasî, askerî ve idarî manada hiçbir

³⁰⁶ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 433.

³⁰⁷ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, IV, 371; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.20.

³⁰⁸ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, IV, 356-357, 361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 451; trk. trc. VIII, 386.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 451; trk. trc. VIII, 386; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 366; Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.20.

³¹⁰ Kaynaklarda el-Müstekfî'nin hilâfetten azledilişi sırasında maruz kaldığı muameleler ile alakalı bilgiler mevcuttur. Söz konusu bilgiler şu şekildedir: Muizzüddeve ve onun yakınında bulunanlar halifenin sarayına giderek huzuruna çıkarlar. Muizzüddeve önce yeri sonra da halifenin elini öperek yerine oturur. Ansızın iki Deylemlî asker halifeye doğru ilerlemeye başlar. Halife elini öpmek istediklerini sanarak onlara elini uzatır. Fakat Deylemlî askerler halifeyi tutarak yere atarlar ve sarığını boğazına dolayarak çekmeye başlarlar. Sonra halife, Muizzüddeve'nin sarayına götürülerek burada hapsedilir. Daha sonra hilâfet sarayı yağmalanır ve gasp edilir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 86-87; ing. trc. Vol. V, 90; trk. trc. s.486-487; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.149; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 450-451; trk. trc. VIII, 385; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 365-66; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 513; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, III, 285; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.613; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.474; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.420.

³¹¹ Abbâsî hilâfetinin otoritesini tamamen kaybettiği bir dönemde halife olan el-Mutî', Büveyhîlerin yönetimi altında iktidarda kalmıştır. Bu bölümün sonunda da zikredileceği üzere 13 Zilkade 363/5 Ağustos 974'te Hâcib Sebük Tegin tarafından zorlanarak hilâfeti oğlu et-Tâi'ye bırakmıştır.

³¹² el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, trk. trc. s.275; *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 440; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 87; ing. trc. Vol. V, 90; trk. trc. s.487; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Said el-Antâkî*, s.55; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 356; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 450; trk. trc. VIII, 386; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XV, 228; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 289, trk. trc. s.206; Ebü'l-Fidâ, *el-*

yetkiye sahip olmayan hilâfet, sadece dinî manada varlığını sürdüren ve unvan dağıtan bir kurum hâline gelmişti. Hatta unvan dağıtımında bile bazen onaylamaktan başka bir şey yapmayan halife, kendisine danışılan bir konuda fikir beyan etse dahi yine de Büveyhî emîrlerinin istediklerini yapmaları onun varlığını yalnızca görünürden ibaret kılıyordu. Tüm bunlara rağmen halkın halifelere olan inançları devam etmekteydi. Ancak Muizzüddeve zamanında bu hürmet tamamen azalmış, halifeler yönetim anlamında tüm işlevliğini kaybetmişti³¹³.

Abbâsîlerin bu şekilde otoritelerini yitirmelerinin bir diğer sebebi ise Büveyhîleri kuran Deylemliler idi. Onlar, Şîlik konusundaki aşırılıklarından dolayı Sünnî Abbâsîlere itaat etmek hususunda herhangi bir yükümlülüklerinin olmadığını ileri sürüyorlardı. Hattâ Muizzüddeve'nin de Abbâsîlerin hilâfetine son vermek için ileri gelen adamlarından bir grubu topladığı, onlarla Fatımî Halifesi el-Muiz-Lidinillâh'a veya Hz. Ali neslinden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî adındaki birine itaat etme konusunda görüşmeler yaptığı rivayet edilmektedir. Ancak yakın adamlarından birisi bu düşüncenin tehlikesini anlatmış ve onu vazgeçirmiştir³¹⁴. Görüldüğü üzere Büveyhîlerde başlangıçta bir Şî hilâfeti kurmak düşüncesi mevcutsa da bazı sebepler bunun önüne geçmiştir. Büveyhî topraklarında halkın çoğunluğunun Sünnî olması, Büveyhî ordusunda Sünnî Türk unsurunun yer alması³¹⁵ ve bir Şî hilâfetinin Büveyhî iktidarının bekası için ileride tehlike yaratabileceği ihtimali bu sebepler arasında sayılabilir.

Muizzüddeve, Bağdat'a yerleşmesinden ölümüne kadar geçen 22 yıl boyunca emîrî-ümerâ sıfatıyla burada hüküm sürdü. Irak'taki Büveyhî hâkimiyetini kabul etmek istemeyen Hamdânîlerin Bağdat üzerinde oluşturdukları tehditi bertaraf etmek adına yoğun bir mesai sarfetti. Söz konusu mücadelenin sebebi Halife el-Mütttakî-

---

Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, I, 430; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 184; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 307; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefik*, trk. trc. I, 376; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 415; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 513; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.615; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.475; Ahmet Güner, "Mutî'-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401.

³¹³ el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, s.372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 451; trk. trc. VIII, 386; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.392; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 186; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, II, 228; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.288; Şakir, *İslâm Tarihi*, IV, 421.

³¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 452; trk. trc. VIII, 387. Ayrıca bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, XXIII, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 366; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.224; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.419; Şakir, *İslâm Tarihi*, IV, 422.

³¹⁵ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.187; Güner, *Büveyhîlerin Şî-Sünnî Siyaseti*, s.41; a.mlf., "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1999), s.52.

Lillâh zamanında emîrû'l-ümerâ tayin edilen Hamdânîlerin Musul Hâkimi Nâsîrüddevle'nin Büveyhîlere kaybettiği konumunu geri almak istemesiydi. Muizzüddevle'nin, Bağdat'a gelişiyle Musul'a kaçan Türkler askerî anlamda onu iyice güçlendirmişlerdi. Bundan cesaret alan Hamdânî emîri harekete geçerek Sâmerâ'ya geldi ve bir süre burada konakladı. Durumu haber alan Muizzüddevle ise Halife el-Mutî'yi yanına alarak Ukbarâ'ya gitti. Taraflar arasında başlayan çatışmalarda yaşanan kritik bir gelişme Hamdânîlerin üstünlüğü ele almalarını sağladı. Öyle ki bir önceki halife el-Müstekfi'nin ricası üzerine affedilen ve Bağdat'ı savunmasıyla görevlendirilen İbn Şîrzâd'ın taraf değiştirerek Hamdânîlerin hizmetine girdiği haberi gelmişti. Muizzüddevle durumu öğrenince Hamdânîlere ait Tikrît³¹⁶'i harap edip Bağdat'a döndü. Gün geçtikte şiddetlenen mücadeleler Büveyhîlerin aleyhine cereyan etmeye başlamıştı. Bu durumun yaşanmasında hem Hamdânî Emîri Nâsîrüddevle'nin öncü kuvvetlerinin başına görevlendirdiği Abdullah el-Hüseyin İbn Ebû Sâid b. Hamdân'ın başarılı hamleleri, hem de taraf değiştiren İbn Şîrzâd'ın coğrafyayı ve Muizzüddevle'yi iyi tanıması etkili olmuştu. Öte yandan Halife el-Mutî'-Lillâh'ın adına Bağdat'ta okunan hutbe de kesilmişti. Bunun yanı sıra Nâsîrüddevle 331/942-943 yılında el-Müttakî-Lillâh adına para bastırmıştı³¹⁷.

İbn Miskeveyh'in belirttiğine göre Dicle'yi geçmek, Muizzüddevle için zor durumdan kurtulmak anlamına geliyordu. Bunun için önce kayıklar inşa ettirdi. Daha sonra bunlar vâsıtasıyla karşı kıyıya geçmeyi başaran Büveyhî emîrinin ordusu ani bir baskınla Hamdânîleri mağlup etti. Muizzüddevle böylece hem kendi emîrliğini kurtarmış hem de Hamdânîleri Bağdat'a bir daha girmeye teşebbüs edemeyecekleri bir duruma getirmişti³¹⁸. Böylece söz konusu çekişmelerin ilk aşaması Muharrem

---

³¹⁶ Bağdat ile Musul arasında, Dicle'nin doğusunda bulunan bir beldedir. Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, frs. trc. s.81-82; trk. trc. s.83; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.215; Guy Le Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri, (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, trk. trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s.91.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 454; trk. trc. VIII, 388. İbn Miskeveyh, Nâsîrüddevle'nin bastırıldığı bu sikkelerde Halife el-Müttakî-Lillâh'ın ismi ile birlikte kendisinin ve kardeşi Seyfüddevle'nin isminin de kazılı olduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 91; ing. trc. Vol. V, 95; trk. trc. s.491; *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, I, 297.

³¹⁸ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 448; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.151; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 91-92; ing. trc. Vol. V, 95-97; trk. trc. s.491-493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 454-455; trk. trc. VIII, 388-389; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 515; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 430; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 415; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 54; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 229; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 186-187; Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, s.221-222.

335/Ağustos 946'da bir antlaşma ile sonuçlanmış oldu³¹⁹. Buna göre; Nâsîrüddevle Musul, Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar, Rahbe ve Şâm'a karşılık yılda 3.000.000 dirhem vergi ödemeyi kabul etti³²⁰. Muizzüddevle elde ettiği başarı ile Hamdânîleri kendisi için bir tehdit olmaktan çıkarmıştı. Bundan sonraki mücadeleler ise Hamdânîlerin sınırları içerisinde cereyan edecekti.

Muizzüddevle Hamdânîlere karşı verilen mücadelenin dışında daha birçok problemle uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle de Deylemlilerin ortaya çıkardığı sıkıntılar onu oldukça güç durumda bırakmıştır. Bilindiği üzere Büveyhîlerin, İslâm dünyasında bu denli güç kazanmalarına sebep olan amillerin başında kendileri gibi Şii olan Deylemli askerler gelmektedir. Hânedanın kurucuları Deylem halkı gibi hükümdar ailesinden olmayan bir konumdan gelmekteydiler. Onların yükselişleri Deylemli komutanlarda rekabet duygusu yaratmıştı. Dolayısıyla İmâdüddevle, Rüküddevle ve Muizzüddevle kardeşler Deylemli askerler konusunda güvensizlik yaşamışlar ve bu sorunu çözmek için çeşitli tedbirler aramışlardır³²¹. Tüm bu önlemlere rağmen hâkimiyetleri adına büyük bir tehdit oluşturan bir dizi isyanla karşı karşıya kalmaktan da kurtulamamışlardır. Söz konusu kalkışmaların ilki onların hemen Bağdat'ı işgalinin arifesinde 334/946 yılında patlak vermiştir. Muizzüddevle de tüm bu ayaklanmaların daha geniş çaplı bir harekete dönüşmemesi adına Deylemlileri maddî anlamda tatmin etmek yoluna gitmiştir. Bunun için de halkı ağır vergiler ödemeye mecbur etmiştir. Hatta zaman zaman gerçekleştirdiği müsadereler sebebiyle şehirde şiddet olayları da artmıştır³²². Aldığı tüm tedbirlere rağmen Deylemlilerin isyanlarını önleyemeyeceğini anlayan Muizzüddevle bu kez de onlara karşı Türkleri ön planda çıkarmaya

---

³¹⁹ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 452; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 108; ing. trc. Vol. V, 111; trk. trc. s.506; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.73; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.158-159; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.177; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 455; trk. trc. VIII, 389; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XV, 253; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 430; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 186; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 309; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 372; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 515; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 293; Müneccimbaşî, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.34; Stefan Düveyhi, *Târîhu'l-Ezmine*, thk. Butros Fehd, Dâru Lahdi Hatır, Beyrut [t.y.], s.59.

³²⁰ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 452; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 108; ing. trc. Vol. V, 111; trk. trc. s.506; Ahmet Güner, "Nâsîrüddevle", *DİA*, XXXII, 403. Bazı kaynaklar Tikrit'ten Şâm'a kadar olan bölgelerin Nâsîrüddevle'nin nüfuz alanına girmesi şartıyla bir anlaşma yapıldığını kaydetmektedir (bkz. ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-350)*, s.35; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 293).

³²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 456; trk. trc. VIII, 390; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, III, 390; Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam*, s.33; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s.33, 35-36.

³²² en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 187; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 521; Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, s.222; Hüseyin Ahmed Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fî'l-'asri's-Selcûkî*, s.30.

başlamıştır. Bunun için de halifeye, İbn Şirzâd'a ve diğer bazı memurlara ait arazileri Türklerin önde gelenlerine iktâ olarak vermiştir. İbn Miskeveyh'in ifade ettiğine göre; Muizzüddeve ayrıca onların maaşlarına zam yapmış ve bu konuda fazlasıyla cömert davranmıştır. Ancak zikredilen durumun sonuçları oldukça menfi olmuş, artan masrafların önünü alamadığında meydana gelen açığı Deylemlilerin mallarını daha da azaltarak kapatmak yoluna gitmiştir. Bu ise maddî olanakları Türklerle kıyaslanamayacak derecede kısıtlı olan Deylemlilerin, Türklerle olan ilişkilerinin bütünüyle bozulmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca Türklerin sürekli artan talepleri de ekonomik anlamda onu her geçen gün zorlamaya başlamıştır³²³.

Deylemlilerin ilk isyanından sonra Basra'da Ebü'l-Kasım b. Berîdî önderliğinde bir başka kalışma daha patlak verdi. Derhâl asinin üzerine yürüyen Muizzüddeve onu Vâsıt yakınlarında mağlup etti. Savaşta Deylemlilerin ileri gelenlerinden 200 kişi esir edildi. Söz konusu çarpışma olayları tam anlamıyla bitirmemiş olacak ki bir sonraki yıl (335/947) Muizzüddeve, Halife el-Mutî'-Lillâh ile birlikte Basra'ya yürüdü. İbn Berîdî bazı askerlerin Muizzüddeve'nin tarafına geçmesi üzerine burada tutunamayacağını anlayarak Bahreyn Karmatîlerine sığınmak zorunda kaldı³²⁴.

Berîdîlerin isyanının bastırılmasının akabinde bir sonraki başkaldırı Muizzüddeve'nin ağabeyi İmâdüddeve'yi Ahvaz'da ziyaret ettiği esnada gerçekleşti. Çarpışmanın liderliğini Deylemlilerin ileri gelen kumandanlarından Kûrkîr ed-Deylemî üstlenmişti. Bunun üzerine vezir Ebû Ca'fer Saymerî isyanı bastırmak için Basra'ya gönderildi. Mağlup ve esir edilen asi komutan Muizzüddeve tarafından Râmhürmüz³²⁵'e gönderilip hapsedildi³²⁶.

Deylemlilerin ve Berîdîlerin isyanları bastırmasının ardından Hamdânîlerle olan gerilim tekrar gündeme gelmiştir. Bunun nedeni olarak ise kaynaklarda net bir şekilde

---

³²³ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 451; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 96-98; ing. trc. Vol. V, 100; trk. trc. s.495-498; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 456; trk. trc. VIII, 390-391.

³²⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 111; ing. trc. Vol. V, 115; trk. trc. s.509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 466; trk. trc. VIII, 400; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 522-523. Berîdîler bütün topraklarını kaybedince Muizzüddeve ile anlaşmaktan başka yolu kalmayan Ebü'l-Kâsım Berîdî, bir sonraki yıl Muizzüddeve'den amân dilemek üzere Bağdat'a geldi. Muizzüddeve de onu affederek kendisine 120.000 dirhem değerinde birçok çiftliği iktâ olarak verdi. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 115; ing. trc. Vol. V, 118; trk. trc. s.512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 480; trk. trc. VIII, 412; Abdülkerim Özeydın, "Berîdîler", *DİA*, V, 501-502.

³²⁵ Fars sınırında yer alan bir vilayettir. Bkz. el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, s.362; *İslâm Coğrafyası*, trk. trc. D. Ahsen Batur, s.425.

³²⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 112; ing. trc. Vol. V, 116; trk. trc. s.510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 469; trk. trc. VIII, 402; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 523.

ifade edilmese de Nâsırüddeve'nin ödemeyi taahhüt ettiği vergiyi yollamaması mücadelenin yeniden başlamasına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Muizzüddeve, Bağdat'tan Musul'a doğru harekete geçip, Hamdânîlerin elinde olan bütün şehirleri almayı arzu etmiştir. Ancak tam o sırada Rey ve Cibâl Büveyhî Emîri, ağabeyi Rüknüddeve'den gelen bir mektupta Sâ mânîlerin Horasan Valisi Mansur b. Karategin komutasındaki ordunun Cürçân ve Rey üzerine yürüdüğü haberinin gelmesiyle planlarını değiştirmek zorunda kalmıştır. Ağabeyinin yardım çağrısına karşılık Türk kumandanı ve hâcibi olan Sebük Tegin et-Türkî'yi ona yollamıştı³²⁷. Her şeye rağmen Musul'a kadar gelmişken şehri ele geçirmeden geri dönmek de istemiyordu. Fakat Nâsırüddeve'nin barış teklifinde bulunması üzerine bir kere daha onunla anlaşmıştı³²⁸. Varılan mutabakata göre Hamdânî Emîri Nâsırüddeve her yıl Musul, el-Cezîre ve Şâm bölgeleri için Muizzüddeve'ye 8.000.000 dirhem para ödemeyi ve kendi bölgesindeki camilerde Büveyhoğullarından İmâdüddeve, Muizzüddeve ve oğlu Bahtiyâr'ın isimlerini zikretmeyi kabul etmişti³²⁹. Sulhun ardından Muizzüddeve 337 Zilhicce/949 Haziran ayında Bağdat'a geri dönmüştü³³⁰.

O esnada Hâcib Sebük Tegin de Rey'e doğru yola çıkmıştı. İbn Miskeveyh'in zikrettiğine göre, Muizzüddeve Bûrerîş, Rûzbehân gibi büyük komutanlarının bulunduğu Türklerden büyük bir kuvvetin yanında 3.000 Arabı da onun emrine vermişti. Ayrıca Halife el-Muti'-Lillâh'tan Rüknüddeve'nin Horasan emîri olduğunu gösteren bir sancağı da bu kuvvetlerle birlikte göndermişti. Bu ordu Dînever'e³³¹ geldiğinde Deylemliler ve Türkler arasında anlaşmazlık çıktı. Deylemli kumandanlardan Bûrerîş, Hâcib Sebük Tegin'e isyan etti. Tüm Deylemli askerlerinin

---

³²⁷ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 460; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 188; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 523.

³²⁸ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 459; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 115; trk. trc. s.512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 477; trk. trc. VIII, 409; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, 35; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 378; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 516.

³²⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 115; ing. trc. Vol. V, 118; trk. trc. s.512; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 477; trk. trc. VIII, 409; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 188; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h.331-350)*, s.39. *Kitâbü'l-uyûn* adlı eserde Muizzüddeve'nin hutbede sadece ağabeyi İmâdüddeve'nin (IV/II, 459), İbn Kesîr ve İbn Haldûn ise her üç kardeşin isimlerinin okutulmasını şart koştuğunu kaydedilmektedir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 378; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 516.). İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, III, 35; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 297; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.8.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 477; trk. trc. VIII, 409; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 267; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 188; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 115; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 516; Münecimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.35-36.

³³¹ İran'ın batısında, Cibâl bölgesinde tarihî bir şehirdir. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Dînever", *DİA*, IX, 356.

katıldığı bu kalkışmada bir ara Hâcib Sebük Tegin'in hayatı dahi tehlikeye düşse de geriye kalan Türkler ve Araplarla asinin peşinden gitmişti. Onun gücünden çekinen Deylemliler de nihayetinde af dilemek zorunda kalmışlardı. Askerlerin özrünü kabul eden Sebük Tegin, Bûrerîş'i ise affetmemiş ve onu tutuklayarak Rûknüddevle'ye teslim etmişti. Takviye kuvvetlerin de gelişiyile Rûknüddevle Sâ mânîlere karşı egemenlik sahasını korumayı da başarmıştı³³².

Bahse konu olayların hemen akabinde Fars Büveyhî Emîri İmâdüddevle'nin 338/949 senesindeki vefatı da Büveyhî ailesi içerisinde yeni birtakım problemler çıkmasına yol açmıştır. Rûknüddevle'nin ağabeyinin ölümü dolayısıyla Şîraz'a gitmesiyle bir zaafiyet durumu ortaya çıkmıştır. Durumdan istifade eden Mansûr b. Karategin Safer 339/Temmuz-Ağustos 950 senesinde harekete geçerek Rey başta olmak üzere Hemedan ve Karmîsîn de dâhil bütün Cibâl bölgesini hâkimiyet altına almıştır. Rey'in Sâ mânîlerin eline geçtiğini haber alan Rûknüddevle derhâl Muizzüddevle'den kendisine yardımcı kuvvetler göndermesini talep etti. Muizzüddevle de Araplar, Türkler ve Deylemlilerden oluşan kuvvetli bir orduyu Hâcib Sebük Tegin önderliğinde bölgeye gönderdi. Ağırıklarını geride bırakıp hızlı bir şekilde ilerleyen Büveyhî birlikleri önce Karmîsîn'de Beckem el-Humârteginî komutasındaki Sâ mânî birliklerini hazırlıksız yakaladılar. Sâ mânî askerlerinden bazıları öldürüldü, yakalanan Beckem el-Humârteginî ise Muizzüddevle'ye gönderildi. Burada kazanılan başarı, civardaki valilerin Sebük Tegin ve ordusuna karşı koyamayacaklarını göstermişti. Dolayısıyla Büveyhî ordusu buradan Hemedan'a ilerlerken, Sâ mânî kuvvetleri Hemedan Valisi Yınal Kâm idaresinde savaşımadan bölgeden ayrıldılar. Şevval 340/Mart-Nisan 951 yılında şehre giren Hâcib Sebük Tegin Rûknüddevle'nin Hemedan'a varışına kadar orada bekledi³³³.

İmâdüddevle'nin vefatından sonra Muizzüddevle ve veziri es-Saymerî Şîraz'daki işleri yoluna koymak, orduyu düzenlemek ve asayişini sağlamak üzere bu şehre gittiler. Rûknüddevle de onlara katıldı. Akabinde yaptıkları görüşmelerle bölgedeki diğer sorunlar çözüme kavuşturuldu. Ayrıca Rûknüddevle'nin oğlu Adudüddevle Ebû Şücâ'

---

³³² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 118; ing. trc. Vol. V, 122; trk. trc. s.515-516; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 478-480; trk. trc. VIII, 410-411; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 395.

³³³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 138; ing. trc. Vol. V, 144-145; trk. trc. s.534-535; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 486-487; trk. trc. VIII, 417-418; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler*, İstanbul, 2007, s.182.

Fennâ Hüsrev'in Fars bölgesinin yeni hâkimi olmasını kararlaştırdılar. Böylece yaptıklarıyla et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetine damga vuracak Büveyhî Hânedanı'nın en güçlü emîrinin yükselişi de burada başlamış oldu³³⁴.

345/956 yılında Muizzüddevle'nin en yakın komutanlarından biri olan Deylemli Rûzbihân'ın Irak'ta başlattığı isyan onun iktidarını tehdit eder hâle gelmiş ise de güçlükle bastırılabilmiştir³³⁵.

İmrân b. Şâhîn'in daha önce Muizzüddevle ile yaptığı barış antlaşmasını bozması üzerine Batîha'ya sevk edilen Deylemli komutan Rûzbihân'ın oradan Vâsıt'a geçip soydaşlarından aldığı destek sayesinde kendi emîrliğini ilan etmişti. Rûzbihân'ın isyan haberi Bağdat'a ulaştığında Muizzüddevle büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştı. Durumun vehameti ortaya çıkınca kalkışmayı bastırması için Vezir el-Mühellebî'yi Ahvaz'a göndermişti. Ancak askerlerinin bir kısmı isyancıların tarafına geçince hiç beklenmedik şekilde mağlubiyet kaçınılmaz olmuştu. Sonrasında Ahvaz Rûzbihân tarafından ele geçirilmişti. Gelişmeler bununla sınırlı kalmamış ve Bağdat'taki Deylemli askerler de huzursuzluk çıkarmaya başlamışlardı. Çünkü Muizzüddevle'nin Türklerle yakınlaşması onların uzun süredir besledikleri kını gün yüzüne çıkarmalarına fırsat vermişti. Sonuçta bunlar Bağdat'ı terk edip, isyana destek vermek üzere Ahvaz'a gitmişlerdi³³⁶.

Gelişmeler üzerine Muizzüddevle bizzat kendisi Rûzbihân ile savaşmak için Bağdat'dan ayrıldı. Bu sırada Hamdânî Emîri Nâsırüddevle'nin durumdan istifadeyle Bağdat'a bir ordu yolladığı haberinin gelmesi üzerine Halife el-Muti'-Lillâh da Muizzüddevle'nin yanına gitmek için şehirden ayrıldı. Muizzüddevle bunun üzerine Ahvaz'da bulunan Hâcib Sebük Tegin'e ve Nihavend Valisi Müsâfir b. Sehlân'a

---

³³⁴ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 462; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 120; ing. trc. Vol. V, 124; trk. trc. s.517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 483-484; trk. trc. VIII, 415; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 270; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 434-435; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.162; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 423; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 524-525; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 299.

³³⁵ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 477; Ebü İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr min resâili Ebü İshak es-Sâbî*, s.43; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162; ing. trc. Vol. V, 173; trk. trc. s.557; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 514; trk. trc. VIII, 445; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 304-305; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.221; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 315; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 314-315.

³³⁶ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 477-478; Ebü İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.43-44; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162; ing. trc. Vol. V, 173; trk. trc. s.557; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 514-516; trk. trc. VIII, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 395; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 528.

olayları kontrol altına almaları için Bağdat'a yönelmelerini emretti. Bunun üzerine harekete geçen Türk hâcib Büveyhîler adına Bağdat'ta yeniden düzeni sağladı³³⁷.

Muizzüddeve ile Rûzbihân ile yapılacak olan muharebenin tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra Türk askerlerinin yanı sıra Ebü'l-Abbâs Leylâ, Şirzil b. Vehrî ve Hasan b. Fennâ Hüsrev gibi güvendiği Deylemlilerle kumandanlarla harekete geçti. Fakat bunlardan ikisinin ihanetine uğrayınca çatışmaya sadece Türklerle girmeye karar verdi³³⁸. Deylemlilere olan güvenini tamamen kaybeden Büveyhî emîri, Türklerle daha da yakınlaşmaya başladı. Bu defa Deylemliler Muizzüddeve'nin yanına giderek "Senin adamların olarak bizi de savaşa götürmenizi istiyoruz. Burada çocuklar, kadınlar ve kölelerle beraber oturamayız. Senin için savaşmak istiyoruz. Eğer bizi götürmezsen savaşın galibiyeti başkalarını şerefendirirken, mağlubiyeti bizi küçük düşürecektir." diyerek emîri etkilemeye çalışmışlardı. Ancak kaynaklar onların buradaki niyetlerinin iyi olmadığını ve isyancıların tarafına katılmak için hile yaptıklarını yazmaktadırlar. Dolayısıyla Muizzüddeve onları sakinleştirerek zaman kazandı ve isyana teşebbüs etmelerini önlemek için de çok miktarda para verdi³³⁹. Daha sonrasında asinin üzerine yürüyen Büveyhî hâkimi, 30 Ramazan 345/5 Ocak 957'de onunla karşı karşıya geldi. Muharebe esnasında Muizzüddeve'nin iyi bir şekilde komuta ettiği Türkler sayıca daha az olmalarına rağmen asileri mağlup ettiler. Deylemlilerin komutanı Rûzbihân da esir alındı³⁴⁰.

Rûzbihân isyanı et-Tâi'nin hilâfet makamına geçmesinin hemen öncesinde IV./X. yüzyıl Irak bölgesinin dinamiklerinin anlaşılması açısından büyük bir öneme sahiptir. İlk aşamada maddî sebeplerden dolayı patlak veren kalkışma zaman içerisinde Türklerin artan ayrıcalıkları nedeniyle neredeyse tüm Deylemlilerin katıldığı soya

---

³³⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162-163; ing. trc. Vol. V, 174; trk. trc. s.558-559; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 514; trk. trc. VIII, 445; Ahmet Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", *Belleten*, LIII, sy. 206-208, Ankara 1989, s.613; Hacıyev, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, s.99-100.

³³⁸ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 480; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 163; ing. trc. Vol. V, 174; trk. trc. s.558; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 515; trk. trc. VIII, 446; Bosworth, "Military Organisation", s.143-167; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.13; Hacıyev, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, s.101.

³³⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 163; ing. trc. Vol. V, 174; trk. trc. s.558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 515-516; trk. trc. VIII, 446.

³⁴⁰ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 482-483; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 164; ing. trc. Vol. V, 175-176; trk. trc. s.558-559; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 516; trk. trc. VIII, 446; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 395; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 315; Bosworth, "Military Organisation", s.143-167; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.12-13; Hacıyev, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, s.101.

dayalı bir gidişat kazanmıştır. Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta Türkler ve Deylemliler arasındaki çatışmaların bu dönemde daha da artmasıdır. Zira Büveyhîler, Irak'a girmeden önce de bu bölgede iki taraf arasında zaten anlaşmazlıklar mevcuttu. Büveyhî emîrinin Türklerden yana tavır alması Deylemlileri küstürmüş ve isyanları farklı bir boyuta taşımıştır. Muizzüddeve söz konusu kalkışmaların bastırılmasında rol oynayan Türk kumandanlarına bazı ayrıcalıklar tanımış ve onları terfi ettirmiştir³⁴¹. Öte yandan iki taraf arasındaki çekişmeler yalnızca zikredilen sebebe bağlı değildir. Bunun dışında Türklerin genellikle Sünnî³⁴², Deylemlilerin ise Şîî olmalarından kaynaklı farklı bakış açılarının da çekişmelerin yaşanmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır³⁴³.

İsyanın bastırılmasından sonra olaya iştirak eden Deylemliler tespit edilmiş ve ordudan azledilip Ahvaz'a gönderilmişlerdir. Muizzüddeve her ne kadar şüphe duysa da kalkışmaya katılmayan Deylemlilerin orduda kalmalarına müsaade etmiştir. Ancak onların devlete karşı isyan içinde olmalarından ötürü aşağılanmaları ve onurlarının zedelenmesi için üzerlerine Türkleri göndermekten de geri durmamıştır³⁴⁴. Böylece Türkler sayıca daha az olmalarına karşın Deylemliler karşısında kesin bir üstünlük sağlamışlardır. Muizzüddeve, Türklerin kendisine hizmetleri karşılığında gelirlerini artırmış ve onları Vâsıt, Basra ve Ahvaz topraklarına göndermiştir³⁴⁵. Büveyhî

---

³⁴¹ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 477; Ebû İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.43-44; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 173-174; ing. trc. Vol. V, 186-187; trk. trc. s.567; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 514-516; trk. trc. VIII, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 395; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 568; Hugh Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, s.222; Ahmet Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", *Belleten*, LIII/206-208, (1989), s.613.

³⁴² Ordu komutanı Sebük Tegin ile ilgili çelişkili ifadeler vardır. İbn Miskeveyh onun Şîî olduğunu söylerken, İbnü'l-Esîr, Sebük Tegin'in Şîî veya Sünnî olduğuna dair iki değişik ifadeye yer vermektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, ing. trc. Vol. V, 263-264; trk. trc. s.635-636; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 584, 637; trk. trc. VIII, 502, 546.

³⁴³ Bosworth, "Military Organisation", s.157; Busse, "Iran Under the Buyids", *CHI*, s.265; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.187; Mneymneh, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, s.252; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.44; Tahsin Yazıcı "Deylem", *DİA*, IX, 265. Ayrıca Nizâmülmülk, *Siyasetnâme* adlı eserinde Türk ile Deylemliler arasındaki düşmanlığın eskiye dayandığını belirtmektedir. Eserde Türklerin Deylemlilere musallat oldukları için Allah'ın onları yücelttiği ifade edilmektedir. Ayrıca Deylemleri boş şeyler ile uğraşan kötü mezhepli insanlar olarak tasvir etmektedir. Bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Mehmet Taha Ayar, Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul 2009, s.233.

³⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 174; ing. trc. Vol. V, 187; trk. trc. s.568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 516; trk. trc. VIII, 447; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, s.114-115; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.13; Bosworth, "Military Organisation", s.155; Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.613.

³⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 173-174; ing. trc. Vol. V, 187; trk. trc. s.568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 516; trk. trc. VIII, 447; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.13; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, s.101.

emîrinin Türklerle iyi geçinme politikasının sebeplerinden biri de ordu ve başkomutanlık mevkisinin bunların elinde olmasıydı³⁴⁶. Ancak bunu yaparken beklemediği sonuçlarla karşılaşmış, Türklerin elde ettikleri bu imtiyazlar onları daha çok talepkâr bir duruma getirmişti. Gittikleri eyaletlerde başlarına buyruk hareket ederek bazı topraklara el koymaya ve halktan haksız kazanç sağlamaya başlamışlardı. İbn Miskeveyh, Türklerin bu yaptıklarının ülkeyi daha da sıkıntıya soktuğunu ve verdikleri zararın önceden yapmış oldukları iyilikleri geride bıraktığını ifade etmektedir³⁴⁷. Toplumsal etkilerini en iyi şekilde açıklayacak örnek ise Sebük Tegin et-Türkî'dir. Bu kumandanın siyasî ve askerî gücü Tikrî'ten Ahvaz'a kadar uzanacak hâle gelmiş ve bir dönem bütün Irak bölgesi de onun kontrolüne geçmiştir. Muizzüddeve'nin Türklere karşı olan tutum ve davranışlarında vefatına kadar bir değişiklik olmadan devam etmiştir. Hatta o, vefatından önce oğlu İzzüddeve Bahtiyâr'a³⁴⁸ bıraktığı vasiyetinde kendisinden sonra Türkler ve Deylemliler karşısında nasıl bir siyaset izlenmesi gerektiğini açıkça belirtmiştir³⁴⁹.

Bu arada 345/956-957'de Muizzüddeve'nin, Rûzbihân İsyanı'nı bastırmak için Bağdat'tan uzaklaşmasını fırsat bilen Nâsîrüddeve'nin bir kere daha bu şehri ele geçirmeye çalışmasıyla Hamdânîler ile daha önce yapılan anlaşma bozulmuştu³⁵⁰. Ancak yine mağlup olan Hamdânîler 2.000.000 dirhem para göndermek şartıyla ve aynı meblağ yıllık vergiyle tekrar Büveyhîlere bağlanmışlardır³⁵¹. 347/958 yılına gelindiğinde taraflar arasındaki bu anlaşma Nâsîrüddeve'nin vergiyi ödememesi üzerine geçerliliğini yitirmişti. Muizzüddeve Musul'a doğru harekete geçtiğinde Nâsîrüddeve de oradan ayrılıp Nusaybin'e gitmişti. Ayrılırken şehri ele geçirmeye çalışanları zor durumda bırakmak için orada bulunan tüm erzakı şehirden çıkartmıştı.

---

³⁴⁶ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.134-35; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s.42.

³⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 174; ing. trc. Vol. V, 187-188; trk. trc. s.568; Bosworth, "Military Organisation", s.155; Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, s.223.

³⁴⁸ "İzzüddeve lakabı Ebû Mansur Bahtiyâr'a babası hayattayken Halife el-Mutî' tarafından 348/959-960 yılında verilmiş ve veliahd tayin edilmişti. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 176; ing. trc. Vol. V, 190; trk. trc. s.570; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.228; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 321; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.620; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.478; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.15. Bu lakab, "Devletin kudreti" anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, I, 250.

³⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 234; ing. trc. Vol. V, 248; trk. trc. s.623.

³⁵⁰ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 484; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 162; ing. trc. Vol. V, 174; trk. trc. s.557; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.171; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 520; trk. trc. VIII, 450; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 395.

³⁵¹ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 487; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 170; ing. trc. Vol. V, 182; trk. trc. s.564; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 520; trk. trc. VIII, 450; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 189; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 517.

Böylece Muizzüddevele Musul'u rahatlıkla ele geçirmesine karşın bir süre sonra sıkıntı yaşamaya başlamıştı³⁵². Dolayısıyla burada çok fazla kalamayıp yerine Hâcib Sebük Tegin'i bırakarak Nâsîrüddevle'nin peşine düşmüştü³⁵³. Bunun üzerine Nâsîrüddevle ilk olarak Nusaybin'den Meyyâfârikîn'e, oradan da kardeşi Seyfüddevle'nin bulunduğu Halep'e kaçmıştı³⁵⁴. Nihayetinde 348/959 yılında Seyfüddevle'nin aracılığıyla Musul, Diyâr-ı Rebîa ve Rahbe toprakları için anlaşma sağlanmıştı. Söz konusu yerler yıllık 2.900.000 dirhem vergi karşılığında Seyfüddevle'ye bırakılmıştı³⁵⁵.

Musul'da Hamdânîlerin yeniden itaat altına alınmasının üzerinden çok fazla bir zaman geçmemişti ki Muizzüddevele'nin sağlığı bozuldu. Durumu kötüye gidince kendisinden sonra hânedanın başına geçmesi için oğlu Bahtiyâr'ı veliaht gösterdi. Ölmeden önce ona bazı tavsiyelerde bulundu. Ayrıca Deylemliler ve Türkler karşısında uyguladığı siyaseti aynı şekilde onun da devam ettirmesini istedi. Deylemlilerin isyana kalkışmalarını için onlara adil davranması gerektiğini öğütlerken, ordusunun temelini teşkil eden Türklerle de iyi geçinmesini nasihat etti. Deylemliler tarafından karşılaştığı herhangi bir sorunda Türkleri kullanarak çözüm bulmasını ilave etti. Yine Türklerin lideri olan ve herkes tarafından saygı duyulan başkomutanı Sebük Tegin'i görevinde

---

³⁵² *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 491; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 171; ing. trc. Vol. V, 183; trk. trc. s.565; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.89; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 311; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, III, 35; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 190; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.226; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 528-529; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 319; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.36.

³⁵³ *Kitâbü'l-uyûn*, IV/II, 491; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 171; ing. trc. Vol. V, 184; trk. trc. s.565; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.89; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.172; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 311; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, III, 35; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 190; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-340-341-350)*, s.226; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 529; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 319.

³⁵⁴ el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.89-90; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 523; trk. trc. VIII, 451-452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 190; ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 317; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 399; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 529; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 319.

³⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 174; ing. trc. Vol. V, 188; trk. trc. s.568; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.36-37. el-Hemedânî, diğer tarihçilerden farklı olarak bu rakamı 2.600.000 dirhem olarak aktarmaktadır. Bkz. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.174. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 523; trk. trc. VIII, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 190; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 517. Bazı kaynaklar bu olayın 347/958 yılında gerçekleştiğini zikretmektedir: ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (h.331-350)*, s.226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 399; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 319. İbnü'l-Amîd, 200.000 dirhem karşılığında anlaşma yapıldığını kaydetmektedir (*Zübdetü'l-haleb*, I, 126).

bırakmasını ve onun tecrübelerinden yararlanmasını söyledi. Önemli kararlarda ona danışmasını ve mutlaka sözünü dinlemesi gerektiğini eklemeyi de ihmal etmedi³⁵⁶.

Bununla birlikte Muizzüddevele tekrar sağlığına kavuştu. Ancak Hamdânî tehlikesi henüz bitmemişti. Dolayısıyla Musul üzerine yürümek için yeniden hazırlıklara başladı. Onun kendisine karşı harekete geçeceğini haber alan Nâsırüddevele tedirgin olmuştu. Bu sebeple elçisi Ebü'l-Hüseyin Bâhilî'yi uzlaşmak için Bağdat'a gönderdi. 352/963 yılında taraflar arasında varılan mutabakata göre Nâsırüddevele'nin 1.000.000 dirhem ödemesine ve bu meblağın 300.000 dirheminin hemen verilmesine karar verildi. Birbirini takip eden yıllar (353/964 ve 354/965) için ise 2.000.000 dirhem ödenmesi talep edildi. Bunun 200.000 dirhemi peşin, geri kalanı ise her ay ödenecek şekilde taksite bağlandı. Nâsırüddevele yapılan anlaşmaya ilaveten oğlu Ebû Tağlib Gazanfer'in emîrliğinin tanınmasını istedi. Hatta bunun için 10.000 altın vermeyi teklif etti. Ancak arzusu Muizzüddevele tarafından reddedildi³⁵⁷. Böylelikle taraflar arasındaki anlaşma bozulmuş oldu. Muhatabından şüphelenen Muizzüddevele birlikleriyle Musul üzerine yürüdü. Bunu haber alan Nâsırüddevele şehri terk ederek Nusaybin'e gitti. Muizzüddevele onu takip etmesine rağmen yakalamaya muvaffak olamadı. Takip sırasında Musul'un mahsüllerini ve haracını toplamak için burada bir vekil ile beraber askerî bir birlik bırakmıştı. Bu onun için çok yerinde bir tasarruf olmuştu. Zira kendisi takibi sürdürürken Nâsırüddevele'nin oğulları liderliğinde şehre bir baskın düzenlemişlerse de buradaki birlikler tarafından mağlup edilmişlerdi³⁵⁸. Mamafih oğullarıyla Musul yakınlarında buluşan Nâsırüddevele yaptığı yeni bir saldırıyla bu kez şehirdeki Büveyhî birliklerini mağlup etti³⁵⁹. Büveyhî askerlerinden bir kısmı karşı tarafa geçerken birçoğu da esir edilmişti. Ayrıca Muizzüddevele'nin

---

³⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 182; ing. trc. Vol. V, 197; trk. trc. s.575-576; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 534; trk. trc. VIII, 461; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 407; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 529; Perviz Recebî, "Al-e Buye Dar Baghdad", *Gozareş-i Goftegu*, 14 (1383) h.ş., s.49; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.116; Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.615-616;

³⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 203-204; ing. trc. Vol. V, 218-219; trk. trc. s.595; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 530.

³⁵⁸ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.188; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 204-205; ing. trc. Vol. V, 219-220; trk. trc. s.596; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 553-554; trk. trc. VIII, 477; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 356; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 530; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 336.

³⁵⁹ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.188. Geç dönem diğer bazı İslâm tarihçileri el-Hemedânî'nin görüşünde birleşmektedirler. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 553-554; trk. trc. VIII, 477; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 356.

burada bıraktığı para, silah ve diğer mallar da Hamdânîlerin eline geçmişti³⁶⁰. Durumu öğrenen Muizzüddeve, Hâcib Sebük Tegin'i de yanına alarak yeniden Hamdânîleri takibe aldı. Bu sırada el-Cezire'ye varmış olan Hamdânîler ile Büveyhîler arasında anlaşma sağlamak üzere müzakereler başladı. Zira Büveyhî emîri bu kaçıp kovalamadan sonuç alamayacağını anlamıştı. Neticede Nâsîrüddeve'nin elindeki topraklar büyük oğlu Ebû Tağlib Gazanfer'e bırakıldı (Zilhicce 353/Aralık 964)³⁶¹.

Bağdat'a döndükten sonra rahatsızlığı ciddileşen Muizzüddeve 13 Rabîülâhîr 356/Mart-Nisan 967'de vefat etti. Emîrliği 21 sene 11 ay sürmüştür³⁶². Onun ardından oğlu Bahtiyâr Büveyhî emîri ilan edilmiştir. Yukarıda zikredildiği üzere Muizzüddeve'nin oğluna bıraktığı bir vasiyet vardı. Kendisinden sonra yapacağı her işte amcası Rûknüddeve ile istişare etmesini hatta karşılaştığı herhangi bir problem karşısında kuzeni Adudüddeve'ye de itaat etmesini istemişti. Ayrıca kâtipleri Ebû'l-Fazl el-Abbâs b. eş-Şîrâzî ile Ebû'l-Ferec Muhammed b. el-Abbâs'ı yeteneklerinden ve hizmetlerinden ötürü görevlerinde bırakmasını da tavsiye etmişti³⁶³.

Mamafih Bahtiyâr babasının vasiyetine aksi yönde hareket ederek Deylemliler liderlerin mülklerine ve iktâlarına el koyup onları sürgün etti. Hâcib Sebük Tegin ile de anlaşmazlığa düşüp, onu küstürdü. Deylemliler Büveyhî iktidarının yeni sahibinden dört aylık ekstra maaş talebinde bulundular. Bahtiyâr da onların isyana kalkışmalarını

---

³⁶⁰ el-Hemedânî, esirlerin 6.200.000 dirhem karşılığında geri verildiğini zikretmektedir (*Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.188). İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 206; ing. trc. Vol. V, 220; trk. trc. s.596; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 553-554; trk. trc. VIII, 477; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 356; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.351-380)*, s.13-14; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 336-337.

³⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 206-207; ing. trc. Vol. V, 220-221; trk. trc. s.597; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 554; trk. trc. VIII, 478; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 357; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 443; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 433; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 431; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 530; Münecimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.38; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.9.

³⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 231-232; ing. trc. Vol. V, 245; trk. trc. s.620; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi-i Taberî*, s.193; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 575; trk. trc. VIII, 495; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XV, 380; aynı eser, XVII, 382; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. I, 156; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 195; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 325; a.mlf., *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 189-190; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 436; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 278-279; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 519; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 14-15; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.620; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.478; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 290; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 269; Düveyhî, *Târîhu'l-Ezmine*, s.65.

³⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 234; ing. trc. Vol. V, 248; trk. trc. s.623; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 194; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 532; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.15-16; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 402.

için isteklerini yerine getirmek mecburiyetinde kaldı³⁶⁴. Bir süre sonra da Türklerin isyanı patlak verdi. Zira Bahtiyâr, Hâcib Sebük Tegin ile olan husumetinden dolayı onların beklentilerini önemsememişti. Fakat çok geçmeden onların isteklerini de yerine getirmek zorunda kaldı³⁶⁵.

Bahtiyâr Türkler ve Deylemlilerin isyana kalkışmamaları için maddî anlamda teskin etmeye kalksa da bir süre sonra onların taleplerini karşılayamaz hâle gelmişti. Zira bir tarafın isteği yerine getirildiğinde diğeri bu durumdan rahatsız olup daha fazla talepkâr oluyordu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Deylemliler ve Türkler isteklerini elde etmek için Büveyhî emîrine karşı ortak hareket etmeye karar verdiler. Zor durumda kalan Bahtiyâr tüm istekleri yerine getireceğini taahhüt etti ise de verdiği hiçbir sözü tutamadı³⁶⁶.

Bahtiyâr babasının vasiyetini yerine getiremediği gibi şimdi vermiş olduğu sözlerle altından kalkamayacağı bir yükün altına girmişti. İranlı kâtibi İbn Şîrzâd'ın sözünü dinleyip hiçbir ödeme yapmamaya karar verdi. Üstüne bir de Sebük Tegin'i öldürmek isteyince durum tamamen karıştı. Kendisine karşı tertip edilen plandan haberdar olan Sebük Tegin fevrî bir hareketten kaçınarak sakin kalmayı tercih etti. Ancak Türkler, kumandanlarına karşı Sebük Tegin'e karşı düzenlenen suikasti öğrenince İbn Şîrzâd'ı öldürmek istediler. Olayların büyümesinden ve kendisini hedef almasından çekinen Bahtiyâr sonuçta kâtibini sürgüne gönderdi ve tüm mallarını müsadere etti. Böylece Sebük Tegin devlet içindeki ağırlığını bir kere daha göstermiş oldu³⁶⁷.

Öte yandan İbn Şîrzâd sorunu halledilmiş olsa da askerler arasındaki gerilim ödenmeyen ücretler nedeniyle had safhadaydı. Üstelik Hâcib Sebük Tegin'in nüfuzunu kırmak isterken tam aksi bir durumda karşı karşıya kalmıştı. O zamana değin Türkler ve Deylemlilerle olan sorunları çözemeyen Bahtiyâr yeni ve farklı bir hamle yapmaya karar verdi. Sorunları 360/970 yılında Türk ve Deylemliler komutanlarının ileri gelenleri arasında akrabalık ilişkileri kurarak bertaraf etmek istedi. Önce oğlu Merzubân'ı Ahvaz Türk Nâibi Bah Tegin'in kızıyla, ardından da diğeri oğlu Sâlâr'ı

---

³⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 235; ing. trc. Vol. V, 250-251; trk. trc. s.624; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 190; Bosworth, "Military Organisation", s.155-156; Ağrakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.616.

³⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 235; ing. trc. Vol. V, 250; trk. trc. s.625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 576; trk. trc. VIII, 496; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.16; Bosworth, "Military Organisation", s.156.

³⁶⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 235-236; ing. trc. Vol. V, 249-250; trk. trc. s.624-625.

³⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 257-259; ing. trc. Vol. V, 273-276; trk. trc. s.645-647.

babasının Türk gulâmlarından Bektecur'un kızıyla evlendirdi. Yapılan toplantılardan sonra iki taraf aralarındaki anlaşmazlıkları çözeceklerine ve birbirlerine karşı düşmanca davranmayacaklarına dair yemin ettiler. Diğer taraftan Hâcib Sebüktegin ile Bahtiyâr da daha önce yaşadıkları düşmanlığa son vermek için anlaştilar³⁶⁸. Ancak sonrasında yaşanacak olaylar tarafların sözlerinde pek de dürüst olmadıklarını göstermiştir.

İçteki çatışmaların dışında sınırlar ötesinde de birtakım tehditler ortaya çıkmıştı. Nitekim bu dönemde Bizans'ın önce Urfa'ya ardından da Nusaybin'e saldırmasının ardından sıranın Bağdat'a geleceğinden korkan halk paniğe kapılmıştı³⁶⁹. Korku kısa sürede öfkeye dönüşmüş ve bunlar Bizanslılara karşı cihâd yapılmasını isteyerek hep birlikte halifenin sarayına yürüyüp ona hakaret ve küfür etmişlerdi. Aynı şekilde Kûfe'de ava çıkmış olan Bahtiyâr'ın yanına giderek Bâtiha Hâkimi İmrân b. Şâhin'e saldırmak yerine Rumlar üzerine gazâ yapması gerektiğini söylemişlerdi. O da hazırlıklara girişeceğine dair söz vermiş ve Hamdânî Emîri Ebû Tâğlib'den Rumlar üzerine gerçekleştirilecek muharebe için gıda, hayvan ve yem desteği istemişti³⁷⁰. Hemen akabinde Hâcib Sebük Tegin'e gönderdiği bir mektupta cihat yapmak üzere halkı bir araya getirmesini emretmişti. Hâcib Sebük Tegin de sayılamayacak kadar büyük bir ordu toplamıştı. Mamafih bir araya gelen bu kuvvetlerin Şîî-Sünnî ayrımı yüzünden birbirleriyle çatışmaya girmeleriyle Bağdat'ta birçok olay patlak vermişti³⁷¹.

Bahtiyâr da Halife el-Mutî'-Lillâh'a haber gönderip gazâyâ çıkacak bu kitlelere dağıtmak üzere para verilmesini istemişti. Halife de ona:

“Şayet devlet yönetimi ve bütün dünya işleri uhdemde olup da dışardan gelen bütün vergi ve mallar bana ulaşmış olsaydı o zaman gazilerin, Müslümanların bütün maslahatları, işleri ve nafakaları bana düşerdi. Fakat benim durumum işte şu andaki gibi olduğuna göre böyle bir ödemeyi yapmak asla benim görevim

³⁶⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 282; ing. trc. Vol. V, 302-303; trk. trc. s.669; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s.20; Ağırakça, “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin”, s.620.

³⁶⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 303; ing. trc. Vol. V, 326; trk. trc. s.687; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.149-150; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 214; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 618; trk. trc. VIII, 530; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 427; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.351-380)*, s.247; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 444; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 461; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.22; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.268-269.

³⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 303-304; ing. trc. Vol. V, 326-327; trk. trc. s.687-688; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 619; trk. trc. VIII, 531; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 428.

³⁷¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 305; ing. trc. Vol. V, 328; trk. trc. s.689; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 619; trk. trc. VIII, 531; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 461-462; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 535; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.269; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s.22.

değildir. Ülke kimin elinde ise, yönetime kim bakıyorsa kendisinin bu nafakaları ve maaşları ödemesi lâzımdır. Benim, adıma hutbe okutulmaktan başka hiç bir şeyim yoktur. Şayet istiyorsanız beni azlediniz, hemen bu azli anında kabul edeyim."³⁷² diye karşılık vermişti.

Mamafih Bahtiyâr ile Halife el-Mutî'-Lillâh arasında devam eden mektuplaşmalar sonucunda el-Mutî'-Lillâh özel elbiseleri, eşyaları ve sahip olduğu diğer malların hepsini satışa çıkararak 400.000 dirhem ödemek zorunda kaldı. Fakat Bahtiyâr ise halifenin ödediği bu meblayı gazaya çıkmak yerine kendi özel işleri için harcadı³⁷³.

Türklerin lideri Sebük Tegin, Bahtiyâr'ın emîr ilan edilmesinden beri onunla hiç anlaşmamıştı. Her ne kadar fiilî bir çatışmaya girmeseler de birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi verdikleri aşikârdı. Bu arada Bahtiyâr'ın veziri Ebü'l-Fazl, Sebük Tegin'in artan gücünü kıskanmış ve onun nüfuzunu kırmak için çeşitli yollara başvurmuştu. Özellikle Türkler arasında yeni bir lider çıkarmak suretiyle amacına ulaşmak isteyen vezirin uğraşları sonuç vermemiş, Sebük Tegin muhatabının niyetini anlamıştı³⁷⁴. Tekrar ülke içindeki konumunu sağlamlaştıran Türk lider hemen akabinde vezire karşı hamle yaparak onun görevden alınmasını sağlamıştı. Ebü'l-Fazl yerine ise Muhammed b. Bakıyye tayin edildi³⁷⁵. Yeni vezir göreve gelir gelmez Bahtiyâr ve Sebük Tegin arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için çaba gösterdi ve bununla da başarılı oldu. Ancak kaynaklara yansıdığı üzere Deylemlî bir sarhoşun Sebük Tegin'in evine isabet ettirdiği mızrak nedeniyle taraflar arasındaki ilişkiler tekrar bozuldu. Çünkü Sebük Tegin, bu zatın kendisini öldürmesi için Bahtiyâr tarafından gönderildiğini düşünmüştü³⁷⁶.

---

³⁷² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 307-308; ing. trc. Vol. V, 330; trk. trc. s.691; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 619; trk. trc. VIII, 531; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahhâri'l-beşer*, I, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 462; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.621; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.479; Siddiqi, *Caliphate and Sultanate*, s.97.

³⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 307-308; ing. trc. Vol. V, 330; trk. trc. s.691; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.151; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 214-15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 620; trk. trc. VIII, 531; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahhâri'l-beşer*, I, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200-201; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 444; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 462; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 306; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.159; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.621; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.479; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s.160.

³⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 292-293; ing. trc. Vol. V, 313-314; trk. trc. s.678; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 429.

³⁷⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 309; ing. trc. Vol. V, 333; trk. trc. s.693-694; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 628-629; trk. trc. VIII, 539; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 197; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 535.

³⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 315; ing. trc. Vol. V, 338-339; trk. trc. s.698-699; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 629-630; trk. trc. VIII, 540; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 197; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 535.

Maddî imkânsızlıklar ve Hâcib Sebük Tegin ile arasındaki sorunlar sebebiyle sıkıntılar yaşayan Bahtiyâr vezirinin önerisiyle Musul'a sefere çıkmaya karar verdi. Babası Muizzüdevle döneminde Hamdânîler ile ilişkiler uzun süren muharebelerden sonra uzlaşmaya varılmıştı. Bahtiyâr'ın Hamdânîler ile çatışmasına ortam hazırlayan sebep Ebû Tâğlib'in kardeşleri Ebü'l-Muzaffer Hamdân ve Ebû Tâhir İbrahim ile yaşadığı sorunlardı. Bunlardan özellikle de Muzaffer Hamdân'ın Ebû Tâğlib ile yaşadığı rekabet Büveyhî emîrinin iştahını kabartmıştı. Rebülevvel 363/Kasım 973 yılında Bahtiyâr batıdan, Sebük Tegin doğudan Musul'a doğru harekete geçtiler. Taraflar arasında Bağdat'a yakın mevkide çatışmalar meydana geldikten sonra sonra sulh görüşmelerine başlandı. Böylece Hamdânîlerin ödemesi gereken vergiye ilaveten buğday mahsulünden pay almak hususunda bir anlaşma sağlandı³⁷⁷. Ancak burada önemle değinilmesi gereken nokta söz konusu anlaşma yapılmadan önce Sebük Tegin ile Ebû Tağlib'in Büveyhî Emîri Bahtiyâr'a karşı birleşip komplo kurmalarıdır. İkilinin planına göre; Sebük Tegin Bağdat'a dönüp iktidarı ele geçirecek, Ebû Tağlib de Musul'da Bahtiyâr'ı yenecekti. Sebük Tegin de daha sonrasında Bahtiyâr'ı, vezirini ve halifeyi hapsedecekti. Fakat Türk hâcib bu fikrin kendi aleyhine olmasından endişe ederek sonradan karar değiştirdi. Ancak kaynaklar onun için böyle bir endişeye mahal olmadığını şayet aldıkları kararı uygulasalar da Bağdat'ta rahatlıkla kontrolü sağlayabileceğini söylerler.³⁷⁸

Sebük Tegin ile anlaşan Ebû Tağlib ise ordusuyla çoktan Musul'a hareket etmişti. O sırada Bahtiyâr da burada onu beklemekteydi. Taraflar birbirlerine yaklaştıklarında Bahtiyâr kuvvetlerinin muhatabına nispetle çok daha az olduğunu gördü. Dolayısıyla ne getireceğini bilinmez bir savaştan ise Ebû Tağlib ile anlaşmak istedi. Bunun üzerine Hamdânî emîri, ona daha önce yapılan anlaşmanın değiştirilmesi konusunda şartlarını ilettiler. İlk olarak ödemesi gereken verginin düşürülmesini istedi. Ayrıca Bahtiyâr'ın kızı olan hanımının kendisine gönderilmesini talep etti. Son olarak sultan unvanı almak istediğini belirtti. Şartları kabul etmek zorunda kalan Bahtiyâr Bağdat'a dönerken yolda Sebük Tegin'in askerleri ile karşılaştı. Böylece gücünü toparlayan ve yapılan anlaşmadan memnun olmayan Büveyhî ordusu Ebû Tağlib'in Büveyhîlerden

---

³⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 317-318; ing. trc. Vol. V, 342-343; trk. trc. s.701; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 440-441; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 631-632; trk. trc. VIII, 541-542; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 535-536.

³⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 319-320; ing. trc. Vol. V, 343; trk. trc. s.702-703; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 441-442; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 536.

Musul'da kalan kimseleri kör etmesini bahane ederek geri döndüler. Bu defa daha güçlü görünen Büveyhîler ile Hamdânîler arasında sulh şartları yeniden belirlendi. Yapılan anlaşmaya göre daha önce verilmesi şart koşulan mahsulün nakite çevrilmesine, Ebû Tağlib'in eşinin geri verilmesine ve Büveyhî askerlerine zulmedenlerin teslim edilmesine karar verildi. Böylece iki taraf arasında mutabakat sağlandıktan sonra Büveyhî ordusu Bağdat'a döndü³⁷⁹.

Bahtiyâr, Hamdânîler üzerine düzenlediği seferden beklediği maddî gelir hususunda hayal kırıklığına uğramıştı. Paraya olan ihtiyaç bu defa da onu Türklerin elinde olan Sevad, Vâsıt, Basra ve Ahvaz gibi yerlerin gelirlerine el koymaya yönlendirdi. Ancak bunu yaptığı takdirde girişimi sonucunda Sebük Tegin ile zaten iyi olmayan ilişkilerinin daha da kötüye gideceğinin farkındaydı. Fakat tüm bunları göze almış olacak ki Türklere karşı tavrını değiştirerek düşündüklerini uygulamaya koydu. Zaten Türklerin liderleri olarak Bağdat'ta Hâcib Sebük Tegin'in, Ahvaz'da ise Bah Tegin Âzâdrueyh'in giderek nüfuz elde etmeleri onu uzun zamandır rahatsız ediyordu. Başlangıçta Bah Tegin ile Sebük Tegin'in arasının bozulması için çaba sarfetti. Bu maksadıyla Türkleri ikiye bölmek ve iktidarını güçlendirmek istiyordu. Başarılı olamayınca tekrar Hâcib Sebük Tegin'in dostluğunu kazanmak yoluna gitti³⁸⁰.

Giriştiği tüm teşebbüslerinde başarısızlığa uğrayan Bahtiyâr, Hâcib Sebük Tegin ve Türklerden kurtulmak için başka yollar aramaya başladı. Ahvaz'da bulunan Türk kumandanları tutuklayıp bütün mallarına el koymayı düşündü. Buradan elde edeceği gelire Sebük Tegin'i de bertaraf edebileceğini düşünüyordu. 363/974 senesinde vekili olarak Sebük Tegin'i Bağdat'ta bırakıp veziriyle beraber Ahvaz'a yürüdü³⁸¹. Bah Tegin ve diğer kumandanları tutuklattı. Deylemlilerin yardımı ile Türklerin mallarına da el koydu. Meydana gelen çatışmalarda birçok insan öldürüldü. Türklerin Ahvaz'ı

---

³⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 321; ing. trc. Vol. V, 346; trk. trc. s.704; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 634; trk. trc. VIII, 544; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 442; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 536; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.44.

³⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 292,293; ing. trc. Vol. V, 313-314; trk. trc. s.678; Ağrakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.622.

³⁸¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 323-324; ing. trc. Vol. V, 349-350; trk. trc. s.707; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.153; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 634-635; trk. trc. VIII, 544; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 443; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi' ahbâri'l-beşer*, I, 454; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 198; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 446; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 468; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.27.

boşaltması üzerine Sebük Tegin'in buradaki mal ve iktâları da müsadere edildi³⁸². Bundan sonraki planı; Bağdat'ta bulunan Hâcib Sebük Tegin'e öldürüldüğünün söylenmesi ve onun annesine taziyeye gelmesiyle sarayda hazır hâlde bulunan Deylemliler tarafından tutuklanıp zindana atılmasıydı. Ancak plan düşünüldüğü gibi işlemedi ve Sebük Tegin gerçeği öğrenip kendisi adına gerekli tedbirleri aldı³⁸³.

Sebük Tegin'in askerî gücü Bahtiyâr'ın elindekine nispetle çok fazlaydı. Yine de savaşmak yerine uzlaşmayı tercih etti. Bahtiyâr'ın kardeşi Ebû İshak'a haber göndererek onunla olan anlaşmazlığının düzelemeyecek boyutlara geldiğini, buna rağmen niyetinin kötü olmadığını ve Büveyhî itaatinden çıkmak istemediğini söyledi. Ancak hizmet şartı olarak Bahtiyâr'ın yönetimden azledilmesi ve yerine Ebû İshak'ın geçmesini istediğini bildirdi. Mamafih teklifi ilk olarak Ebû İshak'ın annesi tarafından reddedildi. Yine bu kadının Deylemlileri sarayda toplayıp kendisine karşı silahlandığını öğrenince yanında bulunan Türklerle beraber harekete geçti ve Bahtiyâr'ın sarayını kuşattı. Çok geçmeden de durumu kontrol altına aldı. Böylece 9 Zilkade 363/1 Ağustos 974 itibarıyla Bağdat onun hâkimiyetine girdi. Sebük Tegin'in Sünnî olması sebebiyle yanındaki ehl-i sünnet mensuplarını önemli mevkilere getirdi. Dolayısıyla Bağdat'ın Büveyhîlerin eline geçmesinin akabindeki süreçte ilk defa Sünnîler Şiîlere karşı üstünlük kurmayı başarmışlardı³⁸⁴.

---

³⁸² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 323-324; ing. trc. Vol. V, 349-350; trk. trc. s.707; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 635; trk. trc. VIII, 545; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 454; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 199; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 304; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.159; Bosworth, "Military Organisation", s.156; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.30; Ağrakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.630.

³⁸³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 325-326; ing. trc. Vol. V, 352; trk. trc. s.709; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 635-636; trk. trc. VIII, 546; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 443; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 468; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.30; Ağrakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin", s.630.

³⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 327; ing. trc. Vol. V, 353-354; trk. trc. s.710; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.151; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.153; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 226-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 635-636; trk. trc. VIII, 546; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 444; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 199-200; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 119; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm (h.393)*, XXVII, 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 468; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 304; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.159; Düveyhî, *Târîhu'l-Ezmine*, s.68; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.200; Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s.31; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.270; Ağrakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, İstanbul 2015, s.46.

1.3. Halife Olması

Sebük Tegin'in Bağdat'ta iktidarı ele geçirmesinden sonra Halife el-Mutî' olaylara karışmak istemediği için şehirden ayrılmak üzere yola koyuldu. Ancak Türk hâcib halifeyi engelleyerek onu sarayında gözetim altında tutmaya başladı³⁸⁵. Sebük Tegin bu hamlesiyle Büveyhî emîrinin halife ile beraber hareket ederek onun manevî gücü vasıtasıyla yeniden Bağdat'ta iktidarı ele geçirmesinin önüne geçmek istemiş olması muhtemeldir. O dönemde halifelerin dinî nüfuzlarından başka herhangi bir etkinlikleri kalmadığından Bahtiyâr bunu çok rahat kendi menfaati için kullanabilirdi. Böylelikle Türk hâcibin en azından iktidarını hilâfet merkezinde sağlamlaştırana kadar her şeyin kontrolü altında olmasını arzu ettiği tahmin edilmektedir.

O sırada halife üç yıldan beri gizlemeye çalıştığı felç hastalığını artık saklayamaz hâle gelmişti. Ayrıca konuşma ve hareket kabiliyeti de oldukça kısıtlanmıştı. Bu nedenle Sebük Tegin onun halifelikten feragat etmesini ve hilâfeti oğlu et-Tâî'-Lillâh'a bırakmasını istedi. Halife el-Mutî' de bunu kabul ederek³⁸⁶ 29 sene, beş ay, 10 gün icra ettiği³⁸⁷ halifelikten çekildi³⁸⁸.

---

³⁸⁵ el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.154; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyün*, s.49; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.28. İbn Kesir eserinde Hâcib Sebük Tegin'in Halife el-Mutî'yi Bahtiyâr'ın aile fertleri ile birlikte sürgüne göndermeye karar verdiğini ancak halifenin araya birilerini sokarak Hâcib Sebük Tegin'i ikna etmesi sonucunda sarayında kalmasına müsaade edildiği ifade edilmektedir. (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 468.)

³⁸⁶ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 94; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 327-328; ing. trc. Vol. V, 354; trk. trc. s.711; es-Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr fî mehasini ehli'l-asr*, II, 296; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.151; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 223; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 445; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.392; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 454; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 329; Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s.349; trk. trc. s.279; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 521-522; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-lefâfe*, I, 204; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 105; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.624; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.481; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 334; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 997; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s.28.

³⁸⁷ el-Antâkî 29 yıl, beş ay, 21 gün; İbnü'l-Cevzî 29 yıl, dört ay, 21 gün; Ebü'l-Fidâ 29 yıl, beş ay; ez-Zehebî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî 29 yıl, dört ay, 24 gün; en-Nüveyrî 29 yıl, beş ay, 20 gün; es-Süyûtî 29 yıl ve birkaç ay; İbnü'l-Ezrak ve el-Kalkaşendî 29 yıl, dört ay, on gün; İbnü'l-Kerdebus 29 yıl, iki ay, 20 gün olarak kaydetmişlerdir. Bkz. el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.155; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, s.444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 241; İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fî ahbâri'l-hulefâ*, II, 468; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 445; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 201; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 454; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 351-380)*, s.253; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 303; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.158; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.624; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.481.

³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî'nin eserinde Ebû Mansur İbn Abdülaziz el-Ukberî'nin ifadesine göre Halife el-Mutî'-Lillâh hilâfetten azledildikten sonra "Şeyhü'l-Fazl" unvanını almıştır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 224; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h.351-380)*, s.254; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.624; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.481.

Halife el-Mutî‘, Sebük Tegin’in isteği ile hilâfeti oğluna bıraktı. Ancak et-Tâi‘ye bıraktığı ahidnâmede söz konusu feragat sebebini hastalığından dolayı dinî görevlerini yerine getirememesi olarak açıklamıştır. Zira o dönemde halifelerin dinî konuları ellerinde kalan yegâne unsur olduğundan, söz konusu özelliklerini ön plana çıkarmaya gayret göstermişlerdir³⁸⁹.

13 Zilkade 363/5 Ağustos 974 tarihinde makamını oğlu et-Tâi‘-Lillâh’a devretti³⁹⁰. Böylece Bağdat’taki siyasî iktidar değişikliğinin etkisi olarak değerlendirilebilecek bir şekilde hilâfette de bir devir teslim uygulanmış oldu. Bir halifenin henüz hayatta iken hilâfeti oğluna bırakması gibi bir uygulama daha önce yaşanmamıştı. Dolayısıyla et-Tâi‘-Lillâh Abbâsîlerde babası hayatta iken halifelik makamına geçen ilk kişi oldu³⁹¹.

et-Tâi‘-Lillâh kendi muhafızları ve Sebük Tegin’in başında bulunduğu ordu önünde Peygamber hırkasını giyinip atına bindi³⁹². Biat merasiminden bir gün sonra Türk hâcibe hükümdar hil’ati giydirip sancak bağladı ve onu emîrû‘l-ümerâlîğe tayin etti. Ayrıca “Devletin yardımcısı” manasına gelen Nasîrüddevle³⁹³ unvanı verdi³⁹⁴. Halife Kurban Bayramı’nda tamamen siyah giyinip atına bindi ve camiye gitti. Bayram namazını kıldırdıktan sonra halkına güzel ifadeler içeren bir hutbe okudu³⁹⁵. et-Tâi‘ tekbir getirdikten sonra nasihatlar içeren bir dua etti ve hilâfeti boyunca milletine iyi bir şekilde hizmet edeceğine, insanları ve mallarını koruyacağına dair teminat verdi.

³⁸⁹ Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.424.

³⁹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü‘l-ümem*, II, 327-328; ing. trc. Vol. V, 354; trk. trc. s.711; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 356; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi‘t-Taberî*, s.215; İbnü‘l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s.444; İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 223; İbnü‘l-Kerdebus, *el-İktifâ‘ fî ahbârî‘l-hulefâ*, II, 469; İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil fî‘t-târîh*, VIII, 637; trk. trc. VIII, 547; Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘atü‘z-zamân*, XVII, 445; Erbilî, *Hülasatü‘z-zeheb*, s.258; ez-Zehebî, *Siyeru â‘lâmi‘n-nübelâ*, XVI, 117; a.mlf., *Târîhu‘l-İslâm (h.351-380)*, s.253; İbnü‘l-Verdî, *Târîhu İbnü‘l-Verdî*, I, 446; es-Safedî, *el-Vâfi‘ bi‘l-vefeyât*, XIX, 86; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü‘z-zâhire*, IV, 105; es-Süyûtî, *Târîhu‘l-hulefâ*, s.624; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.481; İbnü‘l-İmâd, *Şezerâtü‘z-zeheb*, IV, 334; Kabîr, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.28; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.270.

³⁹¹ Gerdîzî, *Zeynü‘l-Ahbâr*, s.151; İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s.349; trk. trc. s.280.

³⁹² Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘atü‘z-zamân*, XVII, 446; İbn Tağrıberdî, *Mevridü‘l-le‘tâfe*, I, 204; es-Süyûtî, *Târîhu‘l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.483; Kebî, *Mevsua‘tu hulefâi‘l-müslimîn*, II, 118.

³⁹³ İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225. İbn Kesîr, et-Tâi‘nin Hâcib Sebük Tegin’e “Nurü‘d-Devle” unvanı verdiğini kaydetmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve‘n-nihâye*, XI, 479.

³⁹⁴ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi‘t-Taberî*, s.215; İbnü‘l-İmrânî, *el-İnbâ‘ fî târihi‘l-hulefâ*, s.144; İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘atü‘z-zamân*, XVII, 446; Ebü‘l-Ferec İbnü‘l-İbrî, *Târîhü‘z-zamân*, s.68; ez-Zehebî, *Siyeru â‘lâmi‘n-nübelâ*, XV, 119; a.mlf., *Târîhu‘l-İslâm ve vefeyâtu‘l-meşâhîr ve‘l-a‘lâm*, VIII, 528; es-Süyûtî, *Târîhu‘l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.483; Kabîr, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.28; Kebî, *Mevsua‘tu hulefâi‘l-müslimîn*, II, 118.

³⁹⁵ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi‘t-Taberî*, s.215; İbnü‘l-İmrânî, *el-İnbâ‘ fî târihi‘l-hulefâ*, s.145; İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 226; Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘atü‘z-zamân*, XVII, 446-447; ez-Zehebî, *Siyeru â‘lâmi‘n-nübelâ*, XV, 119; a.mlf., *Târîhu‘l-İslâm ve vefeyâtu‘l-meşâhîr ve‘l-a‘lâm*, VIII, 528; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve‘n-nihâye*, XI, 469.

Bununla birlikte onların iyi insan olup, kötülükten uzak kalmalarını, Allah'a sığınmalarını ve bu mübarek Kurban Bayramı'nda kurban kesmelerini öğütledi³⁹⁶. Büveyhîlerin baskısında tüm siyasî, idarî, askerî vb. sahalardan el çektirilen ve saray içerisinde resmen hapis hayatı yaşayan halifelerin böyle bir dönemde bizzat halkına hutbe ile seslenmesi onların nezdinde hilâfet makamının meşruiyetinin devam ettiğini göstermesi açısından önemli bir husustur. 48 yaşında göreve gelen et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfeti böylesine dikkate değer bir gelişmeyle başlamış oldu³⁹⁷.

Halifenin yetiştiği siyasî ortam başlığında işaret edildiği üzere IV./X. yüzyılın ilk yarısına doğru bazı güçlü komutanlar emîrî'l-ümerâ unvanının sahipleri olarak yönetimde nüfuz elde etmişlerdir. Bu dönemden itibaren devletle alakalı tüm işler emîrî'l-ümerâ ve onun kâtibi tarafından yapılmıştır. Tüm bunlara ilaveten bir de merkezden uzak eyaletlerin itaatten çıkarak bağımsız hareket etmeleri Abbâsî halifelerini iyice zor durumda bırakmıştır. İşte Büveyhîler böyle bir siyasî ortamda hilâfet merkezini ele geçirmişlerdir. Daha önceden yetkilerinin büyük bir kısmını kaybeden halife, Büveyhî Emîri Muizzüddeve'nin Bağdat'ta iktidarı ele geçirmesiyle pek çok hak ve yetkilerini kullanamaz hale gelmiştir.

Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmeleriyle Deylemliler de bu bölgeye gelmeye başlamışlardır. Zaman içerisinde bölgenin en önemli gücü haline gelmişlerdir. Onların dışında Büveyhîler aracılığıyla makam ve mevkilerinde artış gözlenen Türkler de Irak'ta önem kazanmışlardır. Bilhassa Müizzüddeve onların hilâfet merkezinde otorite kurmalarına destek olmuştur.

Büveyhî emîrinin Türklerden yararlanmasının en mühim sebebi Deylemlilere karşı bir denge oluşturmak istemesidir. Zira Bağdat'ın asayişini tehdit eden en önemli konu bu dönemde Türkler ve Deylemliler arasında vuku bulan mücadelelerdir. Bu durum neticesinde Müizzüddeve, Türklerle yakından ilgilenmiştir. Ancak onun Türklerle olan ilgisinin bir başka delili de mezhebî konular olmuştur. Zeydî imamlarının çabalarıyla Müslüman olan Büveyhîler, Sünnî otoritenin merkezi Bağdat'a geldikleri

---

³⁹⁶ Hutbenin ayrıntılı içeriği için bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 226; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 446-447.

³⁹⁷ es-Süyûtî, et-Tâi'-Lillâh hilâfete geldiğinde 43, Hatîb el-Bağdâdî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî ise 48 yaşında olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 360; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 445; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.483. İbn Kesîr onun 48, Hamdullah el-Müstevfi ise 47 yaşında halife olduğunu belirtmekle beraber Abbâsîlerde onun kadar yaşlı birinin hilâfete gelmediğini de zikretmektedirler. Bkz. Hamdullah el-Müstevfi, *Târihi Güzide*, s.349; trk. trc. s.280; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 469.

zaman bu konu ile ilgili problemler yaşayacaklarının farkında olarak bazı politikalar takip etmişlerdir. Herhangi bir çatışmada Türkler, Şîi Deylemlilere karşı bölge çoğunluğunu oluşturan Sünnîlerin yanında saf tutmuşlar, Muizzüddeve de bu durumun iktidarının devamlılığına ket vurmasına engel olmak için önlem almıştır. Türklerin katkılarıyla merkezî otoriteyi kurmayı başarmış, onları kendisine yakın tutarak mezhepsel olaylara karışmalarının önüne geçmiştir.

Muizzüddeve'nin siyaseten uyguladığı adımlarla başarılı bir hâkimiyet kuran Büveyhîler, Bahtiyâr'ın iktidara gelmesiyle aynı istikrarı sağlayamamışlardır. Türklerin lideri Sebük Tegin hilâfet merkezinde iktidarı ele geçirir geçirmez et-Tâi'-Lillâh'ın halifelik kariyeri başlamıştır.

II. BÖLÜM

et-TÂÎ'-LİLLÂH'IN HİLÂFETİ DÖNEMİNDEKİ DÂHİLÎ OLAYLAR (363-381/974-991)

2. Büveyhîlerin Hâkimiyetinde et-Tâî'-Lillâh Döneminin Dâhilî Olayları

Abbâsî halifelerinin IV./X. yüzyıldan itibaren güç ve otoritelerini iyice kaybetmiş olmaları kendilerini siyasî ve askerî olaylardan uzaklaştırmıştır. Kaynaklar artık dönemin politik gücünü elinde bulunduran devletlerin döneminde yaşanan olaylar çerçevesinde Abbâsî halifeleri hakkında bilgi vermektedir. Aynı durum bu araştırmaya konu olan Halife et-Tâî'-Lillâh dönemi için de geçerlidir. Onun döneminde hilâfet merkezinde hâkimiyeti ellerinde bulunduran Büveyhîlerin yaşadıkları siyasî gelişmeler, dolaylı olarak et-Tâî'-Lillâh dönemine de ışık tutmaktadır. Yaşanan dâhilî gelişmeleri tafsilatlı olarak ele alırken bu araştırmanın konusunu teşkil eden halife döneminde Bağdat'ta hâkimiyet kurmuş Büveyhî emîrlerini sırasıyla zikretmek gerekmektedir.

2.1. Büveyhî Emîri Bahtiyâr Dönemi Dâhilî Olayları (356-367/967-978)

Halife et-Tâî'-Lillâh hilâfete gelmeden önce Büveyhî Emîri Muizzüdevle vefat etmiş ve yerini oğlu İzzüdevle Bahtiyâr almıştı. el-Mutî'-Lillâh döneminde Bahtiyâr hilâfet merkezi Bağdat'ta Hâcib Sebük Tegin ile pek çok mücadeleye girişmişti. Onun güçlenmesinden korkan Büveyhî emîri iktidarını tehlikede görmüş, Türklerin ileri gelenlerini hapsedmekten ve Hâcib Sebük Tegin'e de komplo kurmaktan kaçınmamıştır. Söz konusu çekişmeler Sebük Tegin'i destekleyen Türkler ile Bahtiyâr'ı destekleyen Deylemliler arasındaki Şîî-Sünnî çatışmasını körüklemiş, Bağdat'ta kanlı mücadelelere sebebiyet vermiştir. Nihayetinde Bahtiyâr'a nispetle çok daha güçlü ve tecrübeli olan Hâcib Sebük Tegin iktidarı ele geçirmiştir.

et-Tâi'-Lillâh da bu zat tarafından halifelik makamına getirilmiştir. Bu arada Bahtiyâr Bağdat'ı kaybetse de Türklerin hem Ahvaz'daki iktâlarına hem de Bah Tegin Âzâdrueyh'in Cündişâpûr³⁹⁸'daki hazinesine el koyarak maddî durumunu düzeltmişti. Ancak duruma tepki gösteren Türklerin bir kısmı Sebük Tegin ile ittifak ederek ondan ayrılmıştı. Böylelikle Bahtiyâr, Türklerin önemli bir kısmının desteğinden mahrum kalmıştı. Onlar olmaksızın Sebük Tegin'e karşı askerî gücünün zayıf kalması muhtemeldi. İşte bu durum kendisine hatırlatıldığında Âzâdrueyh'i serbest bırakıp onu "hâcibü'l-hüccâb" ünvanıyla Sebük Tegin'in yerine tayin etmeye karar verdi. Ayrıca diğer Türk mahkumları da serbest bıraktı³⁹⁹.

Bahtiyâr, Sebük Tegin'in idaresindeki Türkler ile savaşmak için daha başka tedbirlere de başvurdu. İlk olarak Vâsıt'taki amcası Rüküddevle ile onun oğlu Adudüdevle'ye yazarak kendisine destek göndermelerini istedi. Ebû Tağlib Gazanfer'e ve Batîha hâkimi İmrân b. Şâhin'e de aynı amaçla mektuplar gönderdi. Ayrıca destek gönderdiği takdirde İmrân'a her yıl ödemesi gereken iltizam bedelinden muaf olacağını bildirdi. Yine kızlarından biri ile nikâhlanacağını ve aralarında akrabalık ilişkisi kurabileceklerini belirtti⁴⁰⁰.

Bahtiyâr'ın söz konusu mesajı İmrân'a ulaştığında, Bâtiha hâkimi şöyle cevap verdi:

"Be adam! Bize öyle tekliflerle geldin ki, bunlardan hiç biri bizim nezdimizde makbul ve ahvalimize layık değildir. Vazgeçilen alacağa gelince, her ne kadar bunun bize yakışmayan sakıt ve batıl bir borç affı olduğunu biliyorsak da kabul ediyoruz. Buna da hamd olsun. Akrabalık meselesine gelince, ben öyle bir adamım ki erkek benim tarafımdan ve kız karşı taraftan olmadıkça Allah'ın kullarından hiçbir kimse ile sıhriyet akdetmem. Hâlbuki Talibîler benden kızlarımı istediler. Efendilerimiz oldukları hâlde onlardan hiç biriyle sıhriyet akdetmedim. Zira nefsim bu durumu kolaylıkla kabullenemez. Nitekim kardeşimin oğulları, kızlarımın dengi oldukları hâlde hiç birine kızımı vermedim. Şayet Bahtiyâr, diğer suretle (yani onun tarafından kız, benim tarafımdan erkek olmak üzere) sıhriyet tesis etmek isterse yaparım. Hil'at ile ata gelince, ben ne sizin elbisenizi giyerim, ne de ata binerim. Zira benim atlarım gemilerdir. Fakat oğlum Ebû Muhammed bunu kabul eder, reddetmez. Asker göndermem meselesine gelince, adamlarım çok senelerden beri devam eden hadiselerde sizin

³⁹⁸ İran'ın Hûzistan bölgesinde yer alan eski bir şehirdir. Sâbûr b. Fars tarafından kurulduğu için bu isimle anılmaktadır. Bkz. el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, ing. trc. s.361; trk. trc. s.423; Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, s.301; Recep Uslu, "Cündişâpûr", *DİA*, VIII, 117-118.

³⁹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 329; ing. trc. Vol. V, 355-356; trk. trc. s.711-712; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 643-644; trk. trc. VIII, 551-552; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 447; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 201; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537.

⁴⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 329; ing. trc. Vol. V, 356; trk. trc. s.712; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.156; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 644; trk. trc. VIII, 552; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 447-448; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 201; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 522. İmrân b. Şâhin'e yazılan mektup için bkz. Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 285-288.

adamlarınızdan pek çok kişiyi öldürmüş olduklarından güven içinde sizinle bir araya gelemezler.

Sözlerinin devamında da elçiye hitaben:

“Bahtiyâr’a, biraz ağır başlı ve vakarlı olmasını söyle. Bu nevi münasebetsizlikten ve hafiflikten vazgeçsin. Daha önce harp etmek için üzerime geldi, mağlup olarak geri döndü. Ahvaz’a yürüdü, oradan da bozulup döndü. Ayrıca bu fitne ve kargaşalığa sebep oldu. Ben biliyorum ki o en sonunda bana iltica etmeye ve benim yanımda saklanmaya mecbur kalacaktır. İleride bunu ona hatırlatacağım. O zaman onun ve ondan önce babasının bana yaptıklarının aksine kendisine iyi davranacağımı görecektir.”⁴⁰¹ dedi.

İmrân b. Şâhin’in cevabından anlaşıldığı üzere Bahtiyâr’ın beklediği olumlu bir geri dönüş olmamıştır. Meselenin en ilginç yanı ise zaman içerisinde meydana gelecek olaylarda Bâtiha hâkiminin söylediklerinin gerçeğe dönüşecek olmasıdır⁴⁰².

Bahtiyâr’ın amcası Rüküddevle ise yeğeninin yardım talebine karşılık veziri Ebü’l-Feth İbnü’l-Amîd’i oğlu Adudüdevle ile birlikte yardıma göndereceğine söz vermişti. İbn Miskeveyh, Rüküddevle’nin Bahtiyâr’a gönderdiği mektubundaki cevabını şu şekilde aktarmaktadır:

“Karşı karşıya kalınan bu açık gayet büyük olup adam, mal, silah, tedbir, iktidar ve itaat ister. Oysa ben yaşıyım, hareket kabiliyetim azaldı. Bundan başka yardımdan alıkoyan büyük meşguliyetler ve çare bulunmaz dertlerle karşı karşıyayım. Bütün olan bitene rağmen bu duruma nezaret etme işini oğlum Adudüdevle’ye havale ediyorum. Zira saydığım bütün bu imkânlar onda vardır. O, beraberinde Vezir Ebü’l-Feth İbnü’l-Amîd olduğu hâlde Fars’tan büyük bir ordu ile sana yardıma gelecek.”⁴⁰³

Bununla birlikte Adudüdevle babasının mektubunda ifade ettiği kadar iyi niyetli değildi. O, Irak’ta olanlardan haberdardı. Bahtiyâr’ın ve vezirlerin kötü idarelerinden dolayı otoritenin kaybolduğunu biliyordu. Bu nedenle yönetimdeki bozukluğu gidermek için Irak hâkimiyetini ele geçirmeyi planlıyordu. Ayrıca Bahtiyâr da babasının ölmeden önce kendisine yaptığı nasihatlerini dinlememiş, Adudüdevle’yi önemsememişti. Fars Büveyhî Emîri’nin babasının aksine düşünmesinin bir diğer nedeni de Bahtiyâr ile arasında önceden beri süre gelen çekişmelerin bulunmasıydı. Zamanında Bahtiyâr’dan yardım talebinde bulunmuş, ancak gereken desteği

⁴⁰¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 330; ing. trc. Vol. V, 357-358; trk. trc. s.712-713; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, 644; trk. trc. VIII, 552-553; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 448.

⁴⁰² Bahtiyâr’ın yardıma muhtaç olduğu bir diğer zor durum karşısında İmrân b. Şâhin’e sığındığı s.74’te detaylı olarak anlatılmıştır.

⁴⁰³ Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 80; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 330-332; ing. trc. Vol. V, 358; trk. trc. s.713-714; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, 644; trk. trc. VIII, 552; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 448; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 201; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.29.

görememiş ve zor durumda kalmıştı⁴⁰⁴. Temelde olan tüm bu anlaşmazlıkların Adudüddeve'nin, Bahtiyâr'ı kendisine rakip olarak görmesinden kaynaklandığı sonucu çıkarılabilir. Söz konusu ihtilaflar Adudüddeve'ye Bağdat'ta iktidarı ele geçirmek için bir mazeret sunmaktaydı. Ancak hareketinden önce bunları açığa çıkarmak yerine gizlemeyi tercih ederek babasına; “*Sen herhangi bir muharebeye katulamayacak kadar yaşlandın. Üstelik malın da yok. Benim ise yanımda ve çeşitli kalelerde ve hazinelerde pek çok malım var.*”⁴⁰⁵ dedi. Böylelikle onu Bahtiyâr'a yardıma gideceğine dair ümitlendirdi. Sonra amcasının oğluna bir mektup yazarak bulunduğu yerde kalmasını ve o gelmeden bir işe kalkışmamasını tavsiye etti⁴⁰⁶.

Bahtiyâr'ın destek beklentisine karşılık Hamdânî Emîri Ebû Tağlib Gazanfer de kardeşi Ebû Abdullah el-Hüseyin komutasında bir orduyu Tikrît'e yolladı. Türklerle onun arasındaki mücadelenin neticesini görmeden hareket etmek niyetinde değildi. Ancak niyeti Bahtiyâr'a yardım etmek değildi. Bahtiyâr'ın savaşı kaybetmesi durumunda Bağdat'a girmeyi ve orayı ele geçirmeyi planlıyordu⁴⁰⁷.

Bu sırada Bahtiyâr ve Sebük Tegin arasında başlayan mektuplaşmalar devam ediyordu. Büveyhî emîri 8 Muharrem 364/28 Eylül 974 tarihinde Sebük Tegin'e gönderdiği mektubunda uygun bir üslupla kendisine itaat etmesi gerektiği yazmıştı. Aksi takdirde Adudüddeve, Rüknüddeve, Müeyyidüddeve ve Ebû Tağlib'in yardıma gelerek kendisiyle savaşaacağı tehditinde bulunmuştu⁴⁰⁸. Ancak Sebük Tegin bu mektuba Bahtiyâr'ın beklediğinin tam aksine bir cevap verdi:

---

⁴⁰⁴ Buradaki anlaşmazlık Adudüddeve'nin amcasının oğlundan vakti zamanında göndermesini talep ettiği birkaç önemli cariye ve Arap atını, Bahtiyâr'ın yerine getirmemesinden ileri gelmekteydi. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 331-332; ing. trc. Vol. V, 359; trk. trc. s.714; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.29.

⁴⁰⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 331-332; ing. trc. Vol. V, 359; trk. trc. s.714-715; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 649-650; trk. trc. VIII, 557-558.

⁴⁰⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 332; ing. trc. Vol. V, 360-361; trk. trc. s.715. Güner, Abdülaziz'in *Resâil*'inde Adudüddeve'nin Rüknüddeve'nin veziri İbnü'l-Amîd'e yolladığı mektubunda; babası Rüknüddeve'nin Irak'taki olayın sorumluluğunu ona verdiğini, dolayısıyla birlikte Rüknüddeve'nin emrine itaat edeceklerini bildirmektedir. Bununla birlikte, sorunun çözümü için büyük maliyüklülükler altına girdiklerini ancak tüm bunların babası Rüknüddeve için degecek olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-972)*, s.52.

⁴⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 333; ing. trc. Vol. V, 361; trk. trc. s.716; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 553; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 201; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537. Güner, Abdülaziz'in *Resâil*'inde Adudüddeve'nin de Ebû Tağlib Gazanfer'e yardım talebinde bulunduğu bir mektup yolladığını ifade etmektedir. Ancak kaynaklarda onun yardım ettiğine dair bir bilgi yoktur. Ebû Tağlib'in karışıklıklardan istifade ederek Bağdat'ta yağmalama yapması kendi menfaatini gözettiğini ve her iki tarafa da yardım etmediğini göstermektedir. Bkz. *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-972)*, s.53.

⁴⁰⁸ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânü Resâil es-Sâbî*, I, 159.

“İrtikab ettiğin iş ve yaptığın planlarla gerçekte feci bir şekilde kendi kendine kıydın. Bütün yaptıkların ve bu hususta bütün işlediklerin hepsi yolsuz ve hepsi yanlışdır. Artık iş elden çıkmıştır. Binaenaleyh Vâsıt'ı bana bırak ki, Vâsıt ile Bağdat benim yanıma gelen Türklerin mallarına mukabil benim elimde, Basra ile Ahvaz ise Deylemlilerin malları mukabilinde senin elinde kalsın. İşimizi birlikte yapalım. Aramıza kimsenin girmesine izin vermeyelim. Sen harp için hiçbir kapı açma. Zira sen mücadele adamı değilsin. Ben senin iyiliğini istiyorum ve sana acıyorum. Efendimin senin hakkındaki vasiyetine riayet ediyorum. Oysa sen benim hakkımdaki tavsiye edilen şeye uygun davranmadın.”⁴⁰⁹

Bahtiyâr tüm uyarılara rağmen durumun ciddiyetini anlamadı. Mektubu getiren Sebük Tegin'in elçisini hakaretlerle geri gönderdi. Bunu öğrenen Türk hâcib ise hazırlıklarını hızlandırdı. O sırada Halife et-Tâi' de olaylara müdahil olmak ihtiyacı hissetmişti. Bahtiyâr'a bir mektup yollayarak zulmü bırakmasını tavsiye etti. Ayrıca gerekli olanı yapmadığı takdirde kendisine vermiş olduğu unvanları geri alacağını bildirdi. Bahtiyâr halifenin de kendisine muhalif tarafta yer almasının sıkıntılarını artıracığını düşünerek onunla anlaşmaya çalıştı. Gönderdiği mektubunda Tüzün'ün, Halife el-Müttakî'ye ihanetini hatırlatarak Sebük Tegin'in yanında olduğu sürece Türkler tarafından kendisinin de aynı şekilde ihanete uğrayacağını ima ediyordu. Halifenin kendisini desteklemesi durumunda ise onun yıllık iktâlarına ek olarak 30.000 dinar fazladan maaş vereceğini belirtiyordu⁴¹⁰.

Sebük Tegin yukarıda zikredilen mektubuna karşılık uygun cevabı alamayınca savaş hazırlıklarını hızlandırdı. 1 Muharrem 363/2 Ekim 973 tarihinde Bağdat'tan hareketle Vâsıt'a doğru yanında Halife et-Tâi'-Lillâh ile babası el-Mutî'-Lillâh da bulunuyordu. Deyrû'l-Âkûl⁴¹¹'a geldiklerinde el-Mutî'-Lillâh vefat etti (Muharrem 364/Eylül 974). Onun hemen ardından Sebük Tegin de hastalandı ve dört gün sonra aynı yerde hayatını kaybetti. Sebük Tegin'in vefatının attan düşerek kaburgasını kırması neticesinde

---

⁴⁰⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 333-334; ing. trc. Vol. V, 362; trk. trc. s.716; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 227; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 449.

⁴¹⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 449-453. Donohue, Bahtiyâr'ın halifeye gönderdiği mektubun tarihini 8 Muharrem 364/28 Eylül 974 olarak vermektedir. Bkz. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.272.

⁴¹¹ Deyrû'l-Âkûl, Bağdat'a 15 fersah mesafede, Diele kenarında bulunan yere verilen addır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, II, 520; Strange, *Doğu Hilâfedinin Memleketleri*, s.66.

gerçekleştiği de söylenir⁴¹². İkisinin cenazesi de daha sonrasında Bağdat'ta defnedildi⁴¹³.

Sebük Tegin'in vefatı Bahtiyâr'ı çok ciddi bir rakipten kurtarmıştı. Ancak Türkler Muizzüdevle'nin azatlı kölelerinden Alp Tegin⁴¹⁴'i kendilerine lider seçtiler⁴¹⁵. İbn Tağrıberdî, et-Tâi'nin bu zata unvan vermek istediğini ancak Alp Tegin'in halifenin teklifini kabul etmeyerek ismiyle yetineceğini söylediğini zikretmektedir⁴¹⁶. Öte yandan adı geçen Türk komutan Sebük Tegin'in sonrasında duruma hâkim oldu ve onun başlattığı işe devam ederek o sırada Vâsıt'ta bulunan Bahtiyâr'ın üzerine yürüdü⁴¹⁷.

Türkler adı geçen şehrin önlerine geldiklerinde Bahtiyâr'a yakın bir mevkiye karargâh kurdular. Bunu öğrenen Büveyhî emîri, Alp Tegin'e mektuplar göndererek çeşitli vaatlerde bulundu. 26 Muharrem 364/16 Ekim 974'te gönderdiği ilk mektubunda onu

---

⁴¹² İbnü'l-Cevzî, kaburgası kırıldıktan sonra İbnü'l-Salt adındaki birinin kaburgasını sararak onu iyileştirmeye çalıştığını kaydetmiştir. Ayrıca bahsi geçen şahıs bu yaptığının karşılığında 10.000 dinar, at ve kayık sahibi olmuştur. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 237-238. İbnü'l-İmrânî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî “*Deylemliler ile savaşarak onları mağlup etti. Ancak ellerindeki malları atına yükleyince atı düştü ve öldü.*” yazmaktadır. Bkz. *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 463, 475.

⁴¹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 334; ing. trc. Vol. V, 362; trk. trc. s.716-717; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.157; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 553; İbn Dihye, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-'Abbâs*, s.116; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 477. Sebük Tegin'in vefatı hakkında bkz. el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.216; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırı*, I, 359; ing. trc. Vol. 1, 62; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 454; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 479; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 446; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 522; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 108; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 341; Düveyhi, *Târihu'l-Ezmine*, s.69; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.392 (sadece el-Mutî'nin ölüm tarihini vermektedir); es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XV, 116; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 119.

⁴¹⁴ Kaynaklarda Türk hâcibin ismi Alftekin, Alfetekin, Aftekin, Alfintekin, Aytekin ve Heftekin gibi farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Günümüz müellifleri bahsi geçen kumandanın adını Türkçe'ye daha uygun olduğu gerekçesiyle Alptekin olarak zikretmenin daha doğru olduğu kanaatindedirler. Bkz. Ahmet Ağırakça, “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, (1988), s.1-2.

⁴¹⁵ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânü Resâil es-Sâbî*, I, 119; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.217; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 334; ing. trc. Vol. V, 363; trk. trc. s.717; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.157; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, s.11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 553; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 463; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 455; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 202; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 446; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 108; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 119; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.31; Ağırakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, s.57-58; Aydın Çelik, “Fatımiler Devrinde Bir Türk Komutan: Alptekin”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, s.283-296.

⁴¹⁶ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.217; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 108.

⁴¹⁷ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.217.

yeni görevi konusunda tebrik ettikten sonra iktâlarının her sene 50.000 dinar arttırılacağı sözünü verdi⁴¹⁸. Yazdıklarına herhangi bir karşılık alamayınca 3 Safer 364/23 Ekim 974'te gönderdiği ikinci mektubunda istediği her şeyi yapmayı taahhüt etti⁴¹⁹. Ancak ikinci mektubun akıbeti de birincisi gibi oldu. Savaşın olmasının mukadder olduğunu anladığında ise kendisine yardım gelene kadar beklemeyi kararlaştırdı. 50 gün boyunca Vâsıt'ta devam eden çarpışmaların tamamı Türklerin lehine sonuçlandı⁴²⁰. Zor durumda kalan Bahtiyâr için gelecek yardımların dışında bir kurtuluş ümidi kalmamıştı. Yardım konusunda amcasının oğlu Adudüdevle'ye bir mektup yazarak ona şu beyitlerle seslendi:

“Eğer ben yiyileceksem, gel sen beni ye,
Ya da parçalanmadan evvel bana yetiş.”⁴²¹

O esnada Türkler tarafından kuşatılmış olup Adudüdevle'nin yavaş hareket etmesi onu sinirlendirmişti. Dolayısıyla birbiri ardına yolladığı haberciler vasıtasıyla kuzeninden acilen kendisine yardım gelmesi gerektiğini tekrarladı. Bunun üzerine Adudüdevle Fars'tan harekete geçti. Rey'den yola koyulan Vezir Ebü'l-Feth İbn el-Amîd ile 1 Rebülevvel 364/19 Kasım 974'te Ahvaz'da buluştu⁴²². İbn Miskeveyh'in ifade ettiğine göre Adudüdevle'nin sahip olduğu teçhizatlar onun bir yakınına yardıma gidiyormuş gibi görünmesinden ziyade gittiği yere yerleşecek izlenimi vermekteydi⁴²³.

Büveyhî destek birlikleri daha sonra Vâsıt'a ulaştılar. Bunlar olurken Hamdânî Emîri Ebû Tâğlib ise tüm bu yaşananlardan istifade ederek Musul'dan Bağdat'a doğru harekete geçmişti. Bir anda olaylar Alp Tegin açısından tersine dönmüştü. Zira Ebû

---

⁴¹⁸ Ebû İshak es-Sâbi, *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, I, 308.

⁴¹⁹ Ebû İshak es-Sâbi, *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, I, 310-313.

⁴²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 335-336; ing. trc. Vol. V, 363; trk. trc. s.718; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.157; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 553; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 464; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 455; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 202; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, s.447; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 537; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.30; Ağırakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, s.58; a.mlf., “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin”, s.5.

⁴²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 58; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 336; ing. trc. Vol. V, 365; trk. trc. s.719; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 553; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 455; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 202; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447.

⁴²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 332; ing. trc. Vol. V, 361; trk. trc. s.715; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 645; trk. trc. VIII, 554; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 465.

⁴²³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 333-334; ing. trc. Vol. V, 361; trk. trc. s.716.

Tağlib Bağdat'ta iken Büveyhîlerle muharebe etmesi imkânsızdı. Bu nedenle önce Hamdânî emîrini Bağdat'tan çıkarıp, sonrasında Büveyhîlerle savaşmaya karar verdi⁴²⁴. Akabinde yanındaki Türk askerlerle birlikte Bağdat'a geri döndü. 14 Rebûlâhîr 364/1 Ocak 975'te halifeyle birlikte Bağdat'a girerek şehirdeki kontrolü yeniden ele aldı⁴²⁵. Daha sonra Deyâlî⁴²⁶, ye doğru hareket etti. Amacı Adudüdevle ve ordusu ile çarpışmaktı. Muhatabı ise bunun öncesinde Bahtiyâr ile Vâsî'ta buluştuktan sonra nehrin doğusuna doğru hareket etmişti. Bahtiyâr'a da batı tarafına gitmesini emretmişti. Yolda iken Alp Tegin'in Deyâlî'de savaşa hazır hâlde beklediğini ve nehrin üzerinden geçmek için köprüler kurduğunu haber aldı. Ayrıca muhatabının Deyâlî ile Medâin⁴²⁷ arasındaki açık arazide kendisini tuzağa düşürmeyi planladığını da biliyordu. İki taraf arasındaki mücadele 14 Cemâziyelevvel 364/30 Ocak 975'te meydana geldi. Alp Tegin birliklerinin verdiği ağır kayıplar neticesinde mağlup oldu. Kaçmaya çalışanlardan pek çok kimse kendi kurdukları köprüden geri çekilirken izdiham sonucunda nehre düşerek hayatlarını kaybettiler. Adudüdevle'nin askerleri ise Türklerden geriye kalan her şeyi yağmaladı⁴²⁸. O ise Türklerin akıbetlerini kesin olarak öğreninceye kadar şehrin dışında bekledi. Daha sonrasında gösterişli bir tören ile 18 Cemâziyelevvel 364/3 Şubat 975'te Şemmâsiyye kapısından Bağdat'a girdi⁴²⁹.

⁴²⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 337-339; ing. trc. Vol. V, 366-367; trk. trc. s.719-720; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 648; trk. trc. VIII, 556; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 464; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 203; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.31; Ağırakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, s.58-59; a.mlf., "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.5-6.

⁴²⁵ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 83; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 338; ing. trc. Vol. V, 366-367; trk. trc. s.720; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 648; trk. trc. VIII, 556; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 464-466; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538.

⁴²⁶ Bağdat'ın güneyinde Dicle Nehri ile birleşen akarsuyun adıdır. Bkz. Kazım Çeçen, "Bent", *DİA*, V, 460-465.

⁴²⁷ Bugünkü Bağdat'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle nehrinin her iki yakasında bulunan, Partlar ve Sâsânîler döneminde kurulan şehirler topluluğuna verilen isimdir. Arapça medîne (şehir) kelimesinin çoğuludur. Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, frs. trc. s.86-87; trk. trc. s.92-93; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. s.227; Guy Le Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, s.63-64; Casim Avcı, "Medâin", *DİA*, XXVIII, 289.

⁴²⁸ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 84; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.151; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 340-341; ing. trc. Vol. V, 368-369; trk. trc. s.722-723; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.157-158; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 649; trk. trc. VIII, 557; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 466-467; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 359; ing. trc. Vol. 1, 62; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 203; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 474; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.32; Ağırakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, s.60; a.mlf., "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.6-7.

⁴²⁹ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 85; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 340-341; ing. trc. Vol. V, 368-369; trk. trc. s.721-723; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.158; el-Hemedânî,

Türklere karşı kazandığı galibiyetin sonrasında Adudüddevle Irak'ın tamamını hâkimiyeti altına almak ve Bahtiyâr'ı yakalamak üzere yaptığı planları uygulamaya koymak istedi. Ancak gerek babası Rüknüddevele'den gerekse halkın tepkisinden çekiniyordu. Dolayısıyla düşündüklerini güç kullanmadan yapmak istiyordu. Bu nedenle yaptıkları ile kendisini haklı gösterecek bir hile düşündü. Bağdat'tan ayrılmak istediğini duyurarak Bahtiyâr, kardeşleri, İbn Bakıyye ve ordu mensuplarının katıldığı bir veda toplantısı düzenledi. Böylelikle Fars'a dönmek istediğini göstermek hedefindeydi. Zira devlet erkânına amcasının oğluna yardım ettikten sonra ihaneti düşünmeden gitmeyi planladığı izlenimini vermek istiyordu. Öte yandan amcasının oğlunun askerlerini gizlice ona karşı kışkırtmak niyetindeydi. Bunu yapmak için de askerlere Türklere karşı verdikleri mücadeleye karşın efendilerinin kendilerine yeteri miktarda para dağıtmadığını telkin etmeye başladı. Zira Bahtiyâr'ın onların isteklerini karşılayacak malî gücünün olmadığını farkındaydı. Diğer taraftan Bahtiyâr'ı da askerlerine karşı sert bir tutum sergilemesi gerektiği konusunda uyarıyor ve böylece iki tarafın arasını açmak istiyordu. Nitekim her şey Adudüddevle'nin planladığı şekilde ilerledi. Bahtiyâr ordu komutanlarına talepleri karşılayamayacağını ve emîrlikten ayrılacağını duyurdu. Bunun üzerine karışıklıklar daha da artınca, Bahtiyâr kuzeninden asileri sakinleştirmesini istedi. O da planının son safhasını uygulamak üzere Bahtiyâr ve iki kardeşini sarayına davet etti. Geldiklerinde ordu komutanları ve askerlerin önünde Bahtiyâr'ın emîrlikten kendi arzusuyla ayrıldığını, dolayısıyla Irak yönetimini kendisinin üstlendiğini ilan etti. Orada bulunanlar bu iktidar değişikliğini kabul edip ayrıldıklarında ise Bahtiyâr, kardeşleri ve annesi 26 Cemâziyelâhir 364/12 Mart 975'te tutuklandılar. Böylece söz konusu karışıklıklar bir süreliğine sonlandırılmış oldu⁴³⁰.

Tekmiletü Târîhi't-Taberî, s.218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 649; trk. trc. VIII, 557; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 467; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 455; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 203; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 474; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.626; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.483.

⁴³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 371-372; trk. trc. s.724-725; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.152; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.158; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 235; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 650; trk. trc. VIII, 557-558; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 455; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 204; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, s.68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 475; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.163.

Bu arada Türkler aldıkları yenilgi sonrasında Bağdat'tan çıkarken Halife et-Tâi'-Lillâh'ı da zorla yanlarına alarak onu Ukbarâ ve Tikrît'e götürmüşlerdi. Adudüdevle hükümet sarayına girdiğinde halifenin durumunu öğrenmiş ve bundan son derece rahatsız olmuştu. Zira halifenin Türklerin yanında olması hasebiyle onların isteklerine karşı koyamayacağını düşünmekteydi. Ayrıca halifenin yokluğu onun Bağdat'taki hâkimiyetini güçleştirmekteydi. Dolayısıyla da onu geri getirmek için çareler aramaya başladı⁴³¹.

John J. Donohue, Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirdikleri dönemin ardından gelen süreçte bahsedilen olaylar sebebiyle halifenin altı aylık bir dönemde bağımsız olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Adudüdevle'nin Alp Tegin'i mağlup etmesinden önce halifenin Türklerin desteğini aldığını ve Büveyhî emîri Bağdat'a girene kadar onları eşraf ve kadıları Büveyhî hâkimine karşı örgütlediğini zikretmektedir. Dolayısıyla Donohue'e göre halife Bağdat'tan zorla götürülmemiş, aksine onlarla beraber Tikrît'e kaçmıştı⁴³². Bu arada halifenin Türklerle beraber Tikrît'e gitmesiyle beraber iki ay hilâfet merkezinde hutbe okunmamıştı⁴³³.

Fakat halife gelişmeleri öğrendiğinde geri dönmeye karar vermişti. Onun aldığı bu karara etki eden hususlardan biri Bahtiyâr'ın tutuklanmasıydı. İbn Kesîr, Bahtiyâr'ın tutuklandığını öğrenen halifenin bu duruma oldukça sevindiğini ifade ederken, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr de onun Bahtiyâr'dan nefret ettiğini yazmışlardır⁴³⁴. Nitekim et-Tâi'-Lillâh, Bahtiyâr ile Sebük Tegin arasında cereyan eden savaşlarda Türklerden yana taraf olmuştu. Çünkü kendisini yer aldığı makama Sebük Tegin getirmişti. Aslında halifenin bu konuda Türk hâcibe minnet duymadığı Ebû İshak es-Sâbî'nin ifadeleriyle doğrulanmaktadır. Müellife göre Halife et-Tâi' babasının vefatından Türkleri sorumlu tutmuş ve onlara içten içe kızmıştı. Bu kırgınlıkla hareket ederek Tikrît'e gitmiş, burada varılan bir mutabakattan sonra Bağdat'a dönebilmişti⁴³⁵. Aralarındaki anlaşmaya göre Adudüdevle ile yaptıkları savaşlar yüzünden bitkin duruma gelen Türkler Şam'a gidip kendilerini toparlayacak, Halife de Bağdat'tan

---

⁴³¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 343; ing. trc. Vol. V, 370; trk. trc. s.723; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.219; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 455; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 522; Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.7.

⁴³² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.271-272.

⁴³³ İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.118-119.

⁴³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 343; ing. trc. Vol. V, 372; trk. trc. s.725; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târih*, VIII, 650-651; trk. trc. VIII, 559; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 475.

⁴³⁵ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânü Resâil es-Sâbî*, I, 95-98.

topladığı kuvvetlerle onlara katılacaktı. Hatta samimiyetine ikna etmek için onlarla “Siz iyice yerleşip güçlenir ve bende de kuvvet bulunursa, sizin yanınıza dönmenin yahut sizinle birleşmenin çaresine bakarım.”⁴³⁶ şeklinde konuşmuştu.

İbn Miskeveyh, Adudüddevle’nin et-Tâi’-Lillâh Bağdat’a dönmeden önce hilâfet sarayının baştan başa yenilenmesini emrettiğini yazar. Ayrıca 8 Receb 364/24 Mart 975 tarihinde şehre gelen halifeye bir karşılama merasimi düzenlemiştir. Kaynaklarda onun bir gemiye bindiği, et-Tâi’-Lillâh’ı görünce hürmeten yeri öptüğü ve daha sonra kendisi için halifenin önüne konulan koltuğa oturduğu aktarılmaktadır⁴³⁷.

Halife Bağdat’a girer girmez sarayına yerleşti. Adudüddevle de ona birçok para ile ihtiyaç duyabileceği her türlü mal ve eşyayı gönderdi⁴³⁸. Ayrıca iktâlarının korunmasını da sağladı. Zira daha öncesinde Muizzüddevle ve Bahtiyâr’ın adamları halifelere ait çiftliklere el koymuşlardı. Yine bazı çiftlikler de çok cüzî fiyatlar karşılığında bu kimselere verilmişti. Adudüddevle söz konusu tüm iktâları halifeye iade etti. Karşılığında ise et-Tâi’-Lillâh’dan memleketteki yönetimin düzeldiğine, fitnenin ortadan kaldırıldığına ve kargaşaların son bulduğuna dair etrafa mektuplar göndermesini istedi. Bunun üzerine mektuplar yazıldı ve mahallî hânedanlara gönderildi⁴³⁹. Böylece Adudüddevle halifenin nüfuzunu da kullanarak Bağdat’ta iktidarını güçlendirmeyi nispeten başarmıştı.

Ancak işler pek de onun istediği gibi gitmedi. Zira Bahtiyâr’ı tutuklattıktan sonra memleketeki gelişmelerin kendi lehine olacağını düşünmüştü. Mamafih çıkan

---

⁴³⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 343-344; ing. trc. Vol. V, 372-373; trk. trc. s.725; İbnü’l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimaşk*, s.11; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 470; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri’l-beşer*, II, 113; Ağırakça, “Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin”, s.7.

⁴³⁷ Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 99-100; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.725-726; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi’t-Taberî*, s.219; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 468.

⁴³⁸ Burada halifenin hayatı için lazım olabilecek her türlü şeyden bahsedilmektedir. Bunlar; kıymetli elbise, değerli kilim ve halıların yanında birçok at, binek ve köleyi kapsamaktadır. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.726; el-Hemedânî, Adudüddevle’nin halifeyi karşıladığı ve sarayına geri yerleştirildiği esnada bundan duyduğu sevinci anlattığı mektubuna yer vermiştir. Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 99-100; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi’t-Taberî*, s.219; İbn Dihye, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni’l-Abbâs*, s.118; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 468; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri’l-beşer*, I, 455; ez-Zehabî, *Siyeru â’lâmi’n-nübelâ*, XV, 121; İbnü’l-Verdî, *Târihu İbnü’l-Verdî*, I, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 475; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe*, I, 312-313; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.163.

⁴³⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.726. Söz konusu mektup Ebü İshak es-Sâbî’nin eserinde yer almaktadır. Bkz. *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 101-107; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 468.

isyanları ve babasının tepkisi hesap edememişti. Buradaki gelişmelerde babasının tamamen Bahtiyâr'dan yana tavır alması ve isyan çıkarıcıları desteklemesi Adudüddeve'yi şaşkınlığa uğratmıştı.

Adudüddeve'nin Irak'taki hâkimiyetine karşı ilk kalkışma Bahtiyâr'ın Basra Hâkimi olan oğlu Merzübân tarafından başlatıldı. Adudüddeve hapiste tuttuğu Bahtiyâr'ı zorlayarak oğluna Bağdat'a gelerek Irak'ın yeni emîrine itaat etmesini istediği bir mektup yazdırmıştı. Ancak Merzübân gelişmeleri öğrendiğinde derhâl Adudüddeve'ye isyan etti. Ayrıca bunu amcası Rüküddevle'ye gönderdiği mektubunda Adudüddeve ve veziri İbnü'l-Amîd'in Bağdat'ta yaptıkları haksızlıklardan yakındı⁴⁴⁰. Gönderdiği mektubunda “*Adudüddeve ile veziri Ebü'l-Feth b. el-Amîd tarafından Bahtiyâr imzasıyla size yazılanların hepsi bir aldatmacadır. Onların hileleri son bulmamış ve nihayet babamı yakalamışlardır. Sizin meseleyi halledeceğinize güvenerek tekliflerini reddettim.*”⁴⁴¹ ifadelerini kullandı. Kaynaklar Rüküddevle'nin Merzübân'ın mektubunu okuduğunda sinirlenerek kendisini tahtından attığını, yerde yuvarlanmaya ve tepinmeye başladığını ifade etmektedir⁴⁴². Ayrıca üzüntüden günlerce yemek yemediği ve hayatının sonuna kadar çekeceği bir hastalığa yakalandığı söylenmektedir⁴⁴³. Daha sonra Merzübân'a bir mektup yazıp Basra'da kalmasını ve Adudüddeve'ye karşı direnmesini tavsiye ederek onu cesaretlendirmişti. Diğer taraftan babası Bahtiyâr'ı eski mevkisine getirmek için bizzat Bağdat'a gideceğinin sözünü de vermiştir⁴⁴⁴.

İsyana kalkışan bir diğer kişi de İbn Bakıyye olmuştur. O aslında Bahtiyâr'ın tutuklanmasından sonra Adudüddeve'nin hizmetine girmişti. Büveyhî emîri de ona Vâsıt ve çevresini iltizam etmişti. Fakat Vâsıt'a gittiğinde bir anda karar değiştirip ona isyan etmişti. Bunun nedeni ise Adudüddeve'nin onu vezaret makamına uygun

---

⁴⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 344-345; ing. trc. Vol. V, 374-375; trk. trc. s.727; el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târîhi't-Taberî*, s.223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 651; trk. trc. VIII, 559; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 472; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 456; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447.

⁴⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 345; ing. trc. Vol. V, 375; trk. trc. s.727.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 651; trk. trc. VIII, 651; trk. trc. VIII, 559; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 456.

⁴⁴³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 350; ing. trc. Vol. V, 382; trk. trc. s.733; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 651; trk. trc. VIII, 559; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 456; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 205; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447.

⁴⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 347-348; ing. trc. Vol. V, 378; trk. trc. s.730; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 652; trk. trc. VIII, 560; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 456.

görmemesi idi. Ancak her ne kadar onu kendi veziri yapmasa da tamamen hizmetten alıkoymamış ve oğlu Ebü'l-Hüseyin'in veziri olarak tayin etmişti. Ancak yeni görevi ile tatmin olmayan İbn Bakıyye'nin Bahtiyâr'ın tutuklanmasını da bahane ederek isyana kalkıştığı görülmektedir⁴⁴⁵.

Bu arada Adudüddevele iktidara geldiğinde Batîha Hâkimi İmrân b. Şâhin ve Musul Hâkimi Ebû Tağlib Gazanfer kendi rızaları ile ona bağlanmak istemişlerdi. Aduddüddevele de bunların tabiyetlerini kabul etmişti. İbn Bakıyye isyana kalkıştığında İmrân b. Şâhin'e mektup yazarak ondan yardım istemiş, Adudüddevele'nin hile ve tuzakları konusunda da uyarılmıştı. İbn Bakıyye, Merzübân'a da mektup göndererek kendisine asker, silah ve para yardımında bulunmasını istemişti. Ancak Merzübân babasına yüz çevirmesinden ötürü onun bu talebini kabul etmemişti. Kendisine taraftar ve destek bulmak için çabalarını sürdüren İbn Bakıyye Ahvaz'da bulunan Alp Tegin'in veziri Sehl b. Bişr ile de mektuplaşmış ve onu da kendi tarafına çekmişti. Böylelikle Adudüddevele'nin karşısına yeterince güçlü çıkmak şansını elde edebilmişti. Adudüddevele ise kalkışma haberini aldığı anda onun üzerine derhâl bir ordu gönderdi. Ancak bu kuvvetler mağlup oldular⁴⁴⁶. Diğer taraftan Rüküddevle, Bahtiyâr'ın oğlu Merzübân'a yazdığı mektupta olduğu gibi İbn Bakıyye'ye de direnip sabretmesini tavsiye etti. Ayrıca kendisinin Bahtiyâr'ı tekrar yönetimin başına getirmek için Irak'a hareket etmek üzere olduğunu da bildirdi⁴⁴⁷.

Görüleceği üzere Rüküddevle, oğlu Adudüddevele'nin yaptıklarından son derece rahatsızdı. Yine halk da Adudüddevele'ye karşı gelmiş ve bölgede meydana gelen karışıklıklar daha da artmıştı. Ayrıca Adudüddevele'nin hâkimiyet sahası olan Fars ile de bağlantısı kesilmişti. Sıkıntılı zamanlar yaşamaya başlayan Büveyhî emîrinin elinde yalnızca Bağdat ve çevresi kalmıştı⁴⁴⁸.

---

⁴⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 346; ing. trc. Vol. V, 376; trk. trc. s.728; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 651; trk. trc. VIII, 559; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 472; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 205.

⁴⁴⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 347-348; ing. trc. Vol. V, 377-378; trk. trc. s.729; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 651; trk. trc. VIII, 559-560; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 523.

⁴⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 347-348; ing. trc. Vol. V, 378; trk. trc. s.730; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 651-652; trk. trc. VIII, 552.

⁴⁴⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 348; ing. trc. Vol. V, 378; trk. trc. s.730; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 652; trk. trc. VIII, 560; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 475; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.163.

Bunun üzerine Adudüdevle tüm olanları kendi lehine çevirmek ve babasının onayını almak için harekete geçti. Bahtiyâr'ın ülkeyi yönetmekten aciz olduğunu bildirmek üzere veziri İbnü'l-Amîd'i bir mektup ile babasına göndermeye karar verdi. Rüküddevle'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu:

“Memleketimden uzak düştüm. Sarf ettiğim mallar boşa gitti. İlâveten vezirimi ve askerlerimin çoğunu sıkıntıya soktuğum gibi kendimi de tehlikeye attım. Irak memleketini düzene koydum. Halifeyi yerine iade ettim. Bahtiyâr'ın nezareti altında devlet istikrara kavuşmaz. Onun elinde memleket düzelmez. Eğer ben bu şekilde Irak'tan çıkacak olsam, memleketin tümüyle çalkalanması ihtimalden uzak değildir. Sonra bunları telafi etmek de mümkün olmaz.”⁴⁴⁹

Bununla birlikte mektubun babasını etkilemediği ve fikrini değiştirmedeği durumda İbn el-Amîd'e Irak'taki birçok bölge için 30.000.000 dirhem vereceğini iletmesini istedi. Babasının maddî imkânsızlıklarını bildiğinden teklifinden etkileneceğini düşünmüş olması muhtemeldir. Ayrıca Adudüdevle, Bahtiyâr ve kardeşlerini onun himayesine göndereceğini, arzu ettikleri takdirde Fars'ın herhangi bir beldesinde kendilerine çok iyi imkânlar sunacağını da ekledi. Bahtiyâr'ın Bağdat'ta kalmasının hilâfeti tehlikeye sokmasının yanı sıra, halkın ve ordunun onun acizliğinden yararlanabileceğini babasına hatırlattı. Hatta öyle ki babasına bizzat gelip Irak'ta idareyi ele almasının ve hilâfet merkezini düzene sokmasının daha iyi bir hamle olacağını ilettili. Diğer taraftan Bahtiyâr'ı Rey'e gönderdiği takdirde kendisinin de Fars'a döneceğinin sözünü verdi⁴⁵⁰.

O vezirine ayrıca şöyle talimat vermişti:

“Bu tekliflerimizi kabul ederse ne alâ, şayet bu teklifi de reddederse o zaman babama şunları söyle: “Ey efendi babamız! Her konuda bizim için sözün ve vereceğin karar geçerlidir ama artık meydana gelen olaylardan sonra aramızda ister istemez bir kırgınlık ve düşmanlık oluştuğundan Bahtiyâr ve kardeşlerini serbest bırakmam mümkün değildir. Şayet onları serbest bırakıp da arzu ettikleri gibi davranabilmelerine yol verirsen, mutlaka benimle çarpışıp bana karşı savaş açarlar. O zaman da aramızda büyük ihtilâflar çıkar, bu aile birbirine ebediyen düşüp çekişmelere girer. Şayet bu teklif ettiklerimi kabul ederseniz, ben sizin için itaatkâr bir kul olurum; kabul etmeyip de buradan ayrılmamı istersiniz o zaman Bahtiyâr ve kardeşlerini öldürüp onlara taraftar olabileceğini tahmin ettiğim

---

⁴⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 348; ing. trc. Vol. V, 378-379; trk. trc. s.730; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 652; trk. trc. VIII, 560; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 469; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 205; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 119; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 538.

⁴⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 348; ing. trc. Vol. V, 379; trk. trc. s.731; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 652; trk. trc. VIII, 560; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 206; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 524.

herkesi de tutuklatır, zindanlara atar, sonra da bu bölgeyi kendi hâline terkederek, kim gelip yönetirse hiç de ilgilenmeden Irak'tan ayrılır, giderim."⁴⁵¹

Ancak İbn el-Amîd Rüküddevle'ye hizmet ettiğinden bu mektubu bizzat kendisinin götürmesinin kötü sonuçlara yol açacağına farkındaydı. Bu nedenle Adudüdevle'ye mektubu başkasıyla göndermesini tavsiye etti. Kendisinin de gidip Rüküddevle'nin olumlu yönde cevap vermesi için onu ikna edeceğini söyledi. Bunun üzerine Adudüdevle de Rüküddevle'nin dostu olarak bilinen İbn Bundar aracılığıyla mektubu babasına gönderdi. Adudüdevle'nin elçisi İbn Bundar, Rüküddevle'nin huzuruna varıp mektubu okuduğunda Rüküddevle onu öldürmek istemiş, elçi ancak kaçarak kurtulabilmişti. Kızgınlığı geçtikten sonra da elçiyi geri çağırılmış ve şöyle demişti:

*(Adudüdevle'yi kastedip adını zikretmeden ve yerine daha kötü bir isim kullanarak) Sen yeğenime yardıma mı yoksa onun memleketini ele geçirmeye mi gittin? Biliyorsun ki bir zamanlar ben, benim kat kat yabancı olan Hasan b. Firuzan'a yardım ettim. Ona yardım için memleketimden uzak kaldım. Veşmgir ile Horasan sahibiyile savaşmak suretiyle kendimi tehlikeye attım. Harbi kazanıp memleketleri elde edince bunları ona teslim ettim. Sonra güzel nam bırakmak ve yiğitliği muhafaza etmek maksadıyla tek bir dirhem dahi almadan döndüm. Bunları bildiğin hâlde bana ve yeğenlerime sarfetmiş olduğun iki dirhemi başa kakarak onların memleketlerine göz mü dikiyorsun?"*⁴⁵²

Adudüdevle'nin elçisi geri döndükten sonra İbn el-Amîd, emîrin yanına vardı. Fakat Rüküddevle onu huzuruna kabul etmedi. Hatta onu hükümet konağından kovdu ve elçiyle beraber kendisine haber gönderdi. Onu yeğeninine yerine geçmeyi planlayan Adudüdevle'nin haberini getirmiş olmasıyla suçladı. Ayrıca onu Irak vezirliğini daha cazip görmesi ve Adudüdevle'yi tercih etmekle itham etti. Onu ve Adudüdevle'yi öldürmekle tehdit etti. O anda kendisini sağ bırakmasının tek sebebi olarak da bu söylediklerini Adudüdevle'ye ulaştırması gayesi taşıdığını sözlerine ekledi⁴⁵³.

Görüleceği üzere Rüküddevle kardeşine olan sevgisinden ötürü bu şekilde davranıyordu. Zira Muizzüdevle'yi çok seven ve onu yetiştirip büyüten Rüküddevle'nin o günlerde hep şöyle dediği ifade edilmektedir: “Her gece rüyamda

---

⁴⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 348-349; ing. trc. Vol. V, 379; trk. trc. s.731; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 652; trk. trc. VIII, 560-561; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 206; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 524.

⁴⁵² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 350; ing. trc. Vol. V, 381; trk. trc. s.732; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 653; trk. trc. VIII, 561; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 473; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 207; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 524.

⁴⁵³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 350-351; ing. trc. Vol. V, 382; trk. trc. s.732-733; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 653-654; trk. trc. VIII, 561; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 207.

*kardeşim Muizzüddeve'yi görüp duruyorum, sürekli parmaklarını ısırarak bana: "Ey kardeşim! Bana çoluk çocuğuma karşı böyle davranmak üzere mi söz vermiştin."*⁴⁵⁴

Sonra Rüknüddeve'nin adamlarından bazı kimseler İbn el-Amîd için şefaata dileyerek iki tarafın arasını bulmaya çalıştılar. Vezirinin Adudüddeve'den kurtulmak için bu mektubu getirmeyi bahane ettiğini söylediler. Bunun üzerine Rüknüddeve İbn el-Amîd ile bir araya gelerek durumu tekrar görüştü. Sonuçta Adudüddeve'nin Fars bölgesine geri dönmelerini, Bahtiyâr'ın da tekrar Irak'a hâkim olmasını kararlaştırdılar. Daha sonra İbn el-Amîd Adudüddeve'ye giderek olup bitenleri aktardı. Adudüddeve'nin başka çıkar yol bulamaması üzerine Fars bölgesine dönerek Bahtiyâr'ı makamına iade etmeyi kabul etti. Onu hapisneden çıkarıp hil'atler giydirdi. Öte yandan Irak'taki emîrlüğünün kendisine vekâlet etmek üzere olduğunu kabul etmesini şart koştu. Buna ilaveten hutbelerde de adının zikredilmesini istedi. Son olarak Bahtiyâr'ın acizliği ve idaredeki saygınlığını yitirmesi sebebiyle kardeşi Ebû İshâk'ı başkumandan olarak tayin etti. Adudüddeve amcasının oğullarından daha evvel almış olduğu her şeyi tekrar onlara geri verdi. Kendisi de memleketi Fars'a gitmek üzere 5 Şevval 364/18 Haziran 975'te Bağdat'tan ayrıldı⁴⁵⁵. Böylece Adudüddeve Irak hâkimiyeti için yaptığı ilk hamlede başarısız oldu. Tüm yaşananlara rağmen o Irak'ta kaybolmak üzere olan Büveyhî hâkimiyetini Türklerin isyanını bastırmak suretiyle bertaraf etmeyi de bilmiştir. Ayrıca Bahtiyâr'ın kardeşi Ebû İshâk'ı Irak ordusunun başına getirmiştir. Zira yokluğunda Irak'taki Büveyhî hâkimiyeti için tehlike oluşturan Bahtiyâr'ın yeteneksizliğini bu şekilde önlemiş ve kaybolan ordu disiplinini geri kazandırmıştır.

Vezir İbn el-Amîd Adudüddeve'den üç gün sonra Bağdat'tan ayrılmıştı. Kaynaklar İbn el-Amîd'in hilâfet merkezinde kaldığı günlerde Bahtiyâr ile birlikte eğlendikleri ifade edilmektedir. Bahtiyâr, yönetimin başına tekrar iade edilmesindeki en büyük payın İbn el-Amîd olduğunu düşünüp onu kendi veziri olma konusunda ikna etmeye çalışmıştı. O da bu teklifi kabul etmesinin hoş karşılanmayacağını dile getirmiş, en

---

⁴⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 351; ing. trc. Vol. V, 382-383; trk. trc. s.733; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 653; trk. trc. VIII, 562; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 207.

⁴⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 352; ing. trc. Vol. V, 384; trk. trc. s.734; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.152; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.160; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 654; trk. trc. VIII, 562; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 474; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 456; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 208; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 448; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 475; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 539; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.164.

uygun zamanın Rüküddevle'nin ölümünden sonra olacağını aralarında kararlaştırmışlardı. Adudüdevle ise söz konusu anlaşmadan bir şekilde haberdar olup İbn el-Amîd'in kendisine karşı içten içe muhalefet ettiğini anlamıştı⁴⁵⁶.

Burada özellikle zikredilmesi gereken bir diğer konu ise İbn el-Amîd'in Adudüdevle'den ayrıldıktan sonra Halife et-Tâi'-Lillâh'dan unvan, hil'at ve daha önce sahip olduğu rütbelere daha fazlasını talep etmesidir. İbn Miskeveyh, halifenin ona "Zü'lkifâyeteyn" unvanı vermesinin yanında hil'at giydirdiğini ifade etmektedir⁴⁵⁷. Adudüdevle ise durumdan haberdar olduğunda öfkesi daha da artmış, İbn el-Amîd'i cezalandırmak için doğru zamanı beklemeye koyulmuştu⁴⁵⁸.

Mamafih yaşanan gelişmeler Bahtiyâr'ın Adudüdevle'ye verdiği sözleri tutmadığını göstermektedir. Diğer taraftan İbn Bakıyye de Bahtiyâr, Irak'a hâkim olur olmaz adamlarıyla birlikte huzuruna gelip, Adudüdevle ile arasındaki düşmanlığı körüklemeye başlamıştı⁴⁵⁹.

Daha önce zikredildiği üzere Rüküddevle oğlu Adudüdevle'ye olan kızgınlığı neticesinde bir hastalığa yakalanmıştı. Onun oğlu ile arasında geçenlerden herkesin haberdar olması Adudüdevle'nin itibarını zedeliyordu. Bu nedenle babasının hastalığından dolayı vefat etmesi durumunda halkın tamamen itaatinden çıkmasından endişe ediyordu⁴⁶⁰. Bu nedenle babası ile arasındaki dargınlığı gidermek için çareler aramaya başladı. Nihayetinde mektuplaşmanın aralarındaki iletişime zarar verdiğini düşünerek İbn el-Amîd aracılığıyla kırgınlığı gidermek istedi. Zira onun hem Rüküddevle hem de asker üzerindeki etkisine güveniyordu. İbn el-Amîd ise Adudüdevle'nin gücünü ve planlarını ön göremediğinden bu ricayı yerine getirdiği takdirde onun gönlünü tekrar kazanmayı arzuluyordu. Böylelikle Adudüdevle, vezirden babası ile kendisini bir araya getirmesini istedi. Ayrıca ondan Rüküddevle'nin ölmeden önce kendisini veliht olarak tayin etmesini ve bunu tüm

---

⁴⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 352-534; ing. trc. Vol. V, 384-386; trk. trc. s.734-736; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 654; trk. trc. VIII, 562; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 476.

⁴⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1887. Emîrü'l-Mü'minîn, İbn el-Amîd ile birlikte o sene Ebü'l-Hasan Ali b. Rüküddevle'ye "Fahrüdevle", Merzûbân b. Bahtiyâr'a "İ'zâzudevle", İmrân b. Şâhin'e "Mu'înudevle", İbn Bakıyye'ye ise önceki lâkabına ilaveten "Nasîruddevle" lakapları verdiği bilinmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 354-355; ing. trc. Vol. V, 386; trk. trc. s.736; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.161.

⁴⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 353-354; ing. trc. Vol. V, 386; trk. trc. s.735-736.

⁴⁵⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 354-355; ing. trc. Vol. V, 387; trk. trc. s.736; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 654; trk. trc. VIII, 562; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 478.

⁴⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 361-362; ing. trc. Vol. V, 394-395; trk. trc. s.743; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 669; trk. trc. VIII, 576; Busse, "Iran Under the Buyids", *CHI*, IV, 268.

memleketlerde duyurmasını talep etti. Söz konusu isteklerini dolaylı yollardan babasına telkin etmesini de eklemeyi unutmadı⁴⁶¹.

Vezir İbn el-Amîd bu hususta gerekli gayreti gösterdi. Rûknüddevele bir ara hastalığının hafiflediğini hissedince Rey'den İsfahan'a gitti. Cemâziyelevvel 365/Ocak-Şubat 976'da oğlu Adudüddevele'nin Fars bölgesinden yanına gelmesini istedi. Rûknüddevele ayrıca diğer çocuklarının da yanına gelmelerini sağladı. Vezir İbn el-Amîd de Rûknüddevele'nin tüm çocuklarının, kumandanların ve ileri gelen devlet adamlarının bulunduğu bir ziyafet düzenledi⁴⁶². Böylece davette Rûknüddevele oğlu Adudüddevele'yi kendisinden sonra başa geçmesi için veliaht tayin etti. Diğer oğlu Fahrüddevele Ebû'l-Hasan Ali'ye Hemedân, Dînever, Rey, Gîlân ve Taberistan'ı, üçüncü oğlu Müeyyedüddevele'ye de İsfahan, Kum, Kazvin ve Zencan'ı verdi. Söz konusu bölgelerde ağabeyleri Adudüddevele'nin yönetimi altında hâkimiyetlerini sürdürmelerini istedi⁴⁶³. Velihtlığa tayin edilen Adudüddevele ise o gün reayasına Deylem usulü birçok elbise ve hediye verdi. Kumandanlar ve kardeşleri de örf ve âdetleri gereği onu tebrik ettiler⁴⁶⁴.

İsfahan toplantısından yaklaşık altı ay sonra Muharrem 366/Ağustos-Eylül 976'da Rûknüddevele'nin vefatı⁴⁶⁵ üzerine Adudüddevele'nin Irak hâkimiyeti politikası önünde hiçbir engel kalmamıştı. Her ne kadar İsfahan toplantısında Irak'ın durumunu değiştirecek bir harekette bulunmayacağına dair babasına söz vermişse de bu konuda samimi olmadığı açıktır.

---

⁴⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 361-362; ing. trc. Vol. V, 395; trk. trc. s.743; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 669; trk. trc. VIII, 576.

⁴⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 362-363; ing. trc. Vol. V, 395; trk. trc. s.744-745; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 669; trk. trc. VIII, 576; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 478-479; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 542.

⁴⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 363-364; ing. trc. Vol. V, 396-397; trk. trc. s.745; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.228; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 669-670; trk. trc. VIII, 576; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 478-79; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 458; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 450; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, s.67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 479-480; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.164; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 542; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 110; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.627; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.483-484; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 120; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.21.

⁴⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 363-364; ing. trc. Vol. V, 397; trk. trc. s.745; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 670; trk. trc. VIII, 576-577.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, Rûknüddevele'nin ölüm tarihini 20 Muharrem 366/18 Eylül 976 olarak vermektedir. Bkz. *el-Muntazam*, XIV, 249. el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.183; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 485; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 458; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 178; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 450; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 542; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 120.

Rüknüddeve ile Adudüddeve arasındaki sorunların çözüldüğü haberini alan Bahtiyâr, kendi hâkimiyeti konusunda tedirgin olmuş ve Rüknüddeve ölmeden önce ona ard arda mektuplar yazmıştı. Durumu babasından öğrenen Adudüddeve ise Bahtiyâr'ın daha önce yaptığı hoş karşılanmayan işlerden uzak durmasını şart koşup onu affetmiş gibi görünmeyi tercih etmişti⁴⁶⁶. Öte yandan iki taraf arasında anlaşmazlığı tekrar körükleyen kişinin İbn Bakıyye olduğu söylenebilir. Zira bu zat, Bahtiyâr'ı etraftaki vali ve emîrlerle ittifak yapması konusunda ikna etmişti. Böylece Hasanveyh el-Berzîkânî, Ebû Tağlib Gazanfer ve İmrân b. Şâhin, Fahrüddeve b. Rüknüddeve ve Sehlân b. Müsâfir, Adudüddeve'ye karşı ittifak oluşturarak birbirlerini destekleme sözü verdiler⁴⁶⁷. Hatta Fahrüddeve ve Sehlân b. Müsâfir'in sorumluluğundaki yerlerin yönetiminin doğrudan kendilerine verilmesi için Halife et-Tâi'-Lillâh tarafından ahidnâme yazıldı⁴⁶⁸. Bununla birlikte halifenin onlara bazı lakap⁴⁶⁹ ve hil'atler vererek hâkimiyetlerini onayladığı Hasanveyh el-Berzîkânî'ye bildirildi. Yardım ettiği takdirde aynı politikanın kendisine de uygulanacağı vaat edildi⁴⁷⁰. Bahtiyâr ayrıca halife ile ilişkilerini güçlendirmek adına kızı Şâh-ı Zenân'ı et-Tâi'-Lillâh ile evlendirdi⁴⁷¹.

Tüm bu gelişmelerin akabinde hilâfet merkezinde ve Irak minberlerinde Adudüddeve adına hutbe okunmasına son verildi. Bahtiyâr, Rüknüddeve'den sonra Büveyhî ailesinin başına geçecek olan kişinin kendisi olduğunu ilan etti. İbn Bakıyye ise Adudüddeve'ye düşmanlığını göstermek için halifeye ferman⁴⁷² yazdırmış ve söz

---

⁴⁶⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364; ing. trc. Vol. V, 397-398; trk. trc. s.746; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 485.

⁴⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364; ing. trc. Vol. V, 398; trk. trc. s.746; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 671-672; trk. trc. VIII, 578; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 485; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 542.

⁴⁶⁸ Ebû İshak es-Sâbî'nin tam metin olarak kaydettiği bu belge 13 Cemâziyelevvel 366/8 Ocak 977 tarihini taşımaktadır. Bkz. *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 110-130.

⁴⁶⁹ Sehlân b. Müsâfir'e "İsmetüddeve" lâkabı verildiği görülmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364; ing. trc. Vol. V, 398; trk. trc. s.746. Ebû İshak es-Sâbî'nin eserinde lakabın verilmesi ile ilgili 14 Cemâziyelevvel 366/9 Ocak 977 tarihli tam metin mevcuttur. Bkz. *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 131-135.

⁴⁷⁰ Söz konusu hil'atler bu kimselere ulaştığında Adudüddeve'ye açıkça düşmanlıklarını ilan etmiş olacaklarından hil'atleri giymekten çekindikleri gibi lâkapların kullanılmadığı da ifade edilmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364; ing. trc. Vol. V, 399; trk. trc. s.746.

⁴⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236, 247; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 688; trk. trc. VIII, 593; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 474; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 120; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, X/II, 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 476; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 129; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 358; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.57.

⁴⁷² Söz konusu fermanın tam metnini Ebû İshak es-Sâbî'nin eserinde görmekteyiz. 18 Cemâziyelevvel 366/13 Ocak 967 tarihinde neşredilen ferman için bkz. *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 270-274. Hilâl es-

konusu ferman tüm minberlerden duyurulmuştu. Halkın Adudüdevle hakkında kötü sözler söylemesine izin verilmişti. Böylece Bahtiyâr Irak'ta ve komşu memleketlerde Rüküddevle ile denk sayılmaya başlamıştı⁴⁷³.

Adudüdevle, aleyhine yaşanan gelişmeleri öğrenmesi üzerine Irak'a doğru harekete geçti⁴⁷⁴. Bahtiyâr ve İbn Bakıyye bunu öğrendiklerinde Halife et-Tâi'ye elçi gönderip kendileriyle birlikte Ahvaz'a gelmesini istediler⁴⁷⁵. Ancak bu şehre vardıklarında Hasanveyh el-Berzîkânî ve Ebû Tağlib Gazanfer'in yardım vaatlerini yerine getirmediği gerçeğiyle karşılaştılar. Bunun üzerine yapılacak mücadelenin akıbetinden korkan Bahtiyâr ve İbn Bakıyye, Halife et-Tâi'-Lillâh'a bir barış mektubu⁴⁷⁶ yazdırarak Adudüdevle'ye gönderdiler. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre aslında bu mektup bir hileden ibaretti⁴⁷⁷. Muhtemelen Bahtiyâr müttefiklerinden yardım gelene kadar zaman kazanmak istiyordu. Halifenin bizzat Ahvaz'a barışı sağlamak için gittiğini mektubunda belirtti⁴⁷⁸. Adudüdevle ise cevabını bekleyen elçiye “*Emîrû'l-Mü'minîn'e söyleyin; cevabı huzuruna vardığım zaman vereceğim. Cevabı yazılı olarak vermek şart değildir.*”⁴⁷⁹ diyerek barış teklifini geri çevirdi. Böylece iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hâle gelmişti. Bunun üzerine Halife et-Tâi'-Lillâh hilâfet merkezine döndü. Bahtiyâr ve İbn Bakıyye halifeyi bu fikrinden vazgeçirmek için ısrar etseler de bir netice elde edemediler⁴⁸⁰. İki taraf arasında 11 Zilkade 366/1 Temmuz 977⁴⁸¹ tarihinde cereyan eden savaşta Bahtiyâr ve ordusu mağlup oldu ve tüm malları

Sâbî'nin de tam metin olarak neşrettiği bu fermanın başlığından bir nüshasının Adudüdevle'ye gönderildiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.91-98. Sıbt İbnü'l-Cevzî de bu fermanın bazı parçalarına yer vermektedir. Bkz. *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 486.

⁴⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364-365; ing. trc. Vol. V, 399; trk. trc. s.746-747; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.182; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 486.

⁴⁷⁴ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer*, I, 458. İbnü'l-Esîr, onun Irak'ı çok sevmesinden dolayı da oraya sefere çıktığını delil göstermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 671; trk. trc. VIII, 578; Ebû İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.100-101; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.183; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 487.

⁴⁷⁵ İbn Miskeveyh, başta halifenin Ahvaz'a gitme fikrini kabul etmediğini, ancak sadece barışı tesis etmesi için orada bulunması gerektiğini rica etmeleri üzerine Vâsıt'a gitmeyi kabul ettiğini ifade etmektedir. *Tecâribü'l-ümem*, II, 366; ing. trc. Vol. V, 401; trk. trc. s.748; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.183; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 487.

⁴⁷⁶ Mektubun tam metni için bkz. Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 231-235; Sıbt İbnü'l-Cevzî, mektubun bazı parçalarına yer vermiştir. Bkz. *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 487.

⁴⁷⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 487.

⁴⁷⁸ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 233.

⁴⁷⁹ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.232. Sıbt İbnü'l-Cevzî ise Adudüdevle'nin “Cevap sözlü olarak verilecektir.” dediğini kaydetmiştir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 488.

⁴⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 366-367; ing. trc. Vol. V, 401; trk. trc. s.748; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.183; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.232.

⁴⁸¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 367-368; ing. trc. Vol. V, 403; trk. trc. s.750; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 488.

yağmalandı⁴⁸². Bahtiyâr ve İbn Bakıyye Batîha'ya kaçtılar. Bölgenin hâkimi İmrân b. Şâhin'in de onlara yakınlık göstererek birçok yardımda bulundu. Hatta kendi konağında misafir etti. Böylelikle İmrân b. Şâhin'in daha önceden Bahtiyâr ile ilgili zikrettiği “*Bahtiyâr bir gün benim evime gelip konaklayacak ve bana sığınacaktır.*” sözleri gerçek oldu⁴⁸³.

Bahtiyâr ve İbn Bakıyye Vâsıt'a döndüklerinde güçlerini tekrar kazanma fırsatı buldular. Zira Deylemlilerden ve Türklerden birçok kimse Bahtiyâr'a katılmışlardı. Ayrıca Bağdat'tan birçok silah, hayvan ve çadır temin etmişti. Basra ve Bağdat'tan da birçok genç asker Bahtiyâr'ın ordusuna katıldı. İbn Bakıyye de daha önceden Vâsıt'ta sakladığı hazinesini askerlere dağıttı ve onların gönüllerini kazandı⁴⁸⁴.

Tüm bunlar yaşanırken Bahtiyâr'ın nüfuzunu tehlikeye sokacak ve zaaf olarak nitelendirilebilecek bir olay yaşandı. Söz konusu hadise kendi sonunu hazırlayan olayların temelini oluşturduğu gibi İbn Bakıyye'nin de bertaraf edilmesini sağladı. Kaynaklarda Bahtiyâr'ın Ahvaz'da savaşırken çok sevdiği Baytekin adlı Türk gulâmının düşman tarafından esir edildiğinden bahsedilmektedir. Bahtiyâr adı geçen Türk gulâmına öyle bir sevgi besliyordu ki onsuz yemeden içmeden kesilmişti. Zira bu gulâmını her şeyden üstün tutardı⁴⁸⁵. Bu nedenle halk nezdinde itibarı zayıflayan Bahtiyâr bir anda aciz duruma düştü. Onun yerine İbn Bakıyye saygı görmeye başladı. Hatta öyle ki Büveyhî emîrine hiç danışmadan kendi nüfuzunu kullanarak devlet yönetiminde istediği şekilde davranıyordu. Ayrıca topladığı haraç ve mallar konusunda da Bahtiyâr'a düşen payı vermiyordu⁴⁸⁶. Nihayetinde Bahtiyâr İbn Bakıyye'yi tutuklatmasının kendi bekâsı için faydalı olacağını düşündü. Zira Adudüddeve ile arasını bozan İbn Bakıyye olduğu için onu tutuklatmakla amcasının

---

⁴⁸² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 368-369; ing. trc. Vol. V, 404; trk. trc. s.751-752; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 672; trk. trc. VIII, 578; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I, 458.

⁴⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 488; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.233; İmrân b. Şâhin'in Bahtiyâr'a gönderdiği mektup 401. dipnotta ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

⁴⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 370-371; ing. trc. Vol. V, 406; trk. trc. s.752-753; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.233; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 523; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 672-673; trk. trc. VIII, 579; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.37.

⁴⁸⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 371-372; ing. trc. Vol. V, 406-407; trk. trc. s.753; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.234; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 247-248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 673; trk. trc. VIII, 579-580; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 489; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 126; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.627; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.484; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.37.

⁴⁸⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 372-373; ing. trc. Vol. V, 407-409; trk. trc. s.753-755; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 672; trk. trc. VIII, 579.

oğlunun tekrar kalbini kazanmak istediği tahmin edilmektedir. Yakaladığı İbn Bakıyye'yi ona gönderdi. Adudüddeve de İbn Bakıyye'nin kızgın bir filin önüne atılmasını emretti. Böylece İbn Bakıyye filin attığı bir tekme ile hayatını kaybetti. Cesedi 6 Şevval 367/17 Mayıs 978'de Dicle sahilinde köprü başına asıldı ve Samsâmüddeve'nin iktidarına kadar burada kaldı⁴⁸⁷.

Bahtiyâr ayrıca yukarıda zikredilen Türk gulâmının iadesi hususunda Adudüddeve'den yardım talep etti. O da Bahtiyâr'ın söz konusu isteğine karşılık iktidarının tanınmasını istedi. Büyük bir sevinç yaşayan Bahtiyâr, Adudüddeve'nin şartını kabul ederek Bağdat'a dönmeye karar verdi. Ancak hâcibi İbrahim b. İsmail onu bu fikrinden vazgeçirdi. Hasanveyh el-Berzîkânî'nin iki oğlu Abdürrezzâk ve Bedr'in komutasında 1.000 kişilik bir süvarî grubunun da Bahtiyâr'a yardıma gelmesi üzerine o, Vâsıt'ta kalarak Adudüddeve ile savaşmaya karar verdi. Adudüddeve orada kararlaştırdıkları barışın Bahtiyâr tarafından bozulduğunu haber aldı. Bahtiyâr ise savaşa kararlı olarak Vâsıt'tan ayrıldı ve Bağdat'a doğru yola koyuldu⁴⁸⁸.

Adudüddeve ise bir kere daha Bahtiyâr'dan kendisine itaat etmesini istedi. Bunun karşılığında ise Irak'ın dışında her hangi bir yere istediği gibi gidip yerleşebileceğini garanti etti. Ayrıca gittiği her yerde ona ihtiyaç duyacağı para ve silah yardımında bulunacağına dair söz de verdi. Ancak Ebû Tağlib Gazanfer'in bulunduğu bölgelere gitmemesini şart koştu. Zira Adudüddeve ve Ebû Tağlib Gazanfer arasındaki anlaşma hâlâ geçerliliğini koruyordu⁴⁸⁹.

Bahtiyâr, Adudüddeve'nin teklifini kabul edip Bağdat'tan ayrılırken yanında Ebü'l-Muzaffer Hamdân da bulunuyordu. Ancak Adudüddeve ile yaptığı anlaşma gereği Musul dışında bir yere gitmesi gerektiğinden Şam'a doğru hareket etmişti. O sırada Ebü'l-Muzaffer Hamdân, Bahtiyâr'a Musul'da sahip olduğu zenginlikleri vaat etmiş,

---

⁴⁸⁷ Ebû İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.102; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 380; ing. trc. Vol. V, 417; trk. trc. s.761; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.184; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s.445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 690; trk. trc. VIII, 595; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 461; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 210; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 453; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 543; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 130; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 365 Düveyhi, *Târîhu'l-Ezmine*, s.71.

⁴⁸⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 375-376; ing. trc. Vol. V, 412; trk. trc. s.757; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.235; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 490; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 313; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.164.

⁴⁸⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 377; ing. trc. Vol. V, 413-414; trk. trc. s.759; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 596; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 497; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 461; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 492; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 525.

böylece yaptığı telkinlerle onu yolundan saptırmaya muvaffak olmuştu⁴⁹⁰. Burada Ebü'l-Muzaffer Hamdân'ın amacının kardeşi Ebû Tağlib Gazanfer ile olan anlaşmazlığında Bahtiyâr'ı kendi yanına çekmek olduğu anlaşılmaktadır. Hem Ebü'l-Muzaffer Hamdân'ın hem de Ebû Tağlib Gazanfer'in menfaatleri sebebiyle Bahtiyâr'ı kullandıkları aşikârdır. Nitekim onların Tikrît'e ulaştıkları haberini alan Ebû Tağlib Gazanfer, elçilerini göndererek Bahtiyâr'a kardeşi Hamdân'ı teslim ettiği takdirde askerleriyle emrine gireceğini iletmiştir. Ayrıca Bahtiyâr'ı eski gücüne kavuşturmayı ve onu Adudüdevle'ye karşı savaştırmayı planlıyordu. Aynı zamanda da kardeşinin nüfuz kazanmasına engel olmak istiyordu. Bu arada Ebû Tağlib'in teklifini kabul edip onunla birleşerek Hamdân'ı da tutuklattı. Elçilerle anlaşarak Hamdân'ı tutuklattı. Daha sonra Ebû Tağlib Gazanfer ile birleşti. İkiisi toplam asker sayısı 25.000'i bulan bir orduyla beraber Irak'a doğru harekete geçtiler⁴⁹¹.

Bağdat'a doğru yürüdükleri haberini alan Adudüdevle ise Halife et-Tâi'-Lillâh ile birlikte harekete geçti. Sâmerrâ yakınlarındaki Kasrülcis çevresinde 18 Şevval 367/29 Mayıs 978 günü taraflar arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Çok sayıda insanın hayatını kaybettiği savaşın galibi Adudüdevle oldu. Bahtiyâr esir alınırken Ebû Tağlib kaçmayı başardı⁴⁹². et-Tâi'-Lillâh Adudüdevle'nin galibiyetinin sonrasında tekrar hilâfet sarayına döndü⁴⁹³.

Burada halifenin Büveyhî emîri yanında savaşa gitmesi dikkat çeken bir husustur. Daha önce de Sebük Tegin, Bahtiyâr'ın ordusu ile savaşmak üzere halifeyi ve babasını yanında götürmüştü. Adudüdevle'nin de aynı şekilde muharebeye giderken Halife et-

---

⁴⁹⁰ Ebü İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.107; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 378-379; ing. trc. Vol. V, 415; trk. trc. s.759; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 691; trk. trc. VIII, 595-596; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 498; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 492; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.44.

⁴⁹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 380; ing. trc. Vol. V, 417; trk. trc. s.761; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 499; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 453; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 543; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.44. İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn, Ebû Tağlib Gazanfer'e ait asker sayısının 20.000 olduğunu ifade etmektedir. (*el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 691; trk. trc. VIII, 596; *Kitâbü'l-iber*, III, 525). en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 210.

⁴⁹² et-Tenûhî, *Kitâbu'l-Ferec Ba'de's-Şidde*, Mısır 1904, II, 186-187; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 380-381; ing. trc. Vol. V, 419; trk. trc. s.762; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.185; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 691; trk. trc. VIII, 596; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 503; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi' ahbâri'l-beşer*, I, 461; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 453. İbn Kesîr, Adudüdevle'nin halifeyi yanına almak istediğini ancak onun yerinde kalmak istediğini belirterek savaşa iştirak etmediğini ifade etmektedir. (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 492); en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 210; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 525; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.628; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.484; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 128-129.

⁴⁹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 383; ing. trc. Vol. V, 421; trk. trc. s.764; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 504.

Tâi'-Lillâh ile birlikte hareket ettiği görülmektedir. Bu durum onun savaş meydanında halifenin manevî nüfuzunu kullanmak istemesiyle açıklanabilir. Zira halife ile birlikte savaşa gitmek, aynı zamanda karşı taraftaki askerlerin şevkini kırmak anlamına da gelmekteydi. Halifenin siyasî olarak hiçbir hükmü bulunmasa da onun dinî gücü karşı taraftaki Sünnî askerlerin saf değiştirmesine dahi yol açabilirdi.

Halife el-Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) zamanında yaşanan bir örnek yukarıda zikredilen çıkarımı desteklemektedir. 20 Receb 526/6 Haziran 1132 tarihinde halife ile rakipleri Atâbek eş-Şehîd İmâdeddîn Zengî ve Dübeys b. Sadaka'nın ordusu arasında bir çarpışma cereyan etmişti⁴⁹⁴. Halifenin ordusu karşısında savaşanlardan birinin aktardığına göre el-Müsterşid-Billâh'ın ordusu mağlup olacağı esnada halife çekilmiş kılıcı ile çadırından çıkıp atına binmişti. Bunun üzerine halifeyi görür görmez paniğe kapılan askerlerin tüm dirençleri kırılmış ve mağlup olmuşlardı⁴⁹⁵. Bu olaya şahitlik eden kişinin naklettiğinden anlaşıldığı üzere halifenin kritik bir anda askerlere görünmesi çarpışmanın akıbetini değiştirmişti. Dolayısıyla Adudüddavle'nin de savaşın sonucunu etkileyecek durumlarda halifeyi ön plana çıkarmak gibi bir politika izlemiş olması muhtemeldir. Her ne kadar dönemin şartlarının etkisiyle el-Müsterşid-Billâh, et-Tâi'-Lillâh'a kıyasla daha nüfuz sahibi olup, hilâfet ordusunun başında bulunsa da halifelerin manevî güçleri aynıdır. Nihayetinde onların dinî nüfuzları savaşların kaderini değiştirmek noktasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Bahsi geçen savaşın akabinde Bahtiyâr yanına getirildiğinde Adudüddavle onu öldürmek konusunda tereddüt etti. Bir ara canını bağışlamayı dahi düşündü ise de Ebü'l-Vefa' Tâhir b. İbrâhim'in muhalefeti sonucunda Bahtiyâr ve adamlarından birçok kimseyi idam ettirdi⁴⁹⁶. Sonrasında yaptığına üzüldü ve hatta kuzeninin

---

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 688; trk. trc. X, 535; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymat, Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, Kahire [t.y.], s.46; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, III, 6; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, II, 26; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.196; Nuran Ünal, *Abbâsî Halîfesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.109.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 688; trk. trc. X, 535; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, s.46; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, III, 6; Ünal, *Abbâsî Halîfesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, s.109.

⁴⁹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 381; ing. trc. Vol. V, 419; trk. trc. s.762; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 691; trk. trc. VIII, 596; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 453; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 490; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 543; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 313; trk. trc. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*, s.164; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 131; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.628; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.484; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 121.

kesilmiş başı önüne getirilince ağladı⁴⁹⁷. Bahtiyâr'ın susuzluk sebebiyle kendi kendine öldüğü gibi farklı görüşler olsa da, Adudüdevle tarafından öldürülmüş olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Bahtiyâr 36 yaşında ölmüş olup, 11 sene ve birkaç ay hükümdarlık yapmıştır⁴⁹⁸. Bunun sonrasında devletin bütün dizginleri Adudüdevle'nin eline geçmiştir.

2.2. Büveyhî Emîri Adudüdevle Dönemi Dâhilî Olayları (367-372/978-983)

Adudüdevle'nin, Halife et-Tâi'-Lillâh ile doğrudan münasebetleri onun Irak'a hâkim olup idare merkezini Şiraz'dan Bağdat'a taşınmasıyla başlamıştır. Büveyhîler en geniş sınırlarına onun zamanında ulaşmışlar ve hâkimiyet sahalarını Horasan'dan Suriye'deki Bizans sınırlarına, Hazar Denizi sahillerinden Umman'a kadar genişletmişlerdir. Adudüdevle'nin Bağdat'a hâkim olduktan sonra yaptığı siyasî ve askerî icraatleri onun sadece Büveyhîler döneminin değil, aynı zamanda devrin en büyük hükümdarlarından biri olmasını sağlamıştır. Bu nedenle kaynaklar çoğunlukla onun dış siyasetteki fetihlerine odaklanırken, halifenin müdahil olduğu durumlardan pek bahsetmemiştir. Bu ise halifenin siyasî nüfuzunun yok denecek kadar azaldığını göstermektedir. Söz konusu gerçeklik Adudüdevle dönemi ve sonrasında daha da artacaktır.

Adudüdevle'nin Bahtiyâr'ı tutuklatıp Irak'a hâkim olduğu dönemde Ebû Tağlib ona ilk itaat edenlerden biri olmuştu. Daha sonrasında ise muhaliflerin safına katılmıştı. Adudüdevle Irak'ı tamamen ele geçirdiği dönemde Bahtiyâr'a, Ebû Tağlib ile arasındaki ilişkilerin dostça olduğunu söylemiş, bu sebeple Bağdat'ı terkederken Ebû Tağlib'in memleketine karşı herhangi bir saldırıda bulunmamasını şart koşmuştu⁴⁹⁹.

---

⁴⁹⁷ Ebû İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr*, s.108; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 381; ing. trc. Vol. V, 419; trk. trc. s.762; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. I, 250; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, X/II, 85.

⁴⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 381; ing. trc. Vol. V, 419; trk. trc. s.762; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.185; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 691; trk. trc. VIII, 596; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 508; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. I, 250; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 461; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 210; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 121; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 334; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 453; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, X/II, 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 492; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 525; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 313; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.164; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtümiyyin el-hulefâ*, I, 242; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 129; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.628; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.484; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 356, 358; Düveyhi, *Târîhu'l-Ezmine*, s.71.

⁴⁹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 377; ing. trc. Vol. V, 413-414; trk. trc. s.759; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 596; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.184.

Ayrıca onun “Musul ile Diyâr-ı Rebi’a benim için Irak’tan daha kıymetlidir.”⁵⁰⁰ sözleri Hamdânî topraklarına kendisinin hâkim olmak istediğini n bir işareti sayılabilir. Dolayısıyla Ebû Tağlib’in Kasrülcis Savaşı’nı başlatan girişimleri Adudüddavle’yi bölgeyi fethetmek için harekete geçiren sebeplerin başında gelmektedir. Bu nedenle o, söz konusu savaştan sonra Musul üzerine saldırıya geçmiştir. Akabinde 368/979 senesinde tüm Musul Hamdânî toprakları Adudüddavle’nin hâkimiyetine girmiş ve Hamdânîlerin Musul şubesi ortadan kaldırılmıştır⁵⁰¹.

Adudüddavle, Musul Hamdânî topraklarını ele geçirdikten sonra Bağdat’a dönüp orada tayinler, kanunlar ve dîvânlar ile ilgili idarî işleri düzenlemesi gerekmişti. Bu nedenle başarılı komutanı Ebü’l-Vefâ’yı Musul’da bırakarak 30 Zilkade 368/29 Haziran 979 tarihinde muzaffer bir şekilde hilâfet merkezine ulaştı⁵⁰². Halife et-Tâi’-Lillâh onu şehrin dışında karşılayıp, adına hutbe okuttu⁵⁰³. Bu durum bir ilk idi. Zira o güne kadar Bağdat’ta hutbe halifenin dışında başkası adına okunmamıştı⁵⁰⁴.

Halife et-Tâi’-Lillâh bir bölük asker, ileri gelenler ve bütün şehir halkıyla birlikte onu karşılamaya çıkmıştı. Adudüddavle 1 Zilhicce 368/30 Haziran 979’da Bağdat’a girdi. İbn Miskeveyh, Adudüddavle için harp kapısındaki ordugâhından şehrin sonundaki en-Necmi adlı bahçedeki konağına kadar zafer takları yapıldığından bahsetmektedir. Ayrıca şehre girdikten sonra askerleriyle birlikte harp düzeninde baştan başa Bağdat’ı

---

⁵⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 384; ing. trc. Vol. V, 421; trk. trc. s.764; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.45.

⁵⁰¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 392; ing. trc. Vol. V, 430; trk. trc. s.772; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.187; İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-haleb min târihi Haleb*, s.100; İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-Hatîre*, III, 38; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 87; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-iber*, III, 526;.

⁵⁰² el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi’t-Taberî*, s.236; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 252; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 595; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 514-517; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri’l-beşer*, I, 461-462; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 203; ez-Zehabî, *Siyeru â’lâmi’n-nübelâ*, XV, 121; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbnü’l-Verdî*, I, 450-454; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-iber*, III, 526; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 126; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.38; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü’l-Abbâsiyye fi Ahdi Tasalluti’l-Büveyhîyyün*, s.111.

⁵⁰³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.184; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 252; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 595; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 517; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 490; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 126.

⁵⁰⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 517; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fi me’âlimi’l-hilâfe*, trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.288; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 132.

dolaşmıştır. Pazartesi günü de ait konağına geçmiş ve oraya yerleşmiştir⁵⁰⁵. Buradan halifenin Adudüddeve için görkemli bir tören hazırladığı anlaşılmaktadır.

Adudüddeve Bağdat'a girdikten sonra halifeden "Tâcü'l-Mille" lakabı ile birlikte hil'at ve taç gibi bazı hâkimiyet alâmetlerinin kendisine verilmesini istedi. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığına göre et-Tâi'-Lillâh, Adudüddeve'nin isteklerini yerine getirmek için 369/979-980 yılında bir merasim düzenledi⁵⁰⁶.

Tören sarayın Sahnü's-Selâm adı verilen kabul salonunda gerçekleşti. Halife Hazret-i Peygamber'in hırkasını giymişti. Elinde ise Resulullâh'ın asasını tutarken, beline onun kılıcını kuşanmıştı. Başında kalensöve⁵⁰⁷, önünde ise Hz. Osman'ın *Kur'an-ı Kerim*'i vardı. Halife tahtına oturduktan sonra önüne bir perde gerildi. Adudüddeve'nin bunu istemesindeki amaç halifeyi kendisinden önce askerlerinin görmesine engel olmaktı. Bu durumu Adudüddeve'nin halifenin önünde yeri öperken askerlerine görünmek istememesi ile açıklamak da mümkündür. Türkler ve Deylemliler halifenin yanına salona girerek sağ tarafta yerlerini aldılar. Daha sonra eşraf ve devlet erkânı da makamlarına göre yerlerine oturdular. Ardından Adudüddeve'nin içeri girmesine izin verildi. O bunun öncesinde kabul salonuna at ile girmek istediğini halifeye bildirmiş ise de olumlu bir yanıt alamamıştı. Ancak Adudüddeve'nin at ile gireceği kapının önüne engel konulması halifenin bu konuda fikrini değiştirdiğini göstermektedir.

Adudüddeve salona girdiğinde daha önce gerilmesi istenen perde halifenin emri ile kaldırıldı. O yeri birkaç kez öperken halifenin tahtına kadar geldi. Adudüddeve'nin yeri öpmesi karşısında kumandanlarından Ziyâr şaşkınlığını ifade ederek; "*Ey efendimiz! Bu (halife) Allah mı?*" diye sorduğunda bu sözleri işiten Adudüddeve ise yanındaki Abdülaziz b. Yusuf'a dönerek "*Şuna anlat ve de ki: Bu Allah'ın yeryüzündeki halifesidir.*" dedi. Ardından yürümeye devam ederek yedi kez yeri öptü ve halifenin tahtının eşiğine ulaştı. Halife et-Tâi'-Lillâh hizmetlisi Hâlis'e dönerek "*Onu yaklaştır.*" dedi ve Adudüddeve iki kere daha yeri öperken halifenin huzuruna geldi. et-Tâi'-Lillâh: "*Yaklaş yaklaş.*" dedi. Adudüddeve ona yaklaştı ve ayağını öptü. Halife sağ tarafında ona yer gösterdi ve koltuğa oturmasını emretti. Bir kaç defa "*Otur.*" diye tekrarladı. Her defasında Adudüddeve özür dileyerek oturamayacağını

---

⁵⁰⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 253.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 269-70.

⁵⁰⁷ Tepesi sivri külah anlamındaki takkeye verilen addır.

belirtmesine rağmen et-Tâi'-Lillâh: “*Oturacaksın yeminim var.*” dedi. Bunun üzerine Adudüddeve kürsüyü öperek halifenin yanında oturdu. Halife ona: “*Sizi görmeye ve sizinle konuşmaya ne kadar da arzuluyduk.*” dedi. Adudüddeve: “*Onda şüphemiz yok.*” dedi. et-Tâi'-Lillâh: “*Niyetinize itimadımız var, maksadınızdan eminiz.*” dedi. Adudüddeve başıyla işaret etti. Sonra halife ona şöyle dedi: “*Allah'ın yeryüzünde şarkta ve garpta bana verdiği halkın bütün işlerini, kendi hususi işlerim ve saray idaresi haricindekileri sana bırakmayı uygun gördüm.*” Daha sonra halife ondan bu görevi üstlenmesini istedi. Adudüddeve: “*Efendimize itaat ve hizmette Allah bana yardım etsin. Emîrû'l-Mü'minîn'in sözlerini ileri gelen komutanların da işitmelerini arzu ederim.*” dedi. Bunun üzerine et-Tâi'-Lillâh onun bu ricasını yerine getirerek: “*Hüseyin b. Musa'yı, Muhammed b. Amr b. Ma'ruf'u, İbn Ümmî Şeybân'ı ve ez-Zeynebî'yi getiriniz.*” dedi. Bu kimseler hemen geldiler. Halife onların huzurunda görevlendirmeyi tekrar etti. Sonra hizmetlisi Târif'e döndü ve ona: “*Ey Târif, Adudüddeve'ye hil'at ve taç giydir.*” diye emretti. Bunun üzerine Adudüddeve hil'atleri giydi ve döndü. Yeri öpmek için eğildi, fakat üzerindeki hil'atin ağırlığından öpemedi. et-Tâi'-Lillâh: “*Yeter yeter.*” dedi ve oturmasını emretti. Sonra sancakların getirilmesini istedi. Hemen iki sancak getirildi. Bu sancaklardan biri Adudüddeve'nin doğudaki, diğeri de batıdaki hâkimiyetini temsil etmekteydi. Böylece ikinci bayrak ilk defa Adudüddeve'ye verilmiş oldu. Allah'tan hayır dileyerek ve Peygamber'e salavat getirerek onları akdetti ve *Kur'an* okunmasını istedi. Okunduktan sonra et-Tâi'-Lillâh Adudüddeve'ye şöyle dedi: “*Allah sana, bize ve bütün Müslümanlara iyilik versin. Allah sana ne emrettiyse, onu emir; neden men ettiyse, ondan men eder; bundan başkasından Allah'a sığınırım. Allah'ın izniyle kalk.*” dedikten sonra et-Tâi'-Lillâh iki minder arasında duran bir kılıcı aldı ve onu, hil'atle beraber kuşandığı kılıcın üstüne kuşandırdı. Sonra Adudüddeve hassa kapısından çıktı ve şehirde dolaştı⁵⁰⁸.

Adudüddeve ertesi gün kendi sarayında halifeden aldığı taç ve hil'atlerle tebrikleri kabul etti. Halifenin gönderdiği hediyelere karşılık verdi. Hiç vakit kaybetmeden söz konusu töreni etraflıca anlatan bir yazıyı ve yetki belgesinin nüshalarını çeşitli

---

⁵⁰⁸ Törenin resmî belgelerdeki izahı için bkz. Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 160-165; Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.80-85; 94-95, 121; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 269-270; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 500-501; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 217; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 499; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.629-30; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485.

bölgelere gönderip minberlerden halka duyurulmasını emretti. Bütün bunlara ilaveten “Tâcü’l-Mille” lakabının sikkelere bastırıldı⁵⁰⁹.

Her ne kadar törende anlatılanlar halifenin Büveyhî hâkimine üstünlüğünü gösterse de bu tamamen onun dinî konumuna yönelik bir durumdu. Gerçekte yani siyaseten bakıldığında Adudüddeve Abbâsî halifeliğini tahakkümü altına almış ve hilâfetin ana eyaletlerini kendi hâkimiyeti altında birleştirmeyi başarmıştı. Bunun için de mevcut siyasî karmaşa sebebiyle ortaya çıkıp kuvvetlenen tüm muhalefet hareketlerine boyun eğdirmişti.

Öte yandan onun Hamdânîlerin topraklarını ele geçirmesinden sonra Ebû Tağlib, Şam’a sığınarak Fâtımîlerden yardım istemek zorunda kalmıştı. Adudüddeve daha sonra İmrân b. Şâhin’in vefatı üzerine Batîha’yı ele geçirmeye çalışmıştı. Ancak şehir üzerine gönderdiği veziri Mutahhar, İmrân b. Şâhin’in yerine geçen oğlu Hasan karşısında yenilgiye uğramıştı. Bunun üzerine yapılan mutabakat gereği belli bir para mukabilinde Hasan bölgenin hâkimi olarak kaldı. Vezir ise bu durum karşısında Adudüddeve’nin karşısına çıkmaya korktuğundan intihar etti. Olanlar karşısında Adudüddeve bizzat harekete geçip Hasan’ı yenilgiye uğrattı⁵¹⁰.

Adudüddeve memlekette bozgunculuk yapan Şeybânoğulları ile müttefikleri Şehrizor Kürtlerine karşı da amansız bir siyaset takip etmiştir. Bunlar komşu eyaletlerdeki şehirlere ve köylere saldırıp, hac ve ticaret kabilelerine baskınlar yaparak onların mallarını yağmalıyorlardı. Adudüddeve’nin kuvvetleri nihayetinde Şeybânoğullarını büyük bir yenilgiye uğrattı. İçlerinden birçoğu öldürüldü. Malları yağmalandı ve 800 kişi esir alındı. Böylece Bağdat çevresindeki vilayetlere saldırılar engellendi ve bölgede güvenlik sağlandı⁵¹¹.

Adudüddeve hem kendisinden önceki Büveyhî emîrleri zamanında yaşanan savaşlar ve karışıklıklar sebebiyle harabeye dönmüş Bağdat’ı yeniden eski hâline getirmek için de büyük gayret sarfetti. İlk olarak eski dönemlerden kalan yanmış ev ve caddelerin

---

⁵⁰⁹ Adudüddeve’nin halifeye gönderdiği hediyeler arasında, 500 deve, 50.000 dinar, 1.000.000 dirhem, 500 muhtelif kıymetli elbise ve çeşitli kokular bulunmaktaydı. Bkz. Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.100-101; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 253; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 501-502.

⁵¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, II, 413-414; ing. trc. Vol. V, 453-454; trk. trc. s.793; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, VIII, 701; trk. trc. VIII, 606; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 530; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 498; Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s.114.

⁵¹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, VIII, 702; trk. trc. VIII, 607; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 559; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 499; Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s.114.

onarılmasını emretti. Tamiri mümkün olmayanları yıktırarak onların yeni baştan imar edilmesini sağladı. Şehrin mescitlerini, çarşı ve pazarlarını tekrar restore ettirdi. Ayrıca cami imamlarına, müezzinlerine, caminin çevresinde yaşayan âlimlere, kimsesiz ve fakir durumda olanlara maaşlar bağlattı. Ayrıca maddî durumu iyi olup evleri zarar görmüş kimselerden evlerini ve diğer mülklerini restore ve imar ettirmelerini istedi. Maddî durumu yetersiz olan kişilerin ise hazineden borç para almalarını kolaylaştırdı. Adudüdevle bütün bu işlerin yerine getirilmesi için Nakîbü'l-Aleviyyîn⁵¹²'in başkanlığında bir heyet görevlendirmişti⁵¹³.

Diğer taraftan Dicle'nin her iki tarafında bulunan konakların restoresi ile özel olarak ilgilendi. Yüksek devlet erkânı ve saray mensupları söz konusu konakların güzelleştirilmesinden sorumlu tutuldu⁵¹⁴. O aynı zamanda Bağdat'ın doğusunda yer alan ve her türlü pisliğin atıldığı “Zahir” bahçesinin yeniden onarılmasına önem verdi. Bu bahçe Fars ve diğer bölgelerden getirilen ağaçlarla kaplandı⁵¹⁵.

Bunların dışında Bağdat'taki sulama sisteminin yeniden onarılması gerekiyordu. Zira İbn Miskeveyh'e göre Bağdat'ın Dicle'ye uzak kalan yerlerinde olan su kanalları hem içme suyu olarak, hem de bahçelerin sulanması için kullanılıyordu. Söz konusu kanallar uzun yılların ihmalini barındırıyor, halk için tehlike arz ediyordu. Bu nedenle Adudüdevle hem büyük hem de küçük kanallar açtırarak bu sorunun da önüne geçmiş oldu⁵¹⁶. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Halife et-Tâi'-Lillâh'ın da Adudüdevle'den kendi sarayı Darü'l-Hilâfe için su kanalı açtırmasını istediğini ifade etmektedir. O da Nehrü'l-Hâlis'ten bir kanal kazdırıp saraya su getirtmiş, böylelikle halifenin su sorununu çözüme kavuşturmuştur⁵¹⁷.

---

⁵¹² Abbâsîler döneminde Hz. Peygamber ailesine mensup olanların soy kütüklerini tutmak ve bir üst mahkeme gibi onların arasındaki ihtilaf ve davalara bakmak gibi görevleri yerine getirmesi için Nikâbet kurumu, diğer bir adıyla Nakîbü'l-Hâşimiyyîn kurulmuştu. Bu kurum Büveyhîler zamanında iki ayrı bağımsız birim olarak yeniden oluşturulmuştu. Bunlardan Hz. Ali soyuna bakan Nakîbü't-Tâlibiyyin/Nakîbü'l-Aleviyyin Büveyhîlerin denetiminde iken, Abbâs soyuna bakan Nakîbü'l-Abbâsîyyin ise halifenin denetimindeydi. Bkz. Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s.90.

⁵¹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 404-405; ing. trc. Vol. V, 443; trk. trc. s.785; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 704-705; trk. trc. VIII, 609-610; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 499; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 122.

⁵¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 405; ing. trc. Vol. V, 444; trk. trc. s.785; Ahmet Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi* s.172.

⁵¹⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 405; ing. trc. Vol. V, 444; trk. trc. s.786. “Zahir” önceden meşhur vezir İbn Mukle'ye ait bir saray idi. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289, 291.

⁵¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 406-407; ing. trc. Vol. V, 445; trk. trc. s.786; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 218; Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s.236.

⁵¹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 543.

Adudüddeve'nin Bağdat'ta ve Irak'ın diğer şehirlerinde yaptığı faaliyetlerden tebaasının huzurunu ve güvenliğini ne kadar önemseydiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, köprülerin onarımı ve yeniden inşası ile de ilgilenmiştir. Özellikle kadın, çocuk ve zayıfların bu köprülerden düşmeleri yüzünden sağlam bir şekilde yeniden yaptırılmasına özen göstermiştir⁵¹⁸. Adudüddeve bununla kalmayarak Bağdat'ta yeni bentlerin yapılmasına vesile olmuştur. Şehri su taşkınlarından korumak için bentlerden sorumlu bekçiler görevlendirmiştir⁵¹⁹. Onun Irak'taki en büyük imar faaliyetlerinden biri de Basra'yı Ahvaz'a bağlayan büyük bir kanalın inşasıdır. Zira daha önceleri insanlar bu şehre gitmek için zorlu ve tehlikeli bir yolculuk yaptığından söz konusu kanalın inşası ile ulaşım artık daha rahat bir hâle gelmiştir⁵²⁰.

O ayrıca hacılara uygulanan vergileri de kaldırmıştır. Irak'tan Mekke'ye kadar uzanan yolu tamir ettirip ulaşımın rahatlatmaya çalışmıştır. Öte yandan tüm Şiîler için mukaddes kabul edilen Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini⁵²¹ restore ettirmiştir. Yaptığı bütün icraatler neticesinde Bağdat halkı tamamen huzura kavuşmuştur. Adudüddeve fakîh, muhaddis, mütekellim, müfessir, nahiv âlimi, şair, tabip, matematikçi ve mühendislerin hepsine de maaşlar bağlatmıştır. Bütün bu yaptığı iyiliklerin yanında Hristiyan olan veziri Nasr İbn Hârûn'un Bağdat'ta kilise ve manastır inşa ettirmesine müsaade etmiştir. Bunun yanında Hristiyanların da fakirlerine maaşlar bağlatmıştır⁵²². Tüm bunlar bölgede istikrar ve güvenin sağlandığını göstermesinin yanında ekonomik, sosyal ve yapısal anlamda büyük gelişmelerin Adudüddeve zamanında yaşandığını da kanıtlar niteliktedir. Irak Büveyhî Emîri hâkimiyetini sağlamlaştırmakla kalmamış, uzun bir süre istikrar ve güvenlikten yoksun olan memlekete huzur ve sükûnet getirmiştir.

---

⁵¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 406-407; ing. trc. Vol. V, 445; trk. trc. s.786; Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi*, s.173.

⁵¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 406-407; ing. trc. Vol. V, 445; trk. trc. s.786; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.69; trk. trc. s.58; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 218.

⁵²⁰ el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, ing. trc. s.361; trk. trc. s.421.

⁵²¹ Hz. Ali'nin kabri Kûfe harabelerinin batısında dört mil mesafede bulunan Necef'te, Hz. Hüseyin'in kabri ise Kûfe'nin kuzeybatısında Kerbela'da bulunmaktadır. Bkz. Strange, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, s.115-116; Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi*, s.177.

⁵²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 407-408; ing. trc. Vol. V, 447; trk. trc. s.787-788; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291-293; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 705; trk. trc. VIII, 609-610; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.260; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 218; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 389; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 122.

Adudüddeve hâkimiyetinin son senelerinde Cibâl seferinde baş gösteren hastalığı ile uğraşma durumunda kalmıştır. İbn Miskeveyh'e göre Sara hastalığına benzeyen rahatsızlığının ilk belirtileri Musul'da iken ortaya çıkmıştır. Hemen ardından Lithergos (Lethargos) adı verilen ve unutkanlığa sebep olan bir beyin hastalığına yakalandığı da söyler⁵²³. er-Rûzrâverî ise Adudüddeve'nin Cibâl seferinde ciddi bir atak geçirdikten sonra normale dönüp yoluna devam ettiğini ifade etmektedir. O esnada Büveyhî emîrinin bu şekilde kimse tarafından görülmemesine özen gösterildiği de rivayet edilmektedir⁵²⁴. İbnü'l-Esîr Adudüddeve'nin durumunun Şevval 372/Mart-Nisan 983 yılında şiddetlendiğini yazar. Ancak bu sefer diğer zamanlardaki gibi hastalığı atalatamadığını ve boğularak hayatını kaybettiğini zikretmiştir. 8 Şevval 372/26 Mart 983'te Bağdat'ta vefat eden Adudüddeve Hz. Ali'nin türbesine götürülmüş ve orada toprağa verilmiştir⁵²⁵. Onun Irak'taki hâkimiyeti beş buçuk yıl sürmüştür⁵²⁶.

Adudüddeve'nin Irak emîrliği kısa sürse de onun devrinde uygulanan politikalar sebebiyle döneme huzur ve sükûnet hâkim olmuştur. Bilindiği üzere emîrî'ü-ümerâlar döneminden bu yana maddî sıkıntılar yaşanmış, bu durum askerin sık sık isyanına sebep olmuştu. Adudüddeve'den önceki Büveyhî emîrleri zamanında başkaldıran askerlerin ekonomik sıkıntılarına çözüm aranmış, ancak çözümlerin kalıcı olmaması nedeniyle istikrar sağlanamamıştı. Adudüddeve ise Irak'ta iktidarı ele aldığı anda iktisadî problemleri bertaraf edecek avantajları lehine çevirmişti. Bu fırsatlardan en

---

⁵²³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 416; ing. trc. Vol. V, 456; trk. trc. s.796; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 560; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 464; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 220.

⁵²⁴ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.9; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 464.

⁵²⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 75; ing. trc. Vol. VI, 35; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.198; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.75; trk. trc. s.66; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, s.446; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihu Dimâşk*, s.24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târih*, IX, 18-22; trk. trc. IX, 25; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 554; aynı eser, XVIII, 5; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. II, 484; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihü'z-zamân*, s.69; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 465; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 220-221; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 123; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 337-338; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 458; el-Yâfî, *Mir'atü'l-cenân*, II, 298-99; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 508; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 313; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.164; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 547; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 142-43; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, II, 247-248; Yusuf el-Karamânî, *Ahbâru'd-düvel ve âsâru'l-üvel fî t-târih*, II, 156; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 389; Düveyhî, *Târihu'l-Ezmine*, s.74; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 122.

⁵²⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, s.446; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 562; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 465; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 221; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 458; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 313; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.164; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 547.

mühimi hilâfet merkezine gelmeden önce Kirman, Hûzistan ve Ummân'ı fethetmiş olması idi. Irak'a geldikten sonra ise Ahvaz, Basra, Vâsıt, Kûfe, Sevad, Musul, el-Cezîre, Harran, Rakka, Rahbe, Amîd, Diyar-ı Râbia, Diyâr-ı Mudar, Meyyâfârikîn, Ahlat, Taberistan ve Cürcan gibi pek çok yeri topraklarına kattı ve buralardan gelir sağladı. Bunları Türk ve Deylemliler farketmeksizin hepsine eşit olarak dağıtmayı prensip edindi. Dolayısıyla onun kısa saltanatı boyunca hilâfet merkezinde ya da Irak'ın herhangi bir yerinde isyan girişimine rastlanmaz. İstikrarın tesis edildiği bu dönemde Türklerin çok fazla ön plana çıkmaması, Adudüddeve'nin veya halifenin onları arka plana attıkları anlamını taşımamaktadır. Aksine Türkler bürokratik törenlerde Deylemlilerle birlikte Irak'ın müşterek gücü olmayı sürdürmüşlerdir. Halife et-Tâi' ve Adudüddeve arasında gerçekleşen tayin merasiminde Türklerden ve Deylemlilerden istifade edilmesi bu durumu en iyi şekilde açıklamaktadır⁵²⁷.

Adudüddeve'nin ölümü üzerine oğlu Ebû Kâlicâr el-Merzubân, "Devletin Kılıcı" manasına gelen Samsâmüddeve lakabıyla Bağdat'ta iktidarın başına geçmiştir⁵²⁸. Adudüddeve'nin babası Rûknüddeve'nin yaptığı gibi hayatta olduğu süre boyunca kendisinden sonra yerine geçecek oğlunu belirlediğine dair bir bilgi kaynaklarda yer almaz. Ancak Sıbt İbnü'l-Cevzî ve er-Rûzrâverî, Samsâmüddeve'nin iktidara gelişi ile ilgili olarak bazı detaylar vermektedirler. Öncelikle Adudüddeve'nin ölümünün herkesten sakladıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte devlet erkânının Adudüddeve'nin vefatının akabinde oğlu Samsâmüddeve'yi saraya davet ettikleri ve ona veliahtlığının babasının ölümünden önce tebliğ edilmiş gibi bir izlenim verdikleri de ifade edilmektedir. Ayrıca olayla ilgili mektupların her bölgeye gönderildiği, devlet erkânı ve ordu mensuplarının biat nüshalarını her mektuba ilişitirdikleri gibi ayrıntılara da yer verilmiştir. Öte yandan Samsâmüddeve'nin halifeye haber göndererek Adudüddeve'nin varisi olduğunu onaylamasını istediği de yazmaktadır. Halife et-

---

⁵²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 269; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.629; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.56; Emre Ömür, *IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s.343.

⁵²⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 78; ing. trc. Vol. VI, 79; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.198; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.78; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târih*, IX, 22-23; trk. trc. IX, 27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 554; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 238; ing. trc. Vol. 1, 64; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 466; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 221; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 459; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 547-548; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fî t-târih*, II, 157; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 122; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.69; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.88.

Tâi'-Lillâh da Samsâmüddeve'yi Adudüddeve'nin halefi olarak kabul edip onaylamıştır. Ayrıca yeni emîre ahd, hil'at, lakap ve bayrak vermiş, ardından gerçekleşen cülus töreninde halifenin ahidnâmesi emîrin önünde okunmuştur. Tüm bunlar yaşanırken Adudüddeve'nin ölümünün gizlendiği açıktır⁵²⁹. İbnü'l-Cevzî, diğer kaynaklardan farklı olarak devlet adamlarının Adudüddeve'nin ölmeden önce oğlu Samsâmüddeve için bıraktığı ahdi veya emri ortaya çıkardıklarını da belirtmektedir. Nitekim Halife et-Tâi'-Lillâh'tan da bu iktidar değişikliğini onaylamasını ve yeni emîre ahd, hil'at ve bayrak verilmesini sağladıkları ifade edilmiştir⁵³⁰. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Adudüddeve'nin oğlu Samsâmüddeve'ye bıraktığı söylenen ahidnâmeden alıntı yapmaktadır: “Biz Ebû Kalîcâr el-Merzubân b. Adudüddeve'yi ülkede ve devlet yönetiminde vekilimiz ve veliahtımız olarak tayin ettik. Allah bize ve ona iyilik versin.”⁵³¹

İbnü'l-Esîr, Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Adudüddeve'nin ölümü üzerine Samsâmüddeve'ye taziye gittiğini, onun da halifeyi kabul ettiğini ifade etmektedir⁵³². Taziyenin nasıl gerçekleştiğine dair İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre Halife et-Tâi'-Lillâh, küçük bir sandalla başsağlığı dilemeye gelmiş, ancak sandaldan inmemiştir. Halifenin geldiğini haber alan Samsâmüddeve ise evinin dışına çıkarak halifeyi selamlamış ve elini öpmüştür. Aralarında teşekkür ve duaları kapsayan uzun bir konuşmadan sonra halife evine dönmüştür⁵³³.

---

⁵²⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 78; ing. trc. Vol. VI, 79; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.77-78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289, 295; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 5; ez-Zehbî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 506; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehb*, IV, 392. İbn Tağrîberdî, Adudüddeve'nin ölümünün 12 Muharrem 373/26 Haziran 983'te herkese duyulduğundan bahsetmektedir. Bkz. *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143. Donoue'nin Adudüddeve'nin ölümünü üç ay gizlediklerini ifade etmesi tarihlerin tutarlı olduğunu göstermektedir. Bkz. *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*, s.29.

⁵³⁰ Burada verilen bilgiler ışığında Adudüddeve'nin veliaht olabilecek oğulları arasında Samsâmüddeve'yi diğer oğullarına tercih ettiği, hazırladıkları bu ahidnâme ile bile olsa kesinleşmektedir. Ancak yine de hayattayken bu konuyu açıklığa kavuşturmaması akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 78; ing. trc. VI, 79;

⁵³¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 554.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 18; trk. trc. IX, 25; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 5; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 221; ez-Zehbî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 123; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 509; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 547; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehb*, IV, 392.

⁵³³ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s.446.

2.3. Büveyhî Emîri Samsâmüddeve Dönemi Dâhilî Olayları (372-376/983-987)

Büveyhîler, Adudüddeve'nin ölümünden sonra gerek hânedan içi mücadeleler, gerekse de ülkedeki karışıklıklar nedeniyle her anlamda gerilemeye başlamıştır. Çok geniş sınırlara ulaşan hânedanın yönetimi konusunda sıkıntılar baş göstermiş, bu durum Adudüddeve'nin oğulları arasındaki rekabeti körüklemiştir.

Samsâmüddeve, Irak emîrliği boyunca hânedan üyelerinin sebebiyet verdiği savaşlar ve ayaklanmalar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. O iktidara gelir gelmez babası Adudüddeve'nin vasiyet ettiği üzere Fars bölgesindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmaya yönelik adımlar atmıştır. Böyle bir politika izlemesinin en önemli nedeni ağabeyi Ebü'l-Fevâris Şirzil Şerefüddeve'nin de bölgeyi ele geçirme ihtimalinin olmasıydı. Bilindiği üzere Fars eyaleti Adudüddeve zamanında önemli mücadelelere sahne olmuş ve uygulanan başarılı politikalar sonucunda Büveyhîlerin kesin hâkimiyetine girmişti. Fars'ın sosyal ve ekonomik konumu da göz önünde bulundurulduğunda bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesi kaçınılmaz olmuştu. Dolayısıyla Fars bölgesi hem zenginliğinden, hem de bölgedeki istikrarın getirdiklerinden yararlanmak isteyen emîrlerin hedefi hâline gelmişti. Ayrıca burayı ele geçirmenin Irak ve hilâfet merkezine hâkim olmak açısından üstünlük sağlayacağını farkında olan emîrler, bölge için rekabet etmekten geri durmamışlardır. Adudüddeve'nin oğulları arasında yaşanan nüfuz mücadeleleri bu durumu en iyi şekilde açıklamaktadır. Samsâmüddeve diğer kardeşleri Ebü'l-Hüseyn Ahmed ile Ebü Tâhir Fîrûzah'ı derhâl bölgeye göndermişse de ağabeyi Şerefüddeve kardeşlerinden önce buraya ulaşıp Fars'ı hâkimiyeti altına almıştır⁵³⁴. Babasının yerine Samsâmüddeve'nin geçmesini kabullenemeyen Şerefüddeve, iktidarın kendi hakkı olduğunu düşünerek harekete geçti. Samsâmüddeve'nin adını hutbeden çıkartarak kendi adına hutbe okutmaya başladı⁵³⁵.

---

⁵³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 78; ing. trc. Vol. VI, 80; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 122; er-Rûzrâverî'nin aktardığı bilgiye göre; Şerefüddeve Şiraz'a gitmeden önce Adudüddeve tarafından şehre atanan kişileri görevlerinden azlettirmiş, böylece tüm uygun şartları oluşturmuştur. Daha sonra şehre giren Büveyhî emîri burada herkesten biat almıştır. Ayrıca önceden tutsak edilmiş Türk komutan Kürtegin b. Cüstan'ı serbest bırakmış ve onu başkumandanı olarak tayin etmiştir. Askerî açıdan daha güçlü hâle gelebilmek için Türk bir komutan tercih ettiği görülmektedir. Bkz. er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.80-81.

⁵³⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 78; ing. trc. Vol. VI, 80; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.80; trk. trc. s.71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 22; trk. trc. IX, 27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 555; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 466; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*,

Diğer iki kardeş ise ağabeylerinin Fars'a girdiğini haber alır almaz Errecân⁵³⁶, dan Ahvaz'a gittiler. Ebû'l-Hüseyin Ahmed burayı ele geçirdi ve "Tâcüddevle" lakabını aldı. Ahalisine pek çok mal dağıtıp kendisine taraftar topladı. O da bu hamlesiyle kardeşi Samsâmüddevle'ye de başkaldırmış oldu. Irak Büveyhî Emîri ise kardeşinin bu isyanını bastırmak için İbn Dabeş komutasında bir orduyu onun üzerine sevketti. Ancak taraflar arasında gerçekleşen muharebede İbn Dabeş'in ordusu mağlup oldu. Şerefüddevle ise Basra'yı ele geçirerek burayı diğer kardeşi Ebû Tâhir'e iktâ etti. Aynı zamanda ona "Devletin ışığı" manasına gelen "Ziyâüddevle" lakabını verdi⁵³⁷.

Babasının ölümünden sonraki kısa süreçte kardeşlerinin güçlü muhalefeti ve başkaldırısıyla karşılaşan Samsâmüddevle yalnızca Irak ve Diyarbakır'a hâkim olurken, Fars, Kirman ve Umman Şerefüddevle'nin, Basra ve Ahvaz Tacüddevle'nin, Cibâl ve Cürcan bölgeleri ise amcası Müeyyidüddevle'nin elinde kalmıştı. Yaşanan söz konusu bölünmelerin ve çekişmelerin memleketin durumunu eski istikrarsız günlerine döndürmesi muhtemeldi. Öte yandan diğer eyaletlerin gelirlerinden yoksun kalan Bağdat'ta yeniden büyük fiyat artışları ve zam dalgaları yaşanmaya başlamıştı⁵³⁸. Büveyhî emîrleri arasındaki çekişmeler ve merkezî otoritede yaşanan çözümlerden istifade ederek bağımsızlık isteyen yerel emîrlere ortaya çıkarken, gasp ve soygun çeteleri tekrar baş göstermişti⁵³⁹. Adudüddevle zamanında Türk ya da Deylemli askerlerden hiçbiri bir kalkışmaya teşebbüs etmediğinden ülkede sükûnet sağlanmıştı. Ne var ki sınırların daralmaya başlaması ile birlikte iktâ sisteminde bozulmalar meydana gelmiş ve bu durum askerlerin maaşına yansımıştı. Genellikle maddî beklentiler içinde olan ve çözümü merkezde arayan isyancılar Irak'ı terk edip

---

XXVI, 230; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 459; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 548; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.88.

⁵³⁶ Fars'ın beş bölgesinden biri ve en batıda olandır. Errecân kasabası da Fars ile Hûzistan arasındaki sınırı meydana getiren Tâb nehri boyunca yer almaktadır. Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, frs. trc. s.102; trk. trc. s.107; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, (Islamic Geography: 85), Cambridge 1993, s.268; a.mlf., *Doğu Hilâfetinin Memleketleri*, s.337.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn burada zikredilen olayları Şerefüddevle'nin gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Ancak diğer kaynaklar Tacüddevle lakabını ve Basra'yı alan kişinin Ebû'l-Hüseyin Ahmed olduğu konusunda hem fikirdir. Büyük ihtimalle İbnü'l-Esîr burada hatalı bir ifade kullanmış, büyük oranda İbnü'l-Esîr'den yararlanan İbn Haldun da aynı hataya düşmüştür. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 79-80; ing. trc. Vol. VI, 81; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 22; trk. trc. IX, 28; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 527; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 555; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 231; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.69; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.88.

⁵³⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 84; ing. trc. Vol. VI, 86; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.85; trk. trc. s.77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 37; trk. trc. IX, 38; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 232; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 144.

⁵³⁹ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.86-87; Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, s.117.

diğer Būveyhî emîrlerinin ordusuna katılıyorlardı. Nitekim Türk askerler beklentileri karşılanamayınca Şerefüddeve'nin yanına Fars bölgesine gitmişlerdi⁵⁴⁰.

İktidara geldiğinde babasının koyduğu vergileri kaldıran Būveyhî emîri başlangıçta halkı oldukça memnun etmişti. Fakat giderek kötü bir hâl alan iktisadî durumu düzeltmenin orduyu da memnun etmek olduğunu bilen Samsâmüddeve ilk olarak devlet memurlarının gelirleri üzerinden yeni vergiler getirerek askerlere ekonomik kazanç sağlamaya çalıştı. Ancak iktisadî açıdan herhangi bir gelişme göremeyince bu defa pamuk ve ipekli ürünlere ek vergiler getirdi. Halkın bu duruma zaman içinde tepki göstermesiyle olaylar büyüdü. Neticede çoğunlukla halktan müteşekkil muhalifleri bertaraf edemeyeceğini anlayan Būveyhî emîri aldığı karardan vazgeçerek vergileri kaldırdığını duyurmak zorunda kaldı⁵⁴¹.

Şerefüddeve'nin hâkimiyetindeki Fars bölgesinde istikrar sağlanmış olsa da onun hedefi hilâfet merkezini ele geçirmektir. Yaptığı tüm faaliyetler onun Bağdat'ı işgal ederek hükümet merkezini kardeşi Samsâmüddeve'nin elinden almak istediğine işaret ediyordu. Bu nedenle önce Adudüddeve zamanında tutuklanmış olan bazı komutanları ve ileri gelenleri serbest bıraktı. Sonra da amcası Müeyyidüddeve ile anlaşma yaptı. Samsâmüddeve'ye karşı kendisine müttefik bulan Şerefüddeve'nin arzusuna ulaşması amcası Müeyyidüddeve'nin Şaban 373/Ocak-Şubat 984 senesinde vefat etmesiyle ertelenmek zorunda kaldı⁵⁴².

Samsâmüddeve amcasının ölümünün ardından Bağdat'ta taziye kabul etmeye başlamıştı. Halife et-Tâi'-Lillâh da baş sağlığı dilemek üzere Bağdat'a gelmiş, Samsâmüddeve onu gemide karşılamıştı⁵⁴³. Devlet adamları Müeyyidüddeve'nin ölümü üzerine onun yerine geçecek kişi konusunda istişareye başlamışlardı.

---

⁵⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 84; ing. trc. Vol. VI, 86; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-Ümem*, s.96; trk. trc. s.90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 41; trk. trc. IX, 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 5; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-târih*, II, 157; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.71.

⁵⁴¹ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-Ümem*, s.117; trk. trc. s.112; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 311; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm (h.351-380)*, s.477; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.486.

⁵⁴² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 90; ing. trc. Vol. VI, 92; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.90; trk. trc. s.83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 26; trk. trc. IX, 30; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 15; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 466; Mneymneh, *Būveyhîler Devleti Tarihi*, s.117.

⁵⁴³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 90; ing. trc. Vol. VI, 92; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.90; trk. trc. s.83; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 310; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 6, 15; ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 513; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143.

Adudüddeve'nin diğerkardeşi Fahrüddeve'nin veziri Sâhib b. Abbâd hânedanın en yaşlı kişisinin Fahrüddeve olduğunu belirtmiş, ayrıca onun hükümdarlık kabiliyetine de sahip olduğunu ifade etmişti. Böylece Fahrüddeve yeni Rey ve Cürcan hâkimi seçilmiş ve halife de ona hil'atler ve ahidnâme göndermişti⁵⁴⁴.

Samsâmüddeve ile Şerefüddeve arasındaki iktidar mücadelesinde taraflar birbirlerine karşı farklı politikalar takip etmekteydi. Bu nedenle Şerefüddeve'nin amcası Müeyyidüddeve ile birleşme siyasetinin Samsâmüddeve'yi de bir ittifak arayışına yönlendirmişti. O da Müeyyidüddeve'nin ölümü üzerine yerine gelen diğerkardeşi Fahrüddeve ile ittifak yapmıştı⁵⁴⁵. İki arasında yapılan anlaşma dönemin vezirleri İbn Sa'dan ve Sâhib b. Abbâd vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. Vezir Sâhib b. Abbâd'ın söz konusu ittifakta etkin olmasının sebebi Irak Emîri Samsâmüddeve aracılığıyla halifenin manevî desteğini almak ve hilâfetin başkentine vezir olmak istemesi olduğu konusunda görüşler bulunmaktadır⁵⁴⁶. Bu işbirliğine karşı Şerefüddeve de kendisine yeni bir müttefik arayışına girdi.

Kardeşiyle amcasının ittifakına rağmen Şerefüddeve Bağdat hâkimiyeti fikrinden vazgeçmemişti. Nitekim onun Fars'tan Irak'a gelmek amacıyla hazırlık yaptığına dair haberler her tarafta yayılmaktaydı. Samsâmüddeve ise ağabeyinin savaşmak için üzerine geldiği haberini alır almaz endişelendi. Sulh görüşmeleri için girişimde bulundu. İlk olarak Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Halef'i Şîraz'a yolladı. Karşı taraftaki Şerefüddeve de barış fikrini olumlu karşıladı. Bunun üzerine adı zikrolunan elçi Şîraz'dan Bağdat'a haber gönderdi. Söz konusu haberde Şerefüddeve ile görüşüp mesajını kendisine ilettiğini ve oldukça lütfkâr davrandığını ifade etmekteydi. Ayrıca Ebû Abdullah Bağdat'a dönerken barış ve iyi niyet koşullarını yerine getirmek için Şerefüddeve tarafından yanına bir de elçi verildi⁵⁴⁷.

Barış görüşmeleri devam ederken Şerefüddeve Bağdat'a gidip gitmeme konusunda kararsız kaldı. Zira eşrafından pek çok kimse onun Fars'ta kalmasını istiyordu. Öyle

---

⁵⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 97; ing. trc. Vol. VI, 100; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 27; trk. trc. IX, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 11; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 466; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 511; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, IV, 143.

⁵⁴⁵ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 27; trk. trc. IX, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 511; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, IV, 145.

⁵⁴⁶ Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, s.118-119.

⁵⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 118; ing. trc. Vol. VI, 120-121; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.118; trk. trc. s.113.

ki bunlar, Fars'ta ailelerinin yanında kalmak istiyorlardı. Diğer taraftan Muhammed b. Ömer el-Alevî başta olmak üzere bir başka grup ise Şerefüddeve'yi Irak'ı işgal etmesi için ikna etmeye çalışıyordu. İki tarafın da düşüncelerini dinleyen Şerefüddeve'nin kararında belirleyici olan faktör babası Adudüddeve üzerinden yaşanan tecrübenin örnek verilmesi oldu. Fars'ta kalmayı düşünenler Adudüddeve'nin Irak'a gitmesiyle bölgenin barış ve huzurdan mahrum kaldığını söyleyince o, öncelikle geçici olarak Fars'ta kalmaya karar verdi. er-Rûzrâverî'nin ifade ettiğine göre Şerefüddeve doğup büyüdüğü Şîraz için; “*Muskalarımı taktığım ve tenime değen ilk topraklar.*” derdi⁵⁴⁸.

Barış görüşmeleri bu şekilde seyrederken Samsâmüddeve'den Şerefüddeve'nin egemenliğini tanıyan ve onun emîrliğini kabul eden mektuplar geldi. Bunun üzerine Fars Büveyhî Emîri, elçisi Ebû Nasr Haşâde başta olmak üzere bir heyeti mektupta ifade edilenlerle ilgili gereğinin yapılması için Bağdat'a yolladı. Ayrıca kendisine hil'at ve unvan verilmesini, adının cuma hutbesinde okunmasını ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasına yer verdiği fermanı da elçilik heyeti ile birlikte Samsâmüddeve'ye gönderdi⁵⁴⁹.

Diğer taraftan geçmiş dönemlerde olduğu gibi ordu içerisinde Türkler ve Deylemliler arasında çatışmalar baş göstermişti. İlk olarak Türkler 373/983 yılında Bağdat'ta isyana kalkıştılar⁵⁵⁰. 375/985 yılında ise Deylemliler başkaldırdı. Deylemli liderlerden Esfâr b. Kerdeveyh, ordu mensuplarının çoğunu kendi tarafına çekmeyi başardı. İki kardeşin çekişmelerinden istifade ettiği anlaşılan Deylemli lider, halkı Şerefüddeve'ye biat etmeye davet etti. Tüm bunlar yaşanırken Samsâmüddeve de henüz 15 yaşında olan kardeşi Ebû Nasr b. Adudüddeve'yi, ağabeyi Şerefüddeve'nin nâibi olarak Bağdat'a vali tayin etti. Bu girişimiyle onun daha sonra kardeşi Ebû Nasr'ı Irak emîrliğinin başına getirmek istediği anlaşılmaktadır⁵⁵¹.

Samsâmüddeve ileri gelen kumandanların ve bazı devlet adamlarının desteği ile genişleyen Esfâr'ın isyanını bastırmak için öncelikle onu ikna etmeye çalıştı. Bu hamlesinde başarılı olamayınca Halife et-Tâi'-Lillâh'a mektup yazıp kendisiyle birlikte hareket etmesini istedi. İbnü'l-Esîr, halifenin gelen teklifi kabul etmekten

---

⁵⁴⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 120; ing. trc. Vol. VI, 122; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.120; ing. trc. s.122-123; trk. trc. s.114-115.

⁵⁴⁹ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.119-120; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.73.

⁵⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 84; ing. trc. Vol. VI, 86; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.96; Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s.118.

⁵⁵¹ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 41.

çekindiğini ifade etmektedir⁵⁵². Samsâmüddeve bunun üzerine Esfâr'ın da müttefiki olan bir diğer Deylemli komutan Pûlâd b. Menâzir'i kendi tarafına çekmeye çalıştı. Adı geçen komutan Samsâmüddeve'nin teklifini kabul ettikten sonra Esfâr ile savaşa girdi ve onu mağlup etti. Bu yenilgi sonucunda Esfâr Ahvaz'a dönerek Tâcüddevle'nin hizmetine girerken, askerlerinden bir kısmı da Fars'a gidip Şerefüddeve'nin kuvvetlerine katıldı. Savaşta esir alınan Bahâüddeve Ebû Nasr ise ağabeyi Samsâmüddeve'nin yanına götürüldü. Samsâmüddeve de onun bir kabahati olmadığını düşünerek şerefine uygun bir şekilde hapsedti⁵⁵³. Söz konusu isyanın bastırılmasından sonra Halife et-Tâi'-Lillâh, Samsâmüddeve'ye yeni nişanlar ve süslemelerle kaplı hil'atler verdi⁵⁵⁴.

Tüm bu gelişmeler sonrasında olaylar her ne kadar Samsâmüddeve'nin lehine gibi gözükse de o, Irak'taki karmaşayı düzeltmedi. Gerek iç isyanların, gerekse de ordudaki karışıklıkların ardı arkası kesilmedi. Böylece sosyal ve ekonomik buhran da beraberinde geldi. Gittikçe durumun kötüleşmesi yetmezmiş gibi vezirlik makamına geçmek için devlet adamları arasındaki çekişmeler de vaziyeti zorlaştırdı. Samsâmüddeve'nin annesi de devlet işlerine karışarak bu çatışmalarda taraf oldu⁵⁵⁵.

İktidarı ele geçirmek isteyen Şerefüddeve için Bağdat'taki olumsuz gelişmeler bir fırsattı. Bu nedenle kargaşa ortamından istifade ederek harekete geçti. Şerefüddeve hilâfet merkezine rahatlıkla ilerleyebilmek için ilk olarak Ahvaz Emîri Tacüddevle Ebü'l-Hüseyin'e mektup yazdı. Onun hâkimiyetinde olan geçiş noktalarından ilerleyerek Bağdat'a gitmek istediğini, egemenliği altındaki hiçbir şeye zarar vermeyeceğini ve daha önceden kendisine iktâ olarak verilen toprakların onun hâkimiyetinde olacağını taahhüt etti. Amacının Bağdat'a hâkim olmak ve kardeşi Emîr Ebû Nasr'ın serbest bırakılmasını sağlamak olduğunu da ilave etti. Ancak Tâcüddevle

---

⁵⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 41; trk. trc. IX, 41. er-Rûzrâverî ise Samsâmüddeve'nin halifeyi ziyaret etmek üzere haber gönderdiğini, ancak halifenin bu teklifi reddettiğini ifade etmektedir. Bkz. *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.105.

⁵⁵³ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 41; trk. trc. IX, 41; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 468.

⁵⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 124; ing. trc. Vol. VI, 127-128; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.107.

⁵⁵⁵ Samsâmüddeve'nin annesinin oğluna veziri olarak Abdülaziz b. Yusuf ve İbn Bermeveyh'i tayin etmesini önerdi. Her ne kadar ilk başlarda bu isimler konusunda muhalefet etse de annesinin önerisini dikkate almak zorunda kaldı. Nihayetinde adı geçen zatlara hil'at verilerek vezaret makamına getirildiler. er-Rûzrâverî, Samsâmüddeve'nin annesinin devlet işlerine müdahalesinin devleti güçsüzleştirdiğini ifade etmiş ve kadınların siyasete müdahil oldukları durumlarda devletin yıkılmaya yüz tutacağından bahsetmiştir. Bkz. er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.103-104, 118-119; Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, s.119.

bu mektuptaki sözlere itimat etmedi ve Şerefüddeve'ye cevap vermedi. Fars'tan üzerine doğru gelen tehditin kapıda olduğunu tahmin etmiş olacak ki vakit kaybetmeden hazırlıklılara başlamıştı. Tam o esnada Şerefüddeve'nin askerlerinin Râmhürmüz'e vardığı haberini alınca tahminlerinde yanılmadığını gördü. Bunlar olurken Tâcüddevle'nin aleyhine olacak bir gelişme yaşandı ve Türk askerlerin büyük bir kısmı Şerefüddeve'nin ordusuna iltica etti. Söz konusu gelişme neticesinde ne yapacağını bilemeyen Tâcüddevle Ahvaz'dan ayrılıp Fahrüddeve'ye gitti ve iktidar mücadelesine buradan devam etti. Şerefüddeve ise ordusuyla beraber Ahvaz'a girerek burayı kardeşi Tâcüddevle'nin elinden aldı⁵⁵⁶. Daha sonra diğer kardeşi Ziyâüddeve'nin elinde olan Basra'ya bir ordu gönderdi ve aynı şekilde adı geçen şehri de hâkimiyeti altına aldı⁵⁵⁷.

Şerefüddeve'nin yavaş yavaş Bağdat'a doğru geldiğini anlayan Samsâmüddevle savaş hazırlıklarının yanında onun Irak emîrlüğünü elinden almasını engellemek için ağabeyi ile barış görüşmelerini sürdürüyordu. Neticede gönderdiği elçi vasıtasıyla yapılan barış antlaşmasının neticesinde Irak'ta Şerefüddeve adına Halife et-Tâi'-Lillâh'tan sonra Samsâmüddevle'den önce hutbe okutulması, Samsâmüddevle'nin ağabeyinin vekili olarak tayin edilmesi kabul edildi. Ancak er-Rûzrâverî'nin ifade ettiğine göre anlaşma metninde Esfâr'ın isyanı nedeniyle tutuklanan Ebû Nasr Bahâüddeve'nin serbest bırakılması kabul edilmemişti⁵⁵⁸.

Varılan mutabakata göre her iki taraf da Halife et-Tâi'-Lillâh'a olan sadakatleri konusunda hem fikir olduklarını ifade ettiler. Samsâmüddevle tarafından telaffuz edilen ve Şerefüddeve tarafından da onaylanan bir yeminle sonlandırılan anlaşma iki kopya olarak hazırlandı. Söz konusu metin hazırlandıktan sonra Halife et-Tâi'-Lillâh soyluların, hâkimlerin, şahitlerin ve Ebû Nasr Haşâde'nin katıldığı bir merasim düzenledi. Şerefüddeve'nin Irak emîri olarak tayin edildiğini içeren mektup ile beraber "Devletin Süsü" manasına gelen "Ziyne'l-mille" lakabının sahibi olduğu ifade

---

⁵⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 121-122; ing. trc. Vol. VI, 123-124; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.121-122; trk. trc. s.116-117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 44; trk. trc. IX, 43; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 551.

⁵⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 123; ing. trc. Vol. VI, 126; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 45; trk. trc. IX, 43-44; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 551.

⁵⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 124-125; ing. trc. Vol. VI, 126-127; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.198; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.124-125. İbnü'l-Esîr, Ebû Nasr Bahâüddeve'nin diğer müelliflerin aksine serbest bırakılıp Şerefüddeve'nin yanına gönderildiğini ifade etmektedir. Bkz. *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 45; trk. trc. IX, 44.

edildi. Diğer hâkimiyet sembollerinden hil'at ve sancak da verileceği söylendi. el-Haşimî Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan ez-Zeynebî ve Hâcib Ahmed b. Nasr el-Abbâsî ve Hâcib Da'i gelişmeleri Şerefüddeve'ye iletmek üzere halife tarafından görevlendirilirken, Ebû Ali b. Mihman da Samsâmüddeve'ye sulh talebi içeren nazik bir mesaj iletmek üzere görevlendirildi. Heyet bu şartlarda yola çıktı⁵⁵⁹.

er-Rûzrâverî'nin belirttiğine göre mektubun içeriği şu şekildedir:

“Adına, bu belgede yer alan, bu yazılı anlaşmanın içeriği, Efendimiz Emîrû'l-Mü'minîn et-Tâi'-Lillâh'ın huzurunda onaylanmıştır. Allah'ın her daim inayet ettiği Şerefüddeve Ziyne'l-mille Ebû'l-Fevâris, -onun gibi şartları belirleyecek şekilde- kendisini Emîrû'l-Mü'minîn'in vekili olarak tayin eden, Samsâmüddeve Şemsü'l-mille Ebû Kalicar adına görev almaktadır. Emîrû'l-Mü'minîn efendimiz, her ikisini de sadakatle birleştirmiş, kendisine hizmetkâr kılmuş ve aralarındaki anlaşmazlığa bir son vermiştir. Anlaşmalarını sağlamak ve sadakatlerine ilişkin gayretlerini zorlamak için bu senedin oluşturulmasını emretti ve mübarek eliyle anlaşmanın başına bir işaret koydu. Sonunda da onu Hz. Peygamber'in mübarek mührü ile mühürlendi. Onların üstlendikleri ve çözdükleri şey için Allah, Emîrû'l-Mü'minîn'in yardımcısıdır. Bunlar, onun yüce varlığı ve yüce izniyle Ali b. Abdülaziz tarafından yazıldı. Allah'a ve minnettarlığa şükret.”

Altında Halife et-Tâi'-Lillâh'ın “Hâkimiyet, yalnızca Allah'a aittir.” Yazısı yer alıyordu. Mektup üzerinde ise “et-Tâi'-Lillâh” yazan kırmızı mühür, misk ve amber ile beraber gönderildi⁵⁶⁰.

Samsâmüddeve'nin iktidarı kaybedecek olmasından dolayı endişelenmesi üzerine ağabeyi ile barışmak için harekete geçmesi itibarının kaybolmasına yol açmıştı. Birçok asker ve devlet görevlisi Şerefüddeve'nin gücünün farkına varıp ona bağlılıklarını bildirmişlerdi. Dolayısıyla Irak'ın tüm bölgelerinin idarecileri Samsâmüddeve'den ayrılarak Şerefüddeve'nin etrafında toplanmaya başlamıştı. Öyle ki Deylemliler ve Türkler gruplar hâlinde Şerefüddeve'ye katılıyorlardı. Bunun üzerine Şerefüddeve anlaşmayı bozarak barış içerisinde Irak emîri olmak yerine büyük bir ordu ile Bağdat'a yürüyüp şehri zapt etmeye karar verdi. İlk olarak Şaban 376/Aralık 986-Ocak 987'de Vâsıt'a girdi⁵⁶¹.

⁵⁵⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 125; ing. trc. Vol. VI, 128; er-Rûzrâverî, *Zeyli Tecâribi'l-ümem*, s.125-126; trk. trc. s.120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 45; trk. trc. IX, 44.

⁵⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 125-126; ing. trc. Vol. VI, 128-129; er-Rûzrâverî, *Zeyli Tecâribi'l-ümem*, s.126; trk. trc. s.121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 45; trk. trc. IX, 44.

⁵⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 128-129; ing. trc. Vol. VI, 131-132; er-Rûzrâverî, *Zeyli Tecâribi'l-ümem*, s.128; trk. trc. s.122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 48; trk. trc. IX, 46; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 19; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi' ahbâri'l-beşer*, I, 467; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 231-232; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 460-461; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 527; aynı eser, IV, 552; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.75.

Onun Bağdat'a doğru ilerlediği esnada Deylemli askerler de Samsâmüddeve'nin sarayını kuşattılar. Şerefüddeve'nin tarafında olduklarına dair sloganlar atıyorlardı. Ayrıca halkın ayaklanarak hapishaneleri basması ve tutukluları serbest bırakması işleri daha da zor bir hâle getirdi⁵⁶². Devlet görevlileri ve saray mensupları da Şerefüddeve'nin kuvvetlerine katılmaya başladılar. Olaylar karşısında nasıl davranması gerektiğini bilemeyen Samsâmüddeve, kardeşi Bahâüddeve'yi serbest bıraktığı takdirde ağabeyinin kendisine karşı yumuşayacağını düşündü. Ancak Şerefüddeve aracı olarak gelen Bahâüddeve'ye rağmen fikrinden vazgeçmedi. Artık Samsâmüddeve'nin savaşmak veya teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Yanındaki devlet adamları ona bazı kurtuluş fikirleri sunsalar da hiçbirini kabul etmeyerek teslim olmayı tercih etti. Bağdat yakınlarında olan Şerefüddeve, 9 Ramazan 376/12 Ocak 987'de yanına gelen kardeşinin bir süre dinlenmesine izin verdikten sonra onu tutuklattı. Sonra da şehrin emniyetini sağlayacak öncü birlikleri Bağdat'a gönderdi. Kendisi de yanında tutuklu olan kardeşi Samsâmüddeve ile birlikte 17 Ramazan 376/12 Ocak 987'de Bağdat'a vardı. Böylece Samsâmüddeve'nin üç yıl 11 ay süren hâkimiyeti sona erdi⁵⁶³.

2.4. Büveyhî Emîri Şerefüddeve Dönemi Dâhilî Olayları (376-379/987-989)

Şerefüddeve'nin Vâsıt'ta kardeşini hapsedmesinden sonra Bağdat'a yürüdüğü esnada ordusunda bulunan Türkler ve Deylemliler arasında gerginlik yaşanmıştı. İki grup arasında cereyan eden karışıklıklar zaman içerisinde şiddetlenmiş ve çatışmaya dönüşmüştü. Kaynakların aktardığına göre Şerefüddeve'ye hizmet eden Deylemliler 19.000, Türkler ise 3.000 kişiden müteşekkildi⁵⁶⁴. Deylemlilerin Türkler karşısında

⁵⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 129; ing. trc. Vol. VI, 132; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.129; trk. trc. s.124.

⁵⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 130-131; ing. trc. Vol. VI, 134-135; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.128-131; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 317-318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 49; trk. trc. IX, 46; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 21-22; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 467; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 232; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 123; ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 339; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 461; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 552; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 148-149; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 123; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.75; Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, s.120-121; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.92.

⁵⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 132; ing. trc. Vol. VI, 135; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 318; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 21; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 404; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.94. İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn, Deylemlilerin sayısının 15.000 olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 49; trk. trc. IX, 46; *Kitâbü'l-iber*, IV, 552.

sayıca üstün olmaları onlara bu mücadelede avantaj sağlamış ve galibiyet onların tarafında kalmıştı. Deylemliler bununla da kalmayarak Samsâmüddeve'nin hapisten çıkarılmasını ve tekrar iktidara getirilmesini talep ettiler⁵⁶⁵. Ancak Şerefüddeve'nin onların bu isteklerini yerine getirmeye pek niyeti yoktu.

Bu arada Deylemliler üstün geldiklerini düşünürken Türklerin bir savaş hilesine başvurmaları olayın gidişatını değiştirdi. Bunlar çatışma yerinden kaçır gibi yaptılar. Bu plana göre Deylemliler onları takip edecek, Türkler de bu vesileyle kendilerinden sayıca üstün olan Deylemlileri böldükleri anda geri dönüp yorulan ve yıpranan orduya saldıracaklardı. Tam olarak istedikleri şekilde planlarını uyguladılar ve Deylemlileri bölmeyi başardılar. Bağdat'a kadar buna devam eden Türkler, karşılıklarına çıkan Deylemlileri de öldürmekten geri durmadılar. Böylece çok büyük bir mağduriyeti savaş taktikleri sayesinde kendi lehlerine çevirebilmişlerdi. Aldıkları yenilgi neticesinde Deylemlilerin birçoğu şehri terk edip Ukbarâ ve Nehrevân'a kaçtılar. Geriye kalanlar ise Şerefüddeve'ye sığındılar. İki grup arasında barış tesis etmek için bir süre bekleyen Büveyhî emîri, tansiyonun azalmasından sonra bunların liderlerini çağırarak arasındaki sorunları giderdi. Bahse konu olay her ne kadar yerel bir nitelik taşısa da Alp Tegin'in Vâsıt'ta aldığı galibiyetlerden beri Türklerin Deylemliler karşısında elde ettiği ilk büyük zafer olması hasebiyle oldukça mühimdir. Öyle ki Türkler yaşanan gelişmeler neticesinde Büveyhî Devleti'nin son anına kadar Irak'ta etkilerini devamlı şekilde arttırarak sürdürmüşlerdir⁵⁶⁶.

Ertesi gün Dicle kıyısında Şerefüddeve adına kemerler dikilmiştir. Kıyının her iki yakasındaki evler özenle süslendikten sonra yeni Irak hâkimi kendisine sığınan Deylemlilerle beraber Bağdat'a girmiştir. Halife et-Tâi'-Lillâh da Şerefüddeve'yi karşılamıştır. Akabinde o da halifenin huzurunda yeri öpmüştür. Daha sonra Halife et-Tâi'-Lillâh, 1 Şevval 376/3 Şubat 987'de Şerefüddeve adına devletin ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu büyük bir merasim⁵⁶⁷ düzenleyerek ona hil'at taç, bileklik ve kuşak

---

⁵⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 132; ing. trc. Vol. VI, 136; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.132-133; trk. trc. s.129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 49; trk. trc. IX, 47; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 553.

⁵⁶⁶ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.133; trk. trc. s.130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 49; trk. trc. IX, 47; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 21; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (h.351-380)*, s.479-480; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 527; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.75; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.94.

⁵⁶⁷ Şerefüddeve ile birlikte kendisini takdim eden asilzadelerden biri; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed idi. Halife onu görünce şöyle dedi: "Bizi bu kadar uzun süre birlikte tuttuklarında, yalnız bırakan sevgili ziyaretçimiz hoş geldiniz." Ziyaretçi yeri öptü, minnettarlığını belirtip halifeye dua etti. Halifenin bu ifadesiyle tören esnasında Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'in halife ile geç

giydirmiştir. Kaynaklarda zikredilen merasimin detayları şu şekildedir: Halife Büveyhî emîrine bizzat kendi eliyle biri siyah diğeri beyaz olmak üzere iki sancak vermiştir. Bununla birlikte halifenin huzurunda Şerefüddeve'nin tayin fermanı okunmuştur. Daha sonra Şerefüddeve halifenin huzurundan ayrılarak et-Tâi'-Lillâh ile evli olan kız kardeşini görmeye gitmiştir. Bir süre orada kaldıktan sonra sarayına döndü. Tüm halkın huzurunda hâkimiyet sancağı çekildiği sırada bir olay yaşanmıştır. Burada sancak parçalanmış ve bir parçası uçmuştur. Bu durum herkes tarafından kötü bir işaret olarak kabul edilmiştir. Rüzgarın sancağın yalnızca bir kısmını uçurmasından dolayı halife Büveyhî emîrine bu durumun rüzgârın estiği her yerde hüküm süreceğine işaret ettiğini söylemiştir. Sonrasında ikisi de birbirlerine sadık kalacaklarına yemin etmişlerdir⁵⁶⁸.

Şerefüddeve Bağdat hâkimiyeti esnasında memlekette bozulmuş olan düzeni tekrar geri getirmek için bazı yenilikler yaptı. Daha önce malları müsadere edilen kimselerin mağduriyetlerini giderdi. Devlet memurlarının maaşlarına yeni düzenlemeler getirmekle beraber onların resmî olmayan yollardan zenginleşmelerinin önüne geçti. Para cezaları ve bunlara yönelik uygulamalar kaldırıldı. Ayrıca muhbirliğin yolu kapatıldı⁵⁶⁹. Fars'taki veziri Ebû Mansur b. Sâlihân'ı, Bağdat'a getirterek onu hilâfet merkezinin veziri olarak atadı. Ebû Mansur da Şerefüddeve gibi yeni düzenlemelere devam etti. Aynı Adudüddeve zamanında olduğu gibi memleketin yeniden inşası için çaba gösterdi. Bunun için de memurlardan daha hızlı bir şekilde imar faaliyetlerini sürdürmelerini talep etti. Gıda maddelerinde yaşanan pahalılığı ortadan kaldırmak için Fars'tan deniz yoluyla mal getirilmesini emrederek memleketin tüm eyaletlerinden Bağdat'a mal akışını sağladı⁵⁷⁰. Böylelikle Samsâmüddeve döneminden sonra tüm bu gelişmeler maddî sıkıntıların azaldığı anlamına geliyordu. Ancak ne var ki Şerefüddeve'nin iktidarı uzun sürmedi. Onun ölümüne kadar Irak açısından yaşanan en önemli olaylardan biri Türk komutan Kara Tegin'in nüfuzunun artması sebebiyle

---

konusmasını kastederek sitem ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 141-142; ing. trc. Vol. VI, 146; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.141-142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516.

⁵⁶⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 142; ing. trc. Vol. VI, 146; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.133-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 321-322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 55; trk. trc. IX, 51; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 148; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. s.486; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 404.

⁵⁶⁹ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.136; trk. trc. s.134.

⁵⁷⁰ Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s.121.

öldürülmesi oldu. Şerefüddevele, Rey ve Cürcan hâkimi amcası Fahrüddevele'nin Bedr b. Hasanveyh ile ittifak yaptığını haber alınca muharebe hazırlıklarına başladı⁵⁷¹. Kara Tegin'in Bağdat'ta nüfuzunun artması nedeniyle onu merkezden uzaklaştırmak için bahane arayan Büveyhî emîri, huzursuzluk çıkaran Türk hâcibi muharebeye yolladı. Böylece, Kara Tegin'in mağlup olması durumunda ondan kurtulmayı amaçlıyordu. Galip olursa da ona karşı olan öfkesi azalacaktı. Neticede Bedr b. Hasanveyh ile savaştan Büveyhî ordusu başlangıçta galibiyet elde etmişken, zafer sevinciyle etrafı yağmaladıkları sırada geri gelen Bedr'in ordusuna gafil avlandılar. Kara Tegin'in ordusu mağlup olmanın yanında çok büyük bir zaiyat verdi. Türk hâcib az sayıda askerle beraber kaçarak Nehrevân'a geldi ve burada bir süre bekledikten sonra Bağdat'a döndü. Bedr bu muharebe sonrasında daha da güçlendi ve tüm Cibâl coğrafyasına hâkim oldu⁵⁷².

Mağlubiyetin etkisiyle Kara Tegin'in Bağdat'taki nüfuzu azaldı. Yenilginin sorumlusu olarak Vezir Ebû Mansûr'u işaret ediyordu. Vezir ve Türk hâcib arasındaki gerginlik şehirde huzursuzluğa yol açtı. Şerefüddevele'nin duruma müdahalesi ile Kara Tegin önce tutuklandı ve müsadere edildi. Akabinde de zincire vurularak idam edildi⁵⁷³. Bu durumun ordu içerisinde isyanlara sebebiyet vereceğini tahmin eden Şerefüddevele, Kara Tegin'den hemen sonra bir diğer Türk kumandanı Doğan'ı hâcibi olarak tayin etti⁵⁷⁴.

Şerefüddevele'nin bu olaylardan sonra Bağdat'taki hâkimiyeti fazla uzun sürmedi. Ölümüne sebep olan bir hastalığa yakalandı ve Cemâziyelâhir 379/Eylül 989'da vefat etti. Vefatından önce hastalığı ile mücadele ettiği sırada adamlarından biri

---

⁵⁷¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 139-140; ing. trc. Vol. VI, 144. Fahrüddevele kısa süre önce yine Şerefüddevele'nin düşmanlarından kardeşi Tâcüddevele Ebû'l-Hüseyin'e kucak açmış ve ona sahip çıkmıştı. Bu durum iki tarafın ilişkilerini olumsuz etkilemişti.

⁵⁷² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 140; ing. trc. Vol. VI, 144; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.139-140; trk. trc. s.138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 322-323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 52; trk. trc. IX, 49; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 25; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.75.

⁵⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 141; ing. trc. Vol. VI, 145; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.139-140; trk. trc. s.138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 53; trk. trc. IX, 50; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 26.

⁵⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 141; ing. trc. Vol. VI, 145; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.141; trk. trc. s.139 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 53; trk. trc. IX, 50. Donohue'nin düşüncesine göre, hâcib unvanı alan Doğan'ın görevde kalmasının sebebinin Şerefüddevele'nin Türklere duyduğu muhabbetir. Bkz. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.202. Bu minvalde İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr'in ifade ettiğine bakılacak olursa, Şerefüddevele anne tarafından Türklere mensuptu. Bu durum Şerefüddevele'nin Türklere karşı en başından beri duyduğu muhabbetin nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bkz. *el-Muntazam*, XIV, 322; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516.

Samsâmüddeve'nin ilerde tekrar iktidara gelmemesi için kör edilmesini tavsiye etmiştir. O da bu tavsiyeye uydu ve kardeşinin gözlerine mil çektirdi. Sonra da iyileşene kadar kendi yerine bakması için geçici olarak diğer kardeşi Ebû Nasr Bahâüddeve'yi emîr tayin etti. Ancak çok geçmeden vefat etti. Böylelikle iktidar Bahâüddeve'ye geçmiş oldu. Şerefüddeve'nin Irak'taki hâkimiyeti iki yıl sekiz ay sürmüştür⁵⁷⁵.

2.5. Büveyhî Emîri Bahâüddeve Dönemi Dâhilî Olayları (379-403/989-1012)

16 Cemâziyelevvel 379/22 Ağustos 989'da Emîr Ebû Nasr, Halife et-Tâi'-Lillah'ın huzuruna çıktı. Beraberinde eşraf, ayan, kadılar ve emîrlere de vardı. Halife revakta oturdu. Emîr Ebû Nasr yanına vardığında halife ona yedi hil'at giydirdi. En üstteki hil'at siyah renkliydi. Başına siyah bir sarık, boynuna bir nişan, eline de iki bilezik taktı. Bununla birlikte Bahâüddeve'ye altın koşumlu bir at hediye edildi. Hâcibler ellerinde kılıçlar ve kemerlerle emîrin önünde yürüdüler. Ebû Nasr yeri ikinci kez öptü. Kendisi için bir kürsü getirildi. Üzerine oturdu. Reis Ebü'l-Hasan, Ebû Nasr'ın yeni görevine tayin edildiğini bildiren fermanı okudu. Halife et-Tâi'-Lillâh'a bir sancak sunuldu. O da eliyle sancağın ucunu bağladı ve ona "Devletin Parıltısı" manasına gelen Bahâüddeve ve "Devletin Nuru ve Gururu"⁵⁷⁶ manasına gelen Ziyâü'l-Mille lakabını verdi. Ordu kurulan kemerler altında Bâbü'l-Şemmâsiyye'ye kadar Bahâüddeve'ye eşlik etti. Daha sonra da gemisine binerek hükümdarlık sarayına gitti⁵⁷⁷. Böylece Bahâüddeve'nin 23 yıl sürecek hâkimiyeti başlamış oldu.

---

⁵⁷⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 151-152; ing. trc. Vol. VI, 158; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.216; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.150-151; trk. trc. s.152; İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Farîkî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, s.54-55; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, s.451; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, IX, 61-62; trk. trc. IX, 56; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 36; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhü'z-zamân*, s.69-70; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 469; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 233; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 123-24; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 341; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 463; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 518-19; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 554; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 314; trk. trc. *Halîfelik Kurumu Tarihi*, s.164; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 154; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. *Halîfeler Tarihi*, s.487; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fî't-târih*, II, 157; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 417; Düveyhi, *Târîhu'l-Ezmine*, s.74; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 123.

⁵⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 153; ing. trc. Vol. VI, 160; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.153.

⁵⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 152-153; ing. trc. Vol. VI, 158-159; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.152-153; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVIII, 36; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 235; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 519; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 155.

Bahâüddeve henüz iktidarının başlarında otoritesini kurmaya çalıştığı dönemde birçok sorunla karşı karşıya kalmıştı. Irak'ta yaşanan önemli olaylardan biri Türk-Deylemliler çatışmaları, diğeri ise amcası Fahrüddeve ile Irak hâkimiyeti için giriştiği mücadeleydi.

Türkler ve Deylemlilerin bitmek bilmeyen çatışmaları Bahâüddeve dönemine de damgasını vurmuş, hilâfet merkezinde oldukça zor günlerin yaşanmasına sebep olmuştu. Irak Büveyhî Emîri başlangıçta olayların bu denli büyüyeceğini düşünememiş ve duruma müdahil olmamıştı. Ancak bir süre sonra sıkıntılar arttı. Emîrin iki taraf arasında barış tesis etmek için yaptığı girişimler başarısız olunca durumun vehameti giderek daha da büyüdü. Öyle ki işler Bahâüddeve'nin dahi kontrol edemeyeceği bir noktaya geldi. Zira iki grup da yapılan barış tekliflerini umursamıyordu. Bunun üzerine Bahâüddeve Türklerden yana taraf olduğunu gösteren bir tavırla sarayından çadırıyla birlikte çıktı ve onların yanına gitti⁵⁷⁸. Muizzüddeve döneminde de benzeri yaşanan bu tavır ile Türkler, Irak'ta ikinci kez Büveyhî emîrinin desteğini almış oldular. Söz konusu durum neticesinde Türklerin gücü oldukça arttı ve Deylemlilere karşı üstünlük elde ettiler. Böylece taraflar arasında zarurî bir barış tesis edildi⁵⁷⁹. Mamafih yapılan anlaşmaya güvenmeyen Deylemliler Bağdat'ı terk edip Musul, Ahvaz ve Hemedân gibi şehirlere gitmeye başladılar. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bu konu ile ilgili yapmış olduğu tahlil, durumu tam olarak özetler niteliktedir. Müellifin “*Devlet Türklerin eline geçti ve onların gücü oldukça arttı*” ifadesi Türklerin Irak'ta kazanmış oldukları itibarı ve gücü açıklamaktadır⁵⁸⁰.

---

⁵⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 158; ing. trc. Vol. VI, 165; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.158; trk. trc. s.160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 63-64; trk. trc. IX, 58; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 37; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 469; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 236; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 463; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, trk. trc. D. Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, İstanbul 2014, s.200.

⁵⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 158; ing. trc. Vol. VI, 166; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.158; trk. trc. s.160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 63-64; trk. trc. IX, 58; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 37; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 469.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 64; trk. trc. IX, 58; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 37. Mafizullah Kabir, Irak'ta ordunun büyük bir bölümünün Türklerden meydana geldiğini ve Türklerin baskın güç olduklarını ifade etmektedir. John J. Donohue ise Bahâüddeve döneminden itibaren Türk unsurunun Bağdat'ta baskın unsur hâline geldiğini ve bu durumun Selçuklular zamanına kadar süregeldiğini ifade etmektedir. Bosworth da, Bahâüddeve döneminde olduğunu belirtmeden Türklerin Büveyhî döneminde orduya bütünü parçası olarak girdiğini ancak zaman içerisinde destek unsuru olmaktan çıkarak ana unsur hâline geldiğini ifade etmektedir. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.89; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.108; C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, ed. by J.A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s.36.

Türklerin Bağdat'ta avantajlı bir pozisyona yükselmelerinden sonra Bahâüddeve'nin uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer konu Rey ve Cürcan hâkimi amcası Fahrüddeve'nin Irak topraklarını ele geçirme teşebbüsü olmuştur. Uzun bir süredir bu emelini gerçekleştirmek için bekleyen Fahrüddeve, Şerefüddeve'nin vefatından sonra bölgede yaşanan karışıklıkların da etkisiyle Bağdat'a yürümeye karar vermişti. Onun bu hedeflerine destek veren kişi ise veziri Sâhib b. Abbâd idi. Rey Büveyhî Emîri ve vezirinin yapmış oldukları istişareler sonucunda hemen harekete geçtiler. Cibâl Hâkimi Bedr b. Hasanveyh ile de kurulan ittifak neticesinde iki taraf güçlerini birleştirip Ahvaz'a hâkim oldular. Bahâüddeve de hazırlıklarını tamamlayıp ordusunu bölgeye gönderdi ve şehri tekrar geri almayı başardı⁵⁸¹.

Bahâüddeve döneminde Türkler ve Deylemliler arasındaki anlaşmazlığın zaman zaman hânedan içi çekişmelerde de rol oynadığı görülmektedir. Şerefüddeve, vefatından önce çok miktarda para vererek oğlu Ebû Ali'yi annesi, devlet erkânından bazı kimseler, Türklerden bir grup ile Şîraz'a göndermişti⁵⁸². Malların büyük kısmını oğlunun yanına vererek muhtemelen yeniden bölüneceğini anladığı Irak'ta ve Fars'ta onun avantajlı bir konumda olmasını istiyordu. Babasının ölüm haberini Basra'da iken alan Ebû Ali, yanındaki Türklerin teklifine rağmen Bağdat'a dönmeyi uygun görmemişti. Daha sonra kendisine katılan yeni Türk askerleri vasıtasıyla ordusunu güçlendirmiş, Şîraz seferi için Errecân'dan harekete geçmişti. Burada Türkler ve Deylemliler arasında yaşanan muharebelerin ardından Ebû Ali ve beraberindeki Türk ordusu aldığı yenilgi sonrasında Şîraz'dan çekilmek durumunda kalmıştı⁵⁸³.

Ebû Ali'ye karşı elde edilen başarının akabinde Deylemliler Samsâmüddeve'yi hapisten çıkarıp liderleri olarak tanımışlardır. Çünkü Türklerle olan mücadelelerinde Büveyhî ailesinden birinin desteğine ihtiyaç duymakta idiler. Bahâüddeve'nin Irak'ta, Ebû Ali'nin de Errecân'da Türklerin desteğini alarak iyice güçlenmeleri muhtemelen Deylemlileri endişeye sevk etmişti. Onlar da henüz hiçbir grubun desteğini almamış olan Samsâmüddeve'yi kendi yanlarına çekmeyi uygun gördüler. Böylelikle adı

---

⁵⁸¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 163-164; ing. trc. Vol. VI, 171-172; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.165-171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 64-65; trk. trc. IX, 58-59; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 37-39; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.78.

⁵⁸² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 151; ing. trc. Vol. VI, 157; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 62; trk. trc. IX, 56; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 235-236.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 63; trk. trc. IX, 57; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 236; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 554.

geçen Büveyhî emîrinin hapisten çıkararak Şîraz'a hâkim olması Deylemlilerin çabaları neticesinde başarıya ulaştı⁵⁸⁴.

Samsâmüddeve'nin Şîraz'ı ele geçirdiğini haber alan Türkler daha önce aldıkları mağlubiyetin intikamını almak üzere Deylemliler üzerine sefer düzenlediler. Bu kez çarpışma Türklerin zaferiyle sonuçlanmıştı. Öte yandan Bahâüddeve, Ebû Ali'nin Türkler desteğiyle güçlendiğini farketmiş, kendisi için oluşacak muhtemel tehdidin önüne geçebilmek için onu ve askerlerini Bağdat'a davet etmişti. Özellikle Türkler için Bağdat'a gitmek oldukça cazip görüldüğünden Ebû Ali onların bu isteklerine daha fazla karşı koyamamış ve Bağdat'a doğru hareket etmişti. Bahâüddeve, Errecân'dan gelen Ebû Ali ve askerleri ile Vâsıt'ta bir araya geldi. İlk aşamada olumlu seyreden buluşma, Bahâüddeve'nin iktidar endişesi sebebiyle olumsuz bir şekle büründü. Nitekim Ebû Ali tutuklandı ve öldürüldü⁵⁸⁵. Böylece Bahâüddeve'ye hânedan içinde rakip olabilecek tek kişi Samsâmüddeve kaldı. Bütün bunların neticesinde Bahâüddeve döneminde Türklerin Irak'ı, Deylemlilerin de Fars'ı temsil eder hâle geldiği anlaşılmaktadır⁵⁸⁶.

Diğer taraftan Büveyhî emîrinin ve Türklerin Fars'a gitmelerinden yararlanan ayyârlar, Bağdat'ta büyük bir isyan başlattılar. Bu isyan sonucunda hilâfet merkezi tam bir kargaşa merkezine dönüştü. Üstüne üstlük Şî Kerh ve Sünnî Babü'l-Basra mahalleleri arasında başlayan çatışmalar kısa süre içerisinde mezhebî bir hâl aldı (380/990)⁵⁸⁷. Meydana gelen hadiseler sonucunda hilâfet merkezinin pek çok yeri tahrip oldu. Bu karmaşanın da etkisiyle bir süre sonra Fars ve Errecân'da Samsâmüddeve'nin hâkimiyeti tanınırken, Hûzistan ve Irak ise yine Bahâüddeve'nin hâkimiyetinde kaldı⁵⁸⁸. Büveyhî emîrlerinin Bağdat hâkimiyetlerinde ayyârlar zaman

---

⁵⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 37; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 235; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.351-380)*, s.486; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 155; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.79.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 58; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 236; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 554; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.79.

⁵⁸⁶ Bahâüddeve ve Samsâmüddeve arasındaki mücadele bu dönemden itibaren Fars bölgesinde devam etti. İkili arasındaki mücadele, Irak dışında gerçekleşmesi sebebiyle dâhilî olaylar kapsamına girmemektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 184; ing. trc. Vol. VI, 194.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 338-339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 76; trk. trc. IX, 68-69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 45.

⁵⁸⁸ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.184; trk. trc. s.191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 76; trk. trc. IX, 68-69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 44-45; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 237; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 555; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.79; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.98; Nevzat Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 12/9, s.68.

zaman otorite boşluğundan yararlanıp yukarıda zikredilen olaydaki gibi taşkınlıklar yapmışlardır. Büveyhîlerin güçlü oldukları dönemlerde halifeler söz konusu karışıklıklarda geri planda durmuş, huzur ve sükûnet emîrlerin müdahaleleriyle sağlanmıştır. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın bahsi geçen hadiselerde bir etkisinin olmadığı kendisinden sonra hilâfet makamına gelen halifelerin bu gibi durumlarda bizzat harekete geçmelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin; Halife el-Kâdir-Billâh ve oğlu el-Kâim-Biemrillâh zamanları idarede Büveyhî nüfuzunun azaldığı dönemler olduğundan onlar, ayyârların çıkardıkları olaylara çözüm üretmeye çalışmışlardır⁵⁸⁹. Ancak Halife et-Tâi'-Lillâh'ın böyle bir girişiminin olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dönemin siyasî koşulları düşünüldüğünde halifenin askerî bir gücü olmamasından kaynaklı olaylara müdahale edememesi doğal gözükmektedir.

Bahâüddeve'nin iktidara geldiği dönemde Halife et-Tâi'-Lillâh ile amcasının oğlu el-Kâdir arasında bir güvensizlik meydana gelmişti. Buna sebep olan olay ise halifenin amcası İshâk b. el-Muktedir'in ölümüyle beraber çocukları arasında ortaya çıkan mirasa dayalı anlaşmazlıkların hilâfetin durumunu tehlikeye sokmasıdır⁵⁹⁰. Bu durumda el-Kâdir'in Halife et-Tâi'-Lillâh'ın hastalığından istifade ettiği ve halifeliği ele geçirmeye kalkıştığı konusunda rivayetler mevcuttur. el-Kâdir kız kardeşi Mucibe'nin kızı Âmine tarafından halifeye ihbar edilmiş, bunun üzerine et-Tâi' de el-Kâdir hakkında şüphe duymaya başlamıştı. Dolayısıyla halifenin kendi iktidarını garantiye almak için bazı adamlarını el-Kâdir'i yakalamak üzere gönderdiği, onların da bu görevi gerçekleştirmek için el-Kâdir'in nehrin yukarı kısmında yer alan el-Harîmu't-Tâhirî'deki evine gittikleri ifade edilmektedir⁵⁹¹.

er-Rûzrâverî, el-Kâdir'in hanımlarından biri olan Safiye aynı gün el-Kâdir'in bir rüya gördüğünden ve söz konusu rüyayı kendisi de dâhil tüm hanımları ile paylaştığından bahsetmektedir. Nitekim el-Kâdir rüyasında bazı kimselerin gelip ona düşmanlarının

---

⁵⁸⁹ İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkîyaları Ayyarlar*, İstanbul 2015, s.126-127.

⁵⁹⁰ Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbâsids of 11th and 12th Century Baghdad*, Michigan 1998, s.84-104; a.mlf., "Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court", *HAWWA* (2005), s.80. Heribert Busse, el-Muktedir-Billâh'ın ailesi içerisinde ilk kez böyle büyük bir anlaşmazlık vuku bulduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Chalif und Grosskönig*, s.69.

⁵⁹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 148; ing. trc. Vol. VI, 154; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.148-149; İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Farîkî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, s.64-65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 65-66; trk. trc. IX, 59; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 34; Erbilî, *Hülasatü'z-zehab*, s.261-262; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 469; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 207; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 463; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s.349; trk. trc. s.280.

hücum için toplandığını ve bundan korkması gerektiğini söylediklerini ilettiler. O da bu kişilere “Allah’ın yardımı bize yeter, O ne güzel gözeticidir”⁵⁹² mealindeki ayet-i kerîme ile cevap verdi. Bu rüyasını ailesine anlatırken, aynı zamanda gerçek olacağından da korktu. Tam o esnada et-Tâi’-Lillâh’ın adamları eve geldi ve el-Kâdir’i çağdırdılar. Bu durum karşısında endişeye kapılan el-Kâdir, halifenin huzuruna uygun elbiseyle çıkacağını söyleyip giyinmek için izin istedi. Yakalanacağı sırada eşlerinin yardımı ile saklanmayı başardı ve sonra da Batîha’ya Mühezzebüddeve’nin yanına sığındı. Batîha hâkimi ona ikramda bulundu, rahat ettirdi. Düşmanlarına karşı koruyup büyük hizmetlerde bulundu. el-Kâdir de halife oluncaya kadar onun yanından ayrılmadı. Hilâfete geldiğinde daha önce zikredilen ayet-i kerîmeyi kendisine işaret yaptı⁵⁹³. İbnü’l-Cevzî, bu olayın 22 Cemâziyelâhir 379/27 Eylül 989 tarihinde gerçekleştiğini ifade etmektedir⁵⁹⁴.

Büveyhî emîrlerinin tahakkümü altında halifelikliğini devam ettiren et-Tâi’-Lillâh’ın makamının el-Kâdir-Billâh tarafından ele geçirilmesinden endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Abbâsîler ve dönemin birçok devletinde aile üyeleri çoğu zaman tehdit unsuru olmuşlardır. Özellikle et-Tâi’ gibi kendi varisini tayin edemeyen bir halife için el-Kâdir daha büyük bir tehlikeydi. Diğer taraftan onun kuzeni ile yaşadığı benzeri bir olay el-Müsterşid-Billâh zamanında da meydana gelmişti. el-Müsterşid’in biatı sırasında kardeşi Ebü’l-Hasan kaçarak Hille Emîri Dübeys b. Sadaka’ya sığınmış ve sonrasında da hilâfet iddiasında bulunmuştu⁵⁹⁵. el-Müsterşid, onu geri gelmesi için ikna etmeye çalışmış, bu esnada da kendisinden sonra hilâfet makamına gelmesi için oğlu Raşid adına biat almıştı. Mamafih hilâfetin kendi soyundan devam etmesi için böyle bir tedbire başvurmuş, kardeşinin halifelik emellerinin önüne geçmişti⁵⁹⁶. Ancak et-Tâi, Büveyhîlerin tahakkümü altında böyle bir girişimde bulunamazdı. Zira o dönemde halifeler Büveyhî emîrlerinin istekleri

---

⁵⁹² Al-i İmrân Suresi 173. âyettir. Bkz. *Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâlî*, Ankara 2017, s.68.

⁵⁹³ Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 425; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, III, 148; ing. trc. Vol. VI, 154; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi’l-ümem*, s.149; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 338; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, IX, 66; trk. trc. IX, 60; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.120; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVIII, 34; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 207; ez-Zehebî, *Siyeru â’lâmi’n-nübelâ*, XV, 125; İbnü’l-Verdî, *Târihu İbnü’l-Verdî*, I, 463; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-iber*, III, 530; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fi me’âlimi’l-hilâfe*, I, 319; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.166.

⁵⁹⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 338.

⁵⁹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 162; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, 580; trk. trc. X, 427; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XII, 346; Ünal, *Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, s.30.

⁵⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, 580-581; trk. trc. X, 427; Ünal, *Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, s.32.

doğrultusunda hilâfet makamına geliyorlardı. Dolayısıyla et-Tâi'nin el-Müsterşid-Billâh gibi bir hamle yapamamış olması gayet tabii gözükmektedir. Bu nedenle onun el-Kâdir'i gözaltına alarak kendisine tehlike oluşturmamasına engel olmak istediği anlaşılmaktadır. Öte yandan Büveyhî emîrlerinin halifelerin sahip oldukları malî güçten faydalandıkları da düşünüldüğünde et-Tâi'nin hilâfette kalabilmesinin tek dayanağı söz konusu miras olarak gözükmektedir.

III. BÖLÜM

et-TÂİ'-LİLLÂH DÖNEMİNDEKİ DIŞ MÜNASEBETLER (363-393/974-1003)

3. Büveyhîlerin Tahakkümünde et-Tâî'-Lillâh Döneminin Haricî Olayları

Halife et-Tâî'-Lillâh dönemindeki dış ilişkiler ile ilgili kaynaklardaki tartışmalar öncelikle Abbâsîlerin güçlü iki komşusu, yani batıdaki Fâtımîler ve güneydeki Hamdânîler ile olan ilişkilerine odaklanmak eğilimindedir. Sâ mânîler ve Karahanlılar gibi doğuda hüküm süren devletler ile olan ilişkileri aynı kaynaklarda nadiren ele alınmaktadır. et-Tâî'-Lillâh'ın hilâfeti döneminde Fâtımîler ile olan münasebetlerin daha belirgin hissedilmesinin nedeni Abbâsîlerin Sünnî ideolojisinden farklı olarak onların İsmâîli Şîî ideolojisini destekleyerek İslâm dünyasında gittikçe güç kazanmaları ile yakından alakalıdır.

Abbâsî Halifesi et-Tâî'-Lillâh'ın yukarıda adı zikrolunan devletler ile olan ilişkileri hiçbir zaman doğrudan temas şeklinde olmamıştır. Zira Fâtımîlerin tarih sahnesine çıktıkları dönemde eski gücünü kaybeden ve Büveyhîlerin tahakkümünde hareket eden bir Abbâsî halifesi bulunmaktaydı. Bu nedenle et-Tâî' dönemi devletlerarası diplomatik ilişkilerin gidişatına genellikle iktidarı elinde bulunduran emîrlerin icraatleri yön vermiştir denilebilir. Bu durumun en belirgin araçları niteliğindeki hilâfete ait sembollerden hutbeler ve sikkeler vasıtasıyla Abbâsîlerin egemenlik sahası belirlenmiş ve et-Tâî'-Lillâh adına meşruiyet sağlanmıştır.

3.1. Fâtımîler ile İlişkiler

İslâm dünyasında Müslümanlar arasında yaşanan ihtilafların temel nedeni Hz. Muhammed'in vefatından sonra gün yüzüne çıkan halifeliğin kimin hakkı olduğu meselesine dayanmaktadır. Zira İslâm toplumunun dinî ve siyasî lideri olacak halifenin Hz. Ali ve Ehl-i-Beyt'in hakkı olduğuna inanan bazı Müslümanlar Şîî olarak adlandırılırken, bu durumu siyasî bir mesele olarak gören ve halifeliğe aday olan

kişinin bazı şartları taşıdığı takdirde istişare yoluyla seçilmesinin doğru olduğuna inanan diğer Müslümanlar ise Ehl-i Sünnet olarak adlandırılmaktadır.

Abbâsîlerin, Sünnîlerin siyasî temsilcileri olarak İslâm dünyasına hükmetmelerinden itibaren bu iki görüş mensubu arasındaki kutuplaşma daha da artmış, Alioğullarının zamanla kollara ayrılmasıyla Abbâsîler pek çok muhalif grup ile mücadele etmiştir. İsmâîliler de bu muhalif yapılardan biridir. İsmâîliye mezhebine göre imâmetin/hilâfetin meşruiyeti nesebe dayanmaktadır. İsmâîlilerin gizli davet döneminin ardından Fâtımîlerin 296/909'da Kuzey Afrika'da salt siyasî bir yapı olmanın ötesinde, hilâfet iddiasıyla kurulmuş bir devlet olması onu bu aşırda ortaya çıkan diğer devletlerden ve muhalif hareketlerden ayırmıştır. Bu nedenle IV./X. ve V./XI. yüzyıllarda Abbâsîler ile Fâtımîler meşru halife oldukları iddiasıyla varlıklarını devam ettirebilmek için kıyasıya mücadele ve rekabet hâlinde olmuşlardır. Fâtımîler rakipleri Abbâsîleri ortadan kaldırmak ve İslâm dünyasının liderliğini ele geçirmek adına siyasî, askerî ve dinî yönden yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Böylelikle bu faaliyetleri neticesinde Fâtımîler, Abbâsîler aleyhine çok önemli gelişmeler kaydederek Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'da hâkimiyetlerini tesis edip, Abbâsî egemenliği altındaki topraklarda da pek çok taraftar kazanmışlardır. Doğrudan hem Abbâsî varlığını hem de Ehl-i Sünnet anlayışını hedef alan Fâtımî girişimleri ve başarıları karşısında Abbâsî hilâfeti, içinde buldukları olumsuz siyasî, askerî ve iktisadî koşullar ve daha da önemlisi Büveyhî baskısı altında güçsüz kalmaları sebebiyle ön plana çıkamamışlardır. Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh döneminde de mevcut Büveyhî baskısı söz konusu olduğundan bizzat halifenin Fâtımîlere karşı geliştirdiği bir politikanın varlığından söz edilemez. Zira halifenin pek çok konuda tesiri olmadığı gibi bu konuda da herhangi bir yetkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Büveyhîler başlangıçtan itibaren Abbâsîlerle beraber Fâtımî karşıtı bir politika izlediler. Çünkü Fâtımîler, Abbâsîler için olduğu kadar Büveyhîler için de gerçek anlamda tehdit oluşturmaktaydı. Bilhassa Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirmelerinden itibaren Abbâsî hilâfetinin merkezi olan Irak, Fâtımîler için daha cazip bir yer hâline geldi. Bunun altında yatan sebep ise gücünü kaybeden Abbâsîler karşısında Fâtımîlerin hâkimiyetlerini bu bölgede tesis etmek ve mezhep davalarını yaymak istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Abbâsî egemenliğinde siyasî iktidarın sahipleri olan ilk Büveyhî emîrleri Fâtımîlere karşı temkinli davrandılar. Ancak Adudüddevle seleflerinin aksine Fâtımî-Büveyhî ilişkilerinde istisna sayılabilecek

bazı siyasî girişimlerde bulundu. O, 368-371/978-981 yılları arasında Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh (365-386/953-996) ile diplomatik faaliyetlere girişti. Hatta iki taraf karşılıklı gönderdikleri mektuplarda birbirlerinin hâkimiyetlerini kabul ederken, Adudüddeve ayrıca el-Azîz'e yazdığı mektuplarda onun Ehl-i Beyt'e mensubiyetini ve hilâfetini kabul eden bir tutum sergiledi. Kaynaklarda bu konu ile alakalı bazı tutarsız ifadeler yer almaktadır. İbn Zâfir, Büveyhî emîrinin Fâtımîlerin nesebini inkâr ettiğini belirtirken, İbn Tağrîberdî de onun bu tutumunu şaşkınlıkla karşılamakta ve Adudüddeve'nin ortak bir dinî anlayışa sahip olduğu Fâtımî halifesine karşı gelemeyeceğinden dolayı böyle bir mektup gönderdiğini yorumlamaktadır⁵⁹⁷. Adudüddeve'nin bu girişiminde birtakım siyasî hususların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Müslüman topraklara saldırılarda bulunan Bizanslılara karşı işbirliği ihtiyacı, kardeşi Fahrüddeve'ye karşı giriştiği hâkimiyet mücadelesi, Hamdânîleri ortadan kaldırma arzusu ve et-Tâi'-Lillâh'tan bazı imtiyazlar elde etmek için bu durumu koz olarak kullanma ihtimali Adudüddeve'nin Fâtımîlerle irtibat kurmuş olmasının altında yatan sebepler olarak düşünülebilir⁵⁹⁸.

Karşılıklı devam eden mektuplaşmalarda Bağdat'a gelen Fâtımî elçisine iyi muamelede bulunan Adudüddeve'nin Abbâsîler ve Fâtımîler arasında bir denge oluşturmak istediğini düşünmek isabetli gözükmemektedir. Zira Adudüddeve'nin Mısır'daki halife ile kuracağı karşılıklı güvene dayalı münasebetler onun iktidarını tehlikeye atmazdı. Böylelikle Büveyhî emîrinin Fâtımî halifesinin nesebi dolayısıyla ona yakınlık göstermesi gibi bir durum pek gerçekçi gözükmemektedir. Diğer taraftan Adudüddeve'nin iktidarı bağlı olduğu hilâfetin gücü ile doğru orantılı olduğundan Fâtımîlerin gölgesinde bir hâkimiyet onun için mümkün değildi. Dolayısıyla Adudüddeve'nin zayıf olan Abbâsî hilâfetini güçlü olan Fâtımî hilâfetine tercih ettiği anlaşılmaktadır. İki taraf arasındaki ilişkilerin seyrini Fâtımîler tarafında yaşanan bir gelişme belirledi ve bu durum Büveyhîlerin onlara karşı olan siyasetini değiştirdi. Fâtımîlerin, Irak'a ilerlemek için Dımaşk'a hâkim olmaları Büveyhîlerin

---

⁵⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 268-269; İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düveli'l-münkatı'a*, s.33-34; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 124-125; Ali Hüsnî Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtımî*, Vizaretü's-Sekafe, Kahire 1968, s.135-136; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımıyyîn fî şimâli İfrîkıyye ve Mısr ve Bilâdi's-Şâm*, s.251-252; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.245.

⁵⁹⁸ Büveyhî Emîri Adudüddeve ve Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh arasındaki siyasî temaslar ile ilgili tafsilatlı bilgiler için bkz. Shainool Jiwa, "Fâtimid-Büyd Diplomacy During The Reign of al-'Azîz Billâh (365/975-386/996)", *Journal of Islamic Studies*, 3/1 (1992), s.57-71; Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, s.197-201; Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünniliğe Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s.151-152.

egemenliklerini tehdit etti. O zamana kadar Adudüdevle ve el-Aziz-Billâh'ın iyi olan münasebetleri bir anda bozuldu. Dolayısıyla Büveyhî emîri, Mısır'a sefer düzenlemek için harekete geçti. Hatta bununla ilgili bildiride Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın Allah'ın izniyle Mısır'a gireceği yazılmıştı. Adudüdevle bozulan ilişkileri fırsat sayarak Fâtımîlerin nesebini kuşkulu göstermek istedi. Bunun üzerine zaman kaybetmeden el-Aziz-Billâh'a bir elçi gönderdi. Elçi kendisine “*Senin kim olduğunu bilmek isteriz*” dedi. Bu sözler Fâtımî halifesine ağır geldiğinden elçi Bağdat'a dönerken Trablus'ta öldürüldü. Adudüdevle'nin Mısır seferi hazırlıkları sürerken 372/983 yılında vefat ettiği için sefer gerçekleşemedi⁵⁹⁹. Diğer taraftan bu yaşananlar Fâtımîleri durdurmadı. Onlar, Irak hedeflerinden hiç vazgeçmeyip her fırsatta davalarını burada yaymak için girişimlerde bulundular⁶⁰⁰.

Her ne kadar Büveyhîler ile Fâtımîler arasındaki olumlu ilişkiler kısa sürmüşse de bu süreçte Adudüdevle'nin kendi topraklarında Fâtımî dâîlerinin belli kurallar çerçevesinde serbestçe davet yürütmesine izin vermesi Fâtımîlerin yararına bir gelişme olmuştur⁶⁰¹. Adudüdevle'nin Fâtımî İsmâîlîliğine yakın durduğu ya da Fâtımî hilâfetini meşru gördüğü için böyle bir girişime izin verdiğine dair bir işaret bulunmadığı gibi sonrasında yaşanan gelişmeler Büveyhî emîrinin Fâtımî karşıtı tutumunu ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda Fâtımîlerin Halife et-Tâi'nin hilâfeti döneminde Irak'ta tam anlamıyla davalarını yaymaya muvaffak olamasalar da bu teşebbüslerinin et-Tâi' zamanında başladığını göstermektedir. Hatta et-Tâi'nin hilâfetten indirildiği 380/991 senesinde Bağdat'ta yaşanan karışıklıklardan yararlanan Fâtımîler, Abbâsî hilâfet sarayına dahi girebilmiş ve bazı eşyaları yağmalayıp Mısır'a götürmüşlerdir. Kaynaklarda bu hadiseye, 462/1070 yılı olaylarında Abbâsîlerin Mısır'daki kıtlık dolayısıyla Fâtımî sarayındaki eşyaları Bağdat'a geri götürmeleri anlatılırken değinilmiştir⁶⁰². Dolayısıyla Fâtımîler tarafından el koyulan sembollerin 80 yıl boyunca Fâtımî sarayında kaldığı ve sonradan tekrar Bağdat'a taşındığı anlaşılmaktadır.

---

⁵⁹⁹ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-münkati'a*, s.35; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtımî*, s.136; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.253; Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, s.152.

⁶⁰⁰ M. Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.253; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.246.

⁶⁰¹ Jiwa, “Fâtimid-Büyid Diplomacy During The Reign of al-'Azîz Billâh”, s.60; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.199-200; Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, s.152.

⁶⁰² Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, s.143.

3.1.1. Alp Tegin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi

Büveyhî Emîri Muizzüddeve'nin hâcibi Sebük Tegin'in emrindeki askerlerden biri olan Alp Tegin, et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfete geçtiği ilk yıllarda meydana gelen Türk-Deylemlî çatışmalarında Türk hâcibin ölümü üzerine ordunun başına getirilmişti. Büveyhîlerle olan hâkimiyet mücadelesini kaybeden Türk komutan, Halife et-Tâi' ve maiyetindekiler ile beraber Tikrît'e gitmişti. Bağdat'ın yeni hâkimi Adudüddeve, halifeyi Bağdat'a geri getirmek için türlü yollara başvururken, Alp Tegin de halifeyi kendisiyle beraber Dımaşk'a gelmesi için ikna etmeye çalışmıştı. Ancak Halife et-Tâi' Türklerin vaziyetleri düzelinceye kadar Bağdat'ta kalmasının doğru olduğunu, daha sonra kendilerine katılacağını bildirerek hilâfet sarayına dönmüştü. Bunun üzerine Alp Tegin yaklaşık 400 kişilik bir Türk birliği ile Tikrît'ten Dımaşk'a doğru yola koyulmuştu. Bir yandan Fâtımîler ile Karmatîler arasındaki savaşlar, diğer yandan da Bizans'ın bölge üzerindeki baskıları Alp Tegin ve beraberindekilerin buradaki işlerini kolaylaştırdı⁶⁰³.

Alp Tegin ve askerlerinin Dımaşk'a hâkim olmak için harekete geçtikleri dönemde şehir Fâtımîlerin vali olarak atadığı Zâlim b. Mevhûb el-'Ukaylî tarafından idare edilmekteydi. Dımaşklılar uzun süredir Fâtımîlerin emrindeki etnik ve dinsel olarak farklı olan unsurlarla ihtilaf ve çatışma içerisindeydi⁶⁰⁴. Buna ilaveten Dımaşk halkı ayyarların sebep olduğu yağmalardan yorulmuştu. Tüm bu olumsuzluklar Alp Tegin'in Dımaşk'ı ele geçirmesini ve orada kabul görmesini kolaylaştırdı. Nitekim Dımaşk halkının önde gelen âlimlerinden bir heyet oluşturuldu. Bu kimseler Alp Tegin'e destek vererek Fâtımî idaresinden rahatsız olduklarını ve bu zulümden kurtulmak istediklerini dile getirdiler. Irak Türklerinin lideri ise halkın maruz kaldığı şartları kendi lehine kullanarak hazırlıklara başladı. Fâtımîlerin Bizans ile uğraşması Alp Tegin'e Şaban 364/Nisan 975 senesinde kolaylıkla şehre girme imkânı tanıdı. Dımaşk'a girer girmez Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînillâh (341-365/953-975) adına okunan hutbeyi Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh adına okutmayı başardı⁶⁰⁵. Bu

---

⁶⁰³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 343; ing. trc. Vol. V, 372-373; trk. trc. s.725; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.161-162; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, s.11; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 470; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, II, 113; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 61; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.215.

⁶⁰⁴ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 166-167; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.227; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.94-95.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, 89-90; trk. trc. VIII, 564-565; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 470; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 456; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 167-168; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI,

girişimiyle hem bağımsız bir emîr durumuna geldi, hem de bir süredir Fâtımî hilâfetinın meşruiyetinin kabul edildiği bölgede Abbâsîler adına hâkimiyet tesis etti.

Dımaşk'ın yeni hâkimi Alp Tegin şehirdeki isyanları bertaraf edip, halkı maddî olarak sıkıntıya sokan gereksiz vergileri kaldırdı. Halka söz verdiği şekilde asayiş ve güveni şehre geri getiren Dımaşk emîri gittikçe nüfuz kazandı. Aynı zamanda tek başına bölgede tutunamayacağını da farkında olarak yeni bir ittifak arayışına girdi. Bu sıralarda Suriye'ye sefer yapan Bizans İmparatoru İonnes Çimiskes de Kuzey Suriye'de Fâtımîlerin elindeki bazı yerleri istila etmiş, Dımaşk'a yönelmişti. Alp Tegin, Bizans ile Dımaşk üzerinde vergi ve tabiiyet konusunda anlaşıp bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi⁶⁰⁶. Hem Fâtımîlerin hem de Bizans'ın bölgeye saldırmaları ihtimaline karşılık önlem olarak Fâtımî halifesi ile münasebetlerini hoşgörü ile yürütmeye karar verdi. Halifeye gönderdiği mektubunda kendisine bağlılığını bildirdi. İki taraf arasındaki ilişkiler el-Muiz'in, Dımaşk emîrini Mısır'a davet etmesi neticesinde yeniden gerildi. Zira Alp Tegin Mısır'a gitmesinin kendisi adına tehlikeli olabileceğini düşünüp halifenin davetini kabul etmemiştir⁶⁰⁷. Alp Tegin'in Mısır'a gitmekten imtina etmesi Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînellâh'ı kızdırdı. Dolayısıyla Dımaşk'a göndermek üzere bir ordu hazırladı. Ancak halifenin ölümü üzerine Alp Tegin sorunu bir süre için rafa kaldırıldı⁶⁰⁸.

el-Muiz'in vefatından sonra yerine geçen oğlu el-Aziz-Billâh'ın üzerinde durması gereken ilk konu Alp Tegin meselesi oldu. Zira Dımaşk emîri Fâtımîlerin saldırı için henüz hazır olmadığını farkedip onlara ait pek çok şehri ele geçirmek istedi⁶⁰⁹. Alp

---

307; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 166; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 448; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, trk. trc. s.199; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 476; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, IV, 61; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, 164; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.95; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.228; Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.8-9.

⁶⁰⁶ İbn Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dımaşk*, s.13; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 170; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2015, s.274-275; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.67; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.219; Yunus Emre Aydın, "Fâtımî Ordusunda Türk Unsuru", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12 (2020), s.342.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 90; trk. trc. VIII, 565; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 470; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.228; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyyîn fi'l-Mağrib ve Mısır*, Kahire 1981, s.157; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.95; Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.9-10.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 90; trk. trc. VIII, 566; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 476; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.95-96; Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinde bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (2002), s.283-290; Ağırakça, "Büveyhiler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.10.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dımaşk*, s.15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 90; trk. trc. VIII, 566; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 176; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 476; el-Makrîzî,

Tegin'in yaptıklarını öğrenen Fâtımî halifesi ise hazırlıklarını tamamlararak babasının azlettiği Mısır fatihi Cevher es-Sıkıllî kumandasında bir orduyu Dımaşk'a gönderdi. Alp Tegin geçmişte Dımaşk halkının desteği sayesinde şehri ele geçirmiş ve onları Fâtımîlerin zulmünden kurtarmıştı. Fâtımî ordusunun gücüne mukabil yine eşrafi yanına çekerek bu durumu bertaraf etmek niyetindeydi⁶¹⁰. Cevher komutasındaki ordu 22 Zilkâde 365/22 Temmuz 976'da Dımaşk'ı muhasara altına aldı. Fâtımî ordusunun gücü karşısında iki ay dayanabilen Alp Tegin, eşrafın önerisiyle Karmatîlerin lideri ile ittifak yaptı. Süratle Suriye'ye gelen Hasan b. Ahmed el-Karmatî, Cevher'i zor durumda bıraktı. Bu nedenle Mısır ordusu kuşatmayı kaldırmak ve geri çekilmek mecburiyetinde kaldı⁶¹¹.

Dımaşk'ta yaşanan gelişmeler bu şekildeyken Alp Tegin'in Bağdat ile olan bağlantısını hâlâ devam ettirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Daha önce zikredildiği gibi güçlendiği takdirde kendisi ile birleşeceğinin sözünü veren et-Tâi'-Lillâh'a olan bağlılığının bir göstergesi olarak Dımaşk'ta hutbe Abbâsî halifesi adına okunuyordu. Ayrıca Dımaşk emîrinin Bağdat ile olan ilişkisini devam ettirmeye yönelik tek girişimi bu değildi. Alp Tegin, Suriye'ye gelmeden önce savaştığı Büveyhî Emîri Bahtiyâr'a da çeşitli mektuplar gönderdi. Ebû İshak es-Sâbî'nin kaydettiği mektuplardan biri Bahtiyâr'ın amcası Rüküddevle'nin vefatı sebebiyle kaleme alınmıştı. Taziyesini dile getiren Türk komutan, onun yönetici olarak oldukça önemli biri olduğunu ifade etmeyi de unutmamıştı⁶¹². Adı geçen müellifin kaydettiğine göre Bahtiyâr da Dımaşk'tan gelen mektuba oldukça olumlu bir cevap vererek Alp Tegin'i övmüş ve aralarındaki husumetin dostça devam ettiğini vurgulamıştı⁶¹³. Alp Tegin'in Abbâsî egemenliğindeki Büveyhîlerle ilişkisini düzeltme erdemini göstermesi onun Suriye'deki geleceğinin belirsizliğinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ', I, 238-239; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.106.

⁶¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihu Dımaşk*, s.16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 90-91; trk. trc. VIII, 566; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96-97; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 477; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.107; Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.12.

⁶¹¹ el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.179; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihu Dımaşk*, s.17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 91; trk. trc. VIII, 566-567; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 518; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 179; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 307; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 477; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ'*, I, 239-240; Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyyîn*, s.157; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtımî*, s.129; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.238; Çelik, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.229-230; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.107; Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin", s.13.

⁶¹² Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 567-568.

⁶¹³ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 314-317.

Dımaşk-Bağdat arasındaki siyasî münasebetler bu şekildeyken Alp Tegin, Fâtımî ordusuna karşı kesin üstünlük sağlamak istiyordu. Bu nedenle Karmatîlerin ve Arapların desteğiyle geri çekilen Cevher'i takip etti. Remle'ye sığınmış olan Mısır ordu komutanı karşı tarafın saldırılarına daha fazla dayanamayarak Askalan'a gitmeye karar verdi⁶¹⁴. Ancak bir kere daha muhasara altına alınan komutanın bu defa direnebilmesi zor görünüyordu. Zira hem denizden gıda yardımı alamaması hem de çetin kış şartları askerlerin dayanmasına engel oluyordu. Nitekim tüm bu olumsuz koşullar sebebiyle direnme gücü kırılan Cevher sulh teklifinde bulunmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre Askalan dâhil Fâtımîlerin elinde olan bütün Suriye toprakları Alp Tegin'e bırakıldı. Diğer taraftan o zamana kadar Abbâsî Halifesi et-Tâi' adına okunan hutbenin yeniden Fâtımî halifesi adına okutulmasına karar verildi. Bununla birlikte Cevher ve askerlerinin Askalan'dan ayrılırken Alp Tegin'in kılıcı, Karmatî liderinin mızrağı altından geçmesi şartı bulunmaktaydı. Oldukça onur kırıcı olan bu şartı yerine getiren Fâtımî ordusu Mısır'a doğru yola koyuldu⁶¹⁵.

Fâtımîlere karşı büyük zaferler kazanan Alp Tegin, Bağdat ile olan bağlantısını koparmamak için Bahtiyar'a bir mektup daha gönderdi. 26 Cemaziyelevvel 366/20 Ocak 977 tarihinde gönderilen mektupta Fâtımî ordusuna karşı kazandığı üstünlük vurgulanıyordu⁶¹⁶. Gönderilen mektuplardan anlaşıldığı üzere Alp Tegin sahip olduğu konumunu sağlamlaştırmak için Büveyhîlerin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim onun bu çabaları Bahtiyâr ile olan hâkimiyet mücadelesini kazanarak iktidara gelen Adudüdevle'ye de gönderdiği elçilerle devam etti. Suriye'de olan otoritesini kalıcı hâle getirmek için ondan yardım istedi. Alp Tegin, Büveyhî emîrine yazdığı mektubunda: “*Suriye (Dımaşk) özgürdür ve kontrolümüz altındadır. Mısır sultanının*

---

⁶¹⁴ el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.179-180; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dımaşk*, s.17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 91; trk. trc. VIII, 567; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 518; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 456; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 179-180; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm (351-380)*, s.268; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 448; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 477; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 62-63; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ'*, I, 241; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtumiyîn*, s.239; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtumî*, s.129; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.108.

⁶¹⁵ el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.180; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dımaşk*, s.17-18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 91-92; trk. trc. VIII, 568; İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-münkati'a*, s.31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 519; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 456; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 97; ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm (351-380)*, s.268; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 448; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ'*, I, 241; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtumî*, s.129; Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtumiyîn*, s.159-160; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.109-110; a.mlf., *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.70-71; Çelik, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.230; Aydın, “Fâtımî Ordusunda Türk Unsuru”, s.342.

⁶¹⁶ Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I, 321-322.

buradaki hâkimiyeti sona ermiştir. Bana para ve askerle yardım et ki onların güçlerinin merkezinde (Mısır) bu insanlarla mücadele edebileyim” dedi. Adudüdevle de ona; “Gücün seni rezil etti, bu hareketin sonucu senin için utanç olacaktır” diyerek cevap verdi⁶¹⁷. Böylece Alp Tegin’in Bağdat ile olan bağlantısı Adudüdevle’nin menfî tavrı ile sona ermiş oldu.

Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh ordusunun maruz kaldığı muameleleri ve başarısızlıklarını öğrenince Cevher’e karşı büyük bir öfkeye kapıldı. Bu defa Suriye meselesinin çok ciddi bir boyuta ulaştığını fark eden halife ilk olarak ordusunu kuvvetlendirdi. Çünkü üst üste alınan mağlubiyetler durumun Suriye’de meydana gelen yerel bir isyan olmadığını ve gitgide Mısır’ı da hedef alacak boyuta ulaştığını gösteriyordu. Bu nedenle de sefere çıkmadan önce askerî zayıflığa mahal verecek her türlü eksikliği tamamlaması gerekmektedir. Büyük bir muharebe hazırlığından sonra kumandanlığında yine Cevher’in olduğu bir ordu bu defa el-Azîz-Billâh’ın da iştirakıyla Suriye’ye doğru harekete geçti⁶¹⁸.

Halife el-Azîz-Billâh, Mısır fatihi Cevher’i yenilgiye uğratayacak kadar askerî kabiliyetleri olan Alp Tegin’i merak ediyordu. Onu savaş meydanında yakından izleyen halife, düşmanlarına karşı mücadelesini ve kahramanlıklarını görüp etkilenmişti. Bu nednele kendisine elçisi aracılığıyla Fâtımî ordusunun başkumandanlığı ve Suriye emîrliği teklifinde bulundu. Ancak Alp Tegin’in tüm kazandığı muharebelerden sonra söz konusu teklifi kabul etmesi mümkün değildi. Bunun üzerine kalabalık Fâtımî ordusunun taarruzuyla güç durumda kalan Türk emîr tüm gayretlerine rağmen mağlup oldu ve esir edildi⁶¹⁹.

Alp Tegin’in esaretine oldukça sevinen Fâtımî askerleri onun öldürüleceğini düşünürken el-Azîz-Billâh aksine muhatabına iyi davrandı. Halife bununla

---

⁶¹⁷ İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. II, 483; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 96.

⁶¹⁸ el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.181; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dimaşk*, s.18; İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-münkatî'a*, s.32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 92; trk. trc. VIII, 568-569; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 519; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 456; ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslâm (351-380)*, s.268; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 448; Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyyîn*, s.161; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.240; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.110.

⁶¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dimaşk*, s.19; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.181; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 520; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 92; trk. trc. VIII, 569; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 456; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 97; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 187; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 448; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 308; a.mlf., *Tarihü'l-İslâm (351-380)*, s.269; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, IV, 63; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtımî*, s.130; Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyyîn*, s.162; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s.240; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.231.

kalmayarak Kahire'ye götürdüğü Alp Tegin'i kendi sarayına yakın bir eve yerleştirdi ve onu en önemli komutanlarından biri yaptı. Daha pek çok imkânı onun lehine olacak şekilde sunan halifenin beklenmedik bu tavrı Alp Tegin'i ona karşı savaştığı için pişmanlığa sürükledi. Günden güne daha önemli bir mevkiye yükselen Alp Tegin vasıtasıyla Türkler Fâtımî ordusunun aslî unsuru hâline geldiler. Alp Tegin, Mısır'da böylesine bir sürecin başlamasına öncülük ettiği için Fâtımî bürokrasisinin de hedefi oldu. Nihayetinde halifenin veziri tarafından zehirlenerek öldürüldü. Böylece Alp Tegin Bağdat'ta başlayıp, Dımaşk'da hâkimiyeti ile devam eden Alp Tegin'in kariyeri 7 Recep 372/Aralık 982'de Kahire'de noktalanmış oldu⁶²⁰.

Alp Tegin'in Bağdat'tan Dımaşk'a gitmesinin hem Irak Türkleri hem de Abbâsîler açısından önemli sonuçları olmuştur. 50 sene boyunca Beckem, İbn Râik, Tüzün, Sebük Tegin ve Alp Tegin gibi önemli şahsiyetleri öne çıkaran ve Irak bürokrasisinde büyük bir nüfuza sahip olan Irak Türkleri, Alp Tegin'in Suriye'ye yönelmesiyle Büveyhîlere karşı koyacak bir lider çıkaramamışlardır. Her ne kadar bu durumun yaşanmasında Adudüdevle gibi bir devlet adamının güçlü karakteri etkili olsa da Alp Tegin'in gidişi Türklerin en baştan yapılanmalarına sebep olmuştur. Şayet Alp Tegin, Adudüdevle'ye karşı olan mücadelesini kazanamayıp Bağdat'ta kalmaya devam etseydi et-Tâi'nin hilâfeti daha erken son bulabilirdi. Zira Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh, Adudüdevle Bağdat emîri olmadan önce Türklerle beraber hareket ediyordu. Halife aynı zamanda Türkler tarafından hilâfete getirilmesinden dolayı mecburî bir şekilde onların yanında bir tavır sergiliyordu. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ister Türklerin ister Büveyhîlerin tahakkümü altında olsun et-Tâi'nin hilâfetini sürdürme ihtimali her daim muallakta idi.

Öte yandan John J. Donohue'nin belirttiğine göre halife Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesinden bu yana Türklerin Bağdat iktidarındaki altı aylık süre zarfında daha bağımsız hareket ediyordu. Dolayısıyla bu ifadeye dayanarak Alp Tegin'in Suriye'ye gidişi ile halifenin yeniden Büveyhî emîrlерinin tahakkümüne girmesinden dolayı özgürlüğünün kısıtlanması arasında bir ilişki kurmak yanlış görünmemektedir.

---

⁶²⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dımaşk*, s.21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 93; trk. trc. VIII, 570; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 521; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. II, 485; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 479; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.112; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.233. ez-Zehabî, Alp Tegin'in zehirlenerek öldürülmesinin aksine hastalanarak vefat ettiğini bildirmiştir. Bkz. *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 308.

3.1.2. Hicaz Hâkimiyeti Meselesi

İslâm dünyasının en önemli dinî mekânlarının bulunduğu Hicaz bölgesinde hâkimiyetin tesisi Abbâsî-Fâtımî çekişmesine sebep olan konulardan biri olmuştur. Fâtımîler, Mısır'ı hilâfetin merkezi yaptıktan sonra Mekke ve Medine'yi de içine alan bölgede idareyi ele geçirmenin hilâfetin temsilcisi konumundaki Abbâsîleri ne derece zayıflatacaklarının farkındaydılar. Çünkü bölgede egemenlik kuran ve adına hutbe okutan halife tüm Müslüman âleminin dinî liderliğini üstlenmiş oluyordu. Aynı zamanda hac yolculuğunun güvenliğinden de sorumluydu. Böylelikle iki taraf da bölgede nüfuz kurduklarının kanıtı olarak Haremeyn'de adlarına hutbe okutma rekabetine girdiler⁶²¹. İlerleyen zamanlarda söz konusu rekabete Selçukluların da dâhil olduğu bilinmektedir.

Medine'nin idaresi Hz. Hasan'ın, Mekke'nin idaresi ise Hz. Hüzeyin'in soyundan gelen kimseler tarafından sağlanıyordu. Hicaz'daki Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelen bu nüfuzlu idareciler de Abbâsî-Fâtımî çekişmesinden yararlanarak ekonomik ve siyasî gelişmelere göre bazen Abbâsîler bazen de Fâtımîler adına hutbe okutmuşlardır⁶²².

Fâtımîlerin, Hicaz bölgesinde etkin hâle gelmeleri Halife el-Muiz-Lidînillâh döneminde gerçekleşmiştir. 348/958 yılında Mekke ve Medine idarecileri arasında baş gösteren çatışmalardan istifade eden Fâtımî halifesi öncelikle bölgede barışı tesis etmişlerdir. Bu durum Hicazlıların zayıf Abbâsîler karşısında nüfuzu gittikçe artan Fâtımîlere yakınlık duymasına sebep olmuştur. Bilhassa Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri Hicazlılara Büveyhîlerin tahakkümünde kalmış Abbâsî hilâfeti yerine alternatif bir dayanak oluşturmuştur⁶²³.

Mamafih el-Muiz-Lidînillâh'ın Hicâz hâkimiyeti Karmatîlerin Abbâsîlere verdiği destek neticesinde sona erdi. Çünkü et-Tâi'-Lillâh'ın babası el-Mutî'nin hilâfette olduğu dönemde Karmatîler, Fâtımîlerle savaşıp burada hutbenin Abbâsîler adına okunmasını sağlamışlardır. Nitekim 359/970 senesinde Irak Hac Emîri Ebü'l-Hüseyin

---

⁶²¹ Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Haricîyye*, Kahire 1976, s.23; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.231; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, trk. trc. Salih Şaban, İstanbul 2000, s.13; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.220.

⁶²² Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Haricîyye*, s.23-24; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 437.

⁶²³ el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, 145-146; Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyyîn*, s.238; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.231-232; Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Haricîyye*, s.23-24; Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti*, s.219-220; a.mlf., *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.221.

Ahmed b. Mûsâ önderliğinde hacılar Mekke'ye gitti. Medine'de hutbe hâlâ el-Muiz adına okunsa da Mekke'de hâkimiyetin Abbâsîlere geçtiği ilan edilmiştir⁶²⁴.

Ancak Fâtîmî halifesi bir yıl sonra bölgeye tekrar hâkim olmak istedi. Bunun için gönderdiği orduya Medineliler destek verirken, Karmatîler ve Mekke eşrafı ise Abbâsîlerin tarafında savaştı. Bu savaşta herhangi bir başarı elde edemeyen Fâtîmîler, et-Tâi'-Lillâh'ın da hilâfete getirildiği tarih olan 363/974'te Abbâsîlerin etkinliğine son vermek için bir girişimde daha bulundular. Çeşitli müdahaleler sonucunda Haremeyn'deki hutbeler el-Muiz adına değiştirilerek Fâtîmîlerin Hicaz hâkimiyeti el-Muiz'in vefatına kadar aynı şekilde kaldı⁶²⁵.

Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfette olduğu dönem Fâtîmîlerde el-Aziz-Billâh'ın zamanına denk gelmekteydi. Her ne kadar Abbâsîler, Büveyhî nüfuzu altında hareket edip güçsüz bir tablo çizseler de dönemin güçlü Büveyhî emîrlerinin de teşebbüsleri ile uzun bir süre Hicaz'da hutbenin et-Tâi' adına okunması sağlanmıştır. Bu durum Abbâsî halifesinin etki alanını göstermesi açısından da önemlidir. Öyle ki el-Muiz'in vefatının akabinde Hicazlılar hutbeyi Fâtîmîlerden keserek yeniden Abbâsî Halifesi et-Tâi' adına okutmuşlardır⁶²⁶. Hicaz eşrafının bu hamlesinin politik sebepler dolayısıyla olduğu tahmin edilmektedir. Zira Fâtîmîlerde babasının yerine geçen el-Aziz-Billâh döneminin başlarında Hicaz'daki hâkimiyetin istikrarsızlığı onların Fâtîmîlerden çok Abbâsîlerin egemenliğinde kalmak istediklerini veya buna mecbur olduklarını açıklamaktadır.

Fâtîmî Halifesi el-Aziz-Billâh, Hicaz'da hutbenin kendi adına okutulması için 366/977'de Haremeyn'i istila etti⁶²⁷. Çok geçmeden 368/978 yılında Büveyhî Emîri Adudüdevle'nin askerî hamlesi ile Mekke ileri gelenleri et-Tâi'-Lillâh'a bağlı olduklarını bildirdiler. Abbâsî-Fâtîmî Hicaz hâkimiyet meselesi halifeler için nasıl sembolik bir anlam taşıyorsa, Hicazlılar için ise bu rekabette taraf olmalarının altında yatan motivasyon kaynağı onların ekonomik menfaatlerine hizmet etmesiydi. Adudüdevle iktidarda olduğu süre boyunca bazı ıslah hareketlerinde bulundu. Bunlar arasında Mekke ile Bağdat arasındaki yolun iyileştirilmesi ve Haremeyn'deki fakirlere

---

⁶²⁴ Takkûş, *Târihu'l-Fâtîmiyyîn*, s.232; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi*, s.222.

⁶²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 235; Takkûş, *Târihu'l-Fâtîmiyyîn*, s.232-233; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi*, s.222.

⁶²⁶ Yazılıtaş, *Fâtîmî Devleti Tarihi*, s.104.

⁶²⁷ Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyyîn*, s.238; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslâmiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatta nihayeti'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1990-1991, s.229; Harputlî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtîmî*, s.132; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi*, s.246.

yardımda bulunması vardı. Ancak söz konusu hizmetler Hicaz bölgesinin gıda ihtiyacını karşılamıyordu. el-Aziz-Billâh ise Hicaz bölgesinin gereksinimlerini karşılayıp, Hicaz eşrafına da ikramlarda bulundu. Böylece durum yine kısa bir süre için tersine dönmüş olsa da Adudüdevle tarafından yeniden istikrar kazanan Abbâsîlerin Hicaz hâkimiyeti, et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetinin sonlarına yaklaştığı 380/990 tarihine kadar devamlılığını sürdürdü. Nitekim Hicaz'da hâkimiyetin tesisi el-Aziz-Billâh tarafından yapılan bir kuşatmanın getirdiği zorluklar sebebiyle Fâtımîlere geçti. Bu durum onların Hicaz'ın egemenliğinden vazgeçmeyeceklerinin ispatı olmuştur⁶²⁸.

et-Tâi'nin hilâfetten el çektilirdiği 381/991 yılından itibaren Irak halkının hac görevlerini yerine getirmeleri Fâtımî tehdidinden dolayı gerçekleşmemiştir. Abbâsîlerin Hicaz'daki hâkimiyetlerini kaybetmelerinin bir diğer sebebi Büveyhîlerin nüfuzlarının gittikçe azalması olarak da düşünülebilir. Tüm bunlar Fâtımî Halifesi el-Aziz-Billâh'ın Hicaz'daki otoritesini kuvvetlendirmesine olanak tanımıştır. Özellikle Abbâsîlere karşı Karmatîler ile ittifak yapmaları bu hâkimiyetin daha da yerleşmesini sağlamıştır⁶²⁹.

3.2. Hamdânîler ile İlişkiler

Arap bir kabile olan Rebîa'nın Beni Tağlib koluna mensup Hamdânîler, İhşîdîler ile girdikleri mücadeleden sonra bağımsızlıklarını kazanıp tüm Kuzey Suriye'ye hâkim olmuşlardır. Abbâsîlerde baş gösteren otorite boşluğundan da yararlanarak Musul ve Halep bölgelerinde iki ayrı şube hâlinde hâkimiyetlerini sürmüşlerdir. IV./X. yüzyılın ortalarından itibaren söz konusu bölgelerde otoritelerini devam ettirebilmek adına zaman zaman hem Abbâsîler hem de Fâtımîler ile mücadele etmişlerdir. Bunun yanı sıra bölge tarihinde aktif olabilmelerinin bir gereği olarak menfaatleri doğrultusunda çağdaşları Büveyhîler ve Bizans ile çeşitli ittifaklara başvurdukları gibi kimi zaman da savaşmışlardır⁶³⁰.

---

⁶²⁸ el-Makrizî, *İtti'âzû'l-hunefâ*, I, 281; Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Haricîyye*, s.24; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.105; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.247.

⁶²⁹ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.254-255; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.105; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.247; Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s.55.

⁶³⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, 446-447.

Daha öncesinde de aktarıldığı Hamdânîlerin Musul kolu ile Büveyhî emîrleri arasında sık sık nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Nitekim Büveyhî Emîri Adudüdevle 368/979'da Musul şubelerini ortadan kaldırmıştı, Halep Hamdânîleri de bunun akabinde Büveyhîlere bağlılıklarını bildirmişlerdir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Halep Hamdânî Emîri Ebü'l-Me'âlî Şerif, Adudüdevle'nin Irak'ı fethi sonrasında bir elçi göndererek hem fetihten dolayı tebriklerini hem de tabiyet arz etmişti. Adudüdevle de Halife et-Tâi'-Lillâh nezdinde harekete geçerek kendisine "Sa'düdevle" lâkabı ile bir ahd ve bayrak göndermesini sağlamıştı⁶³¹.

Hamdânîlerin Halep kolu Güney Suriye'de hâkimiyet kuran Fâtımîlerin aktif gücü karşısında Abbâsîler ve Büveyhîler safında yer almak zorundaydı. Zira yanı başında gittikçe güçlenen Fâtımîlerin hem Mısır'ın sınır güvenliğini sağlaması hem de Abbâsîlere yönelik dinî emelleri gerçekleştirebilmesi için Halep'i ele geçirmesi gerekiyordu. Bu nedenle Halep Hamdânîleri, İslâm âlemine hükmetmek isteyen Fâtımîler karşısında başlangıçta Abbâsî-Büveyhî yanlısı bir politika izlemek mecburiyetindeydi.

Diğer taraftan Abbâsîler de Halep Hamdânîlerinden farklı bir siyaset izlemişlerdir. Zira Fâtımîlerin siyasî ve dinî emellerinin önüne geçilebilmesi için Halep'in askerî açıdan desteklenmesi gerekiyordu. Abbâsîler ve Fâtımîlerin Halep'e yönelik genel siyasetleri burayı ele geçirmektense daha çok bölge hâkimlerinin kendilerine tabii olmalarını sağlamak oldu. Aynı zamanda Hamdânîlerin iç işlerinde meydana gelen olaylar da Halep'in hangi tarafın yanında aktif bir siyaset izlemesi gerektiğini belirlemekteydi. Nitekim Halep yönetiminde ortaya çıkan anlaşmazlıklarda bir müttefik ihtiyacına göre şekillenen ve dış siyasete yön veren durumların ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Hamdânî Emîri Seyfüdevle'nin 356/967 yılında ölümünü müteakip Halep'te meydana gelen iç karışıklıklardan yararlanan emîrin azatlı kölesi Kargaveyh yönetimi ele geçirmişti. Sonrasında da Fâtımîlere sempati duymasından dolayı hutbeyi Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînellâh adına okutmuştur. Yaklaşık on yıl sonra Sa'düdevle babası Seyfüdevle'nin yerine geçmek için Araplardan müteşekkil bir orduyla

---

⁶³¹ Ali b. Zafer Ezdi, *Hamdaniler*, s.104-105; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 392; ing. trc. Vol. V, 430; trk. trc. s.772; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.187; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, III, 38; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, s.100; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVI, 87; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 526.

harekete geçmiştir. Bu sıralarda Halep idaresinin başına Kargaveyh'in azatlı kölesi Bekcûr bulunmaktaydı. Adı geçen şahsa Humus (Hıms)'ın idaresi verilmesi karşılığında Sa'düddevele 367/978 yılında Halep'e sahip olmayı başarmıştı⁶³².

Sa'düddevele bir müddet sonra hem Bizans'ın Hamdânî topraklarını tehdit etmesi üzerine girdiği destek arayışında Fâtımîlerin egemenliğini tanımak zorunda kaldı ve Fâtımî Halifesi el-Aziz-Billâh adına hutbe okuttu⁶³³. Hamdânî emîrinin, Fâtımîlere karşı bağlılığını bildirmesi onlarla sorun yaşamak istemediğini göstermektedir. Nitekim taraflar arasındaki ilişkiler Fâtımî Halifesi el-Aziz-Billâh'ın Hıms Valisi Bekcûr'a Dımaşk valiliği için çağrıda bulunması sonucu bozulmuştur. Bekcûr'un Dımaşk valisi olmak istediğini öğrenen Sa'düddevele, onun Halep ve çevresindeki toprakları hâkimiyeti altına almak istemesinden korkmuştur. Nitekim Bekcûr Dımaşk'a yerleştikten sonra da buradan Rakka'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Ali b. Zafer Ezdi, Bekcûr'un bu defa Rakka'yı ele geçirmek için Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh ile mektuplaştığını fakat umduğunu bulamadığını kaydetmektedir⁶³⁴. Bekcûr'un Hamdânî emîrini zor duruma sokmasından dolayı Sa'düddevele, Fâtımîlerden uzaklaşarak bu defa da Büveyhîlerin hâkimiyetini kabul etmiştir. Akabinde de hutbeyi bu defa Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh adına okuttu⁶³⁵. Böylece Fâtımîlere olan düşmanlığını açıkça ifade etmiştir. Halep'te Abbâsîler adına hutbe okutulmasına tahammül edemeyen el-Aziz-Billâh da harekete geçmekte gecikmemiştir. Sa'düddevele'nin Abbâsî yanlısı tutumundan rahatsız olan Fâtımî halifesi hem Hamdânîler ile hem de onların müttefiki Bizans ile savaşmıştır. Söz konusu mücadelelerden hiçbir başarı elde edemeyen ittifak kuvvetleri geri püskürtülmüştür. Nitekim 376/986 yılında Fâtımî Halifesi el-Aziz-Billâh Halep'e tekrar egemen olmuş ve kendi adına hutbe okutulmasını sağlamıştır⁶³⁶. Bu durum neticesinde et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetinde Halep'te bir daha Abbâsîler adına meşruiyet sağlanamamıştır.

---

⁶³² Ali b. Zafer Ezdi, *Hamdaniler*, s.104; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihu Dımaşk*, s.27-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, 107; trk. trc. VIII, 589; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, s.96-99; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 199-201; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 484; Müneccimbaşı, *Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004)*, s.77; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.112; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.237.

⁶³³ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihu Dımaşk*, s.27-28; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, s.100; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s.116; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.237.

⁶³⁴ Ali b. Zafer Ezdi, *Hamdaniler*, s.107.

⁶³⁵ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.237.

⁶³⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihu Dımaşk*, s.28-29; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, s.102; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, 99; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, 164; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s.244-245; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s.238.

3.3. Sâ mânîler ile İlişkiler

Maverâünnehir ve Horasan'da hüküm sürmüş Sâ mânîler (204-395/819-1005), Abbâsîlere bağlı hareket etmiş ve doğuda özellikle Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında etkili olan devletlerden biridir. Sâ mânî ailesi, İslâm'ı kabul ettikleri ilk dönemlerden itibaren Abbâsîlerle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Böylece bölgedeki siyasî varlıkları daha da güçlenmiştir. Abbâsî Halifesi el-Me'mûn 204/819 yılında Horasan Valisi Esed b. Sâ mânîhudât'ın dört oğlunu farklı yerlere vali tayin etmiş, böylelikle hânedanın temelleri atılmıştır. Halife el-Mu'temid-Alellah'ın 261/874-875 yılında bütün Maverâünnehir'in idaresini bir fermanla adı zikrolunan valinin torunlarından biri olan I. Nasr b. Ahmed (250-279/864-892)'e vermesiyle, Sâ mânîlerin bölgedeki hâkimiyetleri resmiyet kazanmış ve Abbâsîler tarafından onaylanmıştır⁶³⁷.

Sâ mânîlerin tanınmasını sağlayan I. Nasr b. Ahmed'in halefi I. İsmâil b. Ahmed (279-295/892-907), birçok başarıya imza atmıştır. Söz konusu başarılar onun Abbâsîler tarafından Horasan, Taberistan ve Cürcân hâkimi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Sâ mânîler iktidarda kaldıkları süre boyunca Abbâsîlerin sadık vasalları olarak bilinseler de, Büveyhîlerin nüfuzunda buldukları dönemde mevcut Abbâsî halifesine tabiiyet konusunda tepkilerini ortaya koymuşlardır. Böylece haricî ilişkilerde kendi iradeleri doğrultusunda hareket etme noktasında başarılı olmuşlardır. Bu durumun yaşandığı iki örnek dikkat çekmektedir. Birincisi I. Nuh b. Nasr (331-343/943-954) döneminde yaşanmıştır. Sâ mânîler tam dokuz yıl boyunca Halife el-Mutî'-Lillâh'ı tanımayı reddedip, onun yerine Büveyhîler tarafından tahttan indirilen ve gözlerine mil çekilen el-Müstekfi-Billâh adına hutbe okutmuşlardır. Bununla birlikte bağlı oldukları halifenin adına sikke bastırmaya devam etmişlerdir. Yeni Abbâsî halifesini meşru görmelerine engel olan faktör Sâ mânîlerin I. Nuh b. Nasr döneminde tarih sahnesine çıkan Büveyhîler ile uzun sürecek bir mücadele sürecine girmiş olmalarıdır. Ne var ki babasının yerine geçen Horasan'ın yeni emîri I. Abdülmelik b. Nuh (343-350/954-961), 344/955 yılında Rüküddevle ile barış yaptıktan sonra mevcut halifeye bağlılığını bildirmiştir. Böylelikle adı zikrolunan

---

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, 8-9; trk. trc. VII, 232-233; Aydın Usta, *Türkler ve İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, İstanbul 2020, s.173-174; a.mlf., *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.211; a.mlf., "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64.

Sâmânî emîri Büveyhîlerin nüfuzu altındaki Halife el-Mutî'-Lillâh'tan aldığı menşurla halifeyi tanımak durumunda kalmıştır⁶³⁸.

Tarihî kaynaklar et-Tâi'nin, Sâmânîler ile olan ilişkisinden çok az bahsetmektedir. et-Tâi'-Lillâh, Sâmânî Emîri II. Nuh b. Mansur (366-386/976-997) ile çağdaş olmasına rağmen aralarında diplomasiye dair pek bir gelişme yaşanmamıştır. Yalnızca kaynaklarda 367/977-978 yılının havadislerinden bahsedilirken Halife et-Tâi'nin, Sâmânîlerin elçisi vasıtasıyla Horasan'ın yeni hâkimine kaftan, bayrak ve ahidnâme gibi hâkimiyet sembollerini gönderdiği zikredilmektedir.⁶³⁹

Abbâsîler ile Sâmânîler arasındaki ilişkilerin ikinci kopuşu II. Nuh'un saltanatının son beş yılında (382-387/992-997), II. Mansur b. Nuh (387-389/997-999) ve II. Abdülmelik (389/999) zamanlarında yaşandı. Onlar el-Kâdir'in halifeliğini tanımamayı tercih ettiler, bunun yerine halifelikten azledilen et-Tâi'-Lillâh için hutbe okuttular ve onun adına para bastırdılar. 380/990 tarihli iki, 383/993, 385/995 ve 387/997 tarihli birer adet Fervan'da basılmış gümüş sikkelerde Halife et-Tâi'-Lillâh, II. Nuh b. Mansur ve Sebük Tegin'in isimleri görülmektedir. Nişabur'da basılmış 384/994 ve 385/995 tarihli altın sikkelerde de et-Tâi'-Lillâh'ın isim ve lakaplarının olması yukarıda bahsi geçen durumu kanıtlamaktadır⁶⁴⁰.

Son bölümde tafsilatlı olarak zikredileceği üzere Halife et-Tâi'-Lillâh, Büveyhî Emîri Bahâüddeve tarafından hilâfetten zorla indirilmiş ve yerine el-Kâdir-Billâh (381-422/991-1031) getirilmiştir. Sâmânîler, yeni halifenin hilâfete getirilmesinden itibaren sekiz yıl boyunca el-Kâdir'in meşruiyetini reddetmişlerdir. Gerdîzî, Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh'ın menşur ve sancak göndererek, II. Mansur'un hükümdarlığını onayladığını söylemektedir⁶⁴¹. Ancak diğer kaynaklarda bununla ilgili bir kayıt yer almaz. Aksine Sâmânîlerin II. Mansur'un emîrliği boyunca Halife et-Tâi' adına hutbe okuttukları kaynaklarda zikredilmektedir⁶⁴². Yine, II. Mansur'un tahta çıktığı 387/997

---

⁶³⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, VI, 194; ing. trc. Vol. V, 167; trk. trc. s.552; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, 557; trk. trc. VIII, 438.

⁶³⁹ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 348; ing. trc. I, 44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 502; Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, s.231; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.71.

⁶⁴⁰ Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu kısm-ı rabi'*: *Türkistân hâkânları, Âl-i Sebüktekin, Horasan ve Irak Selçukileri, Benî Salduk, Benî Mengüç, Danişmendular, Rum Selçukileri, Kirman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyar Oğulları, Benî Ertena, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Meskukatı*, Müze-i Hümayun, Kostantiniye 1321, s.40; *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*, s.434.

⁶⁴¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.155.

⁶⁴² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 391; ing. trc. Vol. VI, 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, 236; trk. trc. IX, 122; Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, s.309-310.

senesinde Nişabur'da adına basılan parada halife olarak et-Tâi'nin adı görülmektedir⁶⁴³. Bütün veriler Gerdîzî'nin bu konuda aktardığı bilginin yanlışlığına işaret etmektedir. Ancak 382/991'den beri Abbâsî hilâfetinin başında bulunan el-Kâdir-Billâh'ın Sâ mânîler ile arasındaki ilişkileri iyileştirmek, Horasan ve Mâverâünnehir'de halifeliğinin tanınması amacıyla böyle bir jest yapabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Sâ mânîler, Gazneli Mahmûd ile giriştikleri mücadele neticesinde Horasan bölgesinde hâkimiyeti kaybetmişlerdir. Nihayetinde 389/999 yılından itibaren bölgede hutbe Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh adına okunmaya başlamıştır⁶⁴⁴. Böylelikle Gazneli Mahmûd'un bu girişimiyle el-Kâdir-Billâh, hilâfete geçişinden uzun zaman sonra Horasan bölgesinde halife olarak tanınmıştır. 389/998, 390/999, 391/1000 ve 392/1001 tarihli altın Nişabur sikkelerinde el-Kâdir-Billâh'ın adı ile birlikte "el-Emîru's-Seyyid Yemînüddeve ve Emînü'l-Mille Ebü'l-Kâsım Veliyyu Emîrü'l-Mü'minîn" lakaplarının bulunması sekiz yıl sonra el-Kâdir'in hilâfetini tanıdıklarını göstermektedir⁶⁴⁵.

Kaynaklarda Sâ mânîlerin neden yeni halifeyi tanımak istemediklerine dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Hamdullah el-Müstevfi'nin belirttiğine göre Horasan halkının et-Tâi'nin suçsuz olduğu hâlde görevinden alınmasına anlam veremediklerini belirtmektedir⁶⁴⁶. Öte yandan onların bu şekilde davranmalarının sebebi el-Mutî'nin halifeliğini tanımadıkları dönemdekine benzer politik nedenlerden kaynaklı olduğu çıkarımını yapmak mümkündür. Kuruldukları zamandan itibaren hilâfet kurumuna saygı duyan ve Abbâsîler ile herhangi bir sorun yaşamayan Sâ mânîlerin iktidardaki Büveyhî emîrine tepkilerini ortaya koymak istedikleri için böyle bir girişimde buldukları tahmin edilmektedir.

---

⁶⁴³ Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu* I, 321; Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, s.77; Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler*, s.310.

⁶⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 402; ing. trc. Vol. VI, 366; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s.155; el-Utbî, *Tarih-i Yemînî*, I, 349-350; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s.286.

⁶⁴⁵ Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu kısm-ı rabi'*, s.44-45; *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*, s.434.

⁶⁴⁶ Hamdullah el-Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s.349; trk. trc. s.280.

3.4. Karahanlılar ile İlişkiler

226-608/840-1212 tarihleri arasında Türkistan ve Mâverâünnehir bölgesinde varlığını sürdürmüş olan Karahanlılar Devleti, pek çok boyun bir araya gelmesiyle kurulmuştu. Karahanlıların gerek ilk dönemleri gerekse de devleti oluşturan boylar hakkında ortaya atılan iddialar oldukça çeşitlidir⁶⁴⁷. Adı geçen devlet eski Türk idarî geleneğine göre ikili yönetim sistemini uygulamış olup, doğu-batı şeklinde teşkilatlanmıştır. Doğudaki yönetici Büyük Kağan devletin asıl hükümdarı olarak kabul edilmiştir.

Karahanlılar, II./VIII. yüzyılda Türklerin İslâmiyet ile tanışmalarından bu yana IV./X. yüzyılda Satuk Buğra Han'ın İslâm'ı kabul etmesiyle (308/920 veya 333/945) Müslüman olan devletlerden biridir⁶⁴⁸. Karahanlıların İslâm toplumunun lideri konumundaki Abbâsîler ile ilişkilerinin de İslâmiyet'i kabul etmeleriyle başlaması beklenirken onların 381/991-992 yılına kadar Abbâsî hilâfetini tanıdıklarına dair bir bilgi kaynaklarda teyit edilmemektedir. Üstelik Karahanlılar dışında bazı Türk idarecilerinin II/VIII. asırdan itibaren Abbâsîlere bağlılıklarını arz ettiklerine dair örnekler⁶⁴⁹ kaynaklarda mevcutsa da erken dönem Karahanlı-Abbâsî ilişkileri konusunda İslâm kaynakları suskun kalmaktadır. Karahanlıların İslâm coğrafyasının en doğusunda bulunmasından dolayı iki taraf arasındaki ilişkilerin yalnızca hukukî boyutla kalmış olması muhtemeldir⁶⁵⁰. Nitekim 381/991-992 yılına gelindiğinde Türk Hakanlığı'nın batısını yöneten Buğra Han Hârûn Fergana'yı ele geçirdikten sonra

---

⁶⁴⁷ Karahanlıların kuruluş süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2015, s.67-100; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, s.3-4; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s.18-23; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s.61-123; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-412.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 6; trk. trc. XI, 81; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s.404-405; İhsan Arslan, "İlk Türk-İslâm Devletleri'nin Abbâsî Hilâfeti ile Münasebetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 27/6, (2013), s.98.

⁶⁴⁹ İbn Fazlan ve İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler doğrultusunda, Halife el-Mehdî (158-169/775-785) zamanında bazı Türk hükümdarlarının Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr Oğuzların İslâm'ı kabul ettiklerini ifade ederken, İbn Fazlan da halifenin İslâm ülkelerinin hükümdarlarına gönderdiği bazı elçiler vasıtasıyla Karluk yabgusunun Abbâsî halifesine bağlılık bildirerek Müslüman olduklarını belirtmektedir. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, trk. trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s.207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 87; trk. trc. XI, 155. Bununla birlikte İbn Fazlan'dan edinilen bilgiye göre 308/920 yılında Bulgar Hükümdarı İlteber Almuş, Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh (908-932)'a gönderdiği Abdullah b. Baştû el-Hazerî isimli elçi ile Abbâsîler adına hutbe okutarak itaatini gösterebilmesi için halifeden hem İslâmiyet'i öğretecek bir heyet hem de düşmanları Hazarlara karşı korunabilmek için maddî destek talep etmişti. Buradan Bulgarların Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. (Bkz. *Seyahatnâme*, s.23-24). el-Câhiz de Bulgarların Karahanlılardan önce Müslüman olduklarını belirtmiştir. Bkz. (*Fezâ'ilü'l-etrâk, el-Câhiz ve Türklerin Faziletleri*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 2002, s.32).

⁶⁵⁰ Ömer Soner Huncan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2008), s.28.

adına bastırıldığı sikkede Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh adına yer vermiştir. Türk hükümdarının söz konusu girişimi Karahanlı Devleti'nin ilk defa Abbâsîlere itaat arz ettiklerinin göstergesi olmuştur⁶⁵¹.

381/991 yılı et-Tâi'-Lillâh'ın Büveyhî Emîri Bahâüddeve tarafından hilâfetten el çektilirdiği ve yerine el-Kâdir-Billâh'ın (381-422/991-1031) getirildiği yıldır. Ancak rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Karahanlılar, bir süre daha et-Tâi' adına para basmaya devam etmişlerdir. Kaynaklarda adı geçen Türk Hakanlığı'nın neden et-Tâi' konusunda ısrarcı davrandıklarına dair bir olaydan bahsedilmiştir. Söz konusu olayda Ebû Muhammed Abdullah b. Osman el-Vâsıkî adındaki şahıs Halife el-Vâsık (227-232/842-847)'in soyundan gelmekteydi. Sâ mânî sarayında nüfuzlu bir konuma sahipken Mâverâünnehir'deki siyasî istikrarsızlıklar sebebiyle konumu tehlikeye girmişti. Sâ mânîler tarafından kabul göreceğini düşünen bu kişi beklediği ilgiyi bulamayınca, rakipleri Karahanlılara giderek dönemin Türk hükümdarı Buğra Han Hârûn'un güvenini kazanmıştı. Onun tarafını seçtiği bu esnada Bağdat'ta halife değişikliği olmuş, et-Tâi'-Lillâh hilâfetten azl edilmişti. Tüm bunlar onun bir Abbâsî halifesinin soyundan da gelmesinin cesaretiyle hilâfetteki boşluğu doldurma arzusunu tetiklemişti. el-Vâsıkî söz konusu hayaline ulaşmak amacıyla sözlerine itibar ettiğini bildiği Buğra Han Hârûn'a Mâverâünnehir ve Horasân'ı almasını tavsiye etmişti. Muhtemelen el-Vâsıkî'nin tavsiyeleri arasında halifelik hayali sebebiyle yeni halifeye bağlılık bildirmemek de bulunuyordu. Bu sebeple Buğra Han Hârûn, el-Kâdir-Billâh'ın adını sikkelere basmamışlardı. Bu durum 391/1000 yılına kadar aynı şekilde devam etti. Buğra Han Harun ölünce el-Vâsıkî Irak tarafında kaçtıysa da Halife el-Kâdir-Billâh peşini bırakmadı. Yeniden Mâverâünnehir'e dönmek zorunda kalarak, yeni Karahanlı Hükümdarı Togan Han Ahmed (388-408/998-1018)'e sığındı. Halife el-Kâdir-Billah'ın yazdığı mektup sonucunda bu defa Buğra Han Harun'un himaye ettiği gibi bir muamele görmeyen el-Vâsıkî, Togan Han Ahmed tarafından Mâverâünnehir'den çıkarıldı⁶⁵².

391/1000 yılından itibaren ise Karahanlı sikkelerinde el-Kâdir'in adının geçmeye başladığı görülmektedir. Bununla birlikte Karahanlılar Mâverâünnehir'de basılan paralarda hakanın kendi adından sonra halifenin kölesi anlamına gelen "Mevlâ

---

⁶⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 186; trk. trc. IX, 71-72; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s.134.

⁶⁵² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 461; ing. trc. Vol. VI, 424; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s.134; Necef, *Karahanlılar*, s.261.

Emîrû'l-Mü'minîn"⁶⁵³ ibaresini kullanarak halifeyi kabul etmişler ve bununla İslâm dünyasında meşruiyet kazanmışlardır⁶⁵⁴.

İslâm öncesi Türk devlet ve toplum yapısı İslâmiyet'e geçişle beraber büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bu aşamada devletin geçirdiği en büyük değişimin hakanın statüsünde meydana geldiğini söylemek gerekir. Bilindiği gibi eski Türk İslâm idarî geleneğinde bulunan kut anlayışı⁶⁵⁵ yönetim hakkını Tanrı'dan aldığı için hem dinî hem de siyasî iktidarı meşru kılıyordu. Karahanlıların Abbâsî hilâfetine bağlanmaları ile birlikte kut anlayışı yerini hilâfet makamına bırakmış oldu. Bu durumun en açık ispatı da basılan sikkelerde kullandıkları "Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn" unvanıdır. Söz konusu unvan halifenin kölesi manasına geldiğinden bu durum onların halifenin kendilerinden daha üst bir konumda olduğunu kabul ettiklerini açıklamaktadır. Neticede bu durum son sözü hilâfetin söyleyeceği anlamını taşımaktaydı. Bundan dolayı Türk hükümdarlarının İslâm öncesinde sahip oldukları otoritenin halk ve bürokrasi nezdinde sarsılması kaçınılmaz olmuştur⁶⁵⁶.

Diğer taraftan ilk defa Abbâsîlerin nüfuzu altına girdikleri dönemin halifesinin et-Tâi'-Lillâh olması Karahanlıların siyasî meselelerine yön vermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Zira Abbâsîler 334/945 yılından itibaren Şîî Büveyhîlerin tahakkümü altına girmiş olup, dünyevî iktidarlarını kaybetmişlerdi. Bundan dolayı Karahanlı hükümdarı için hilâfete bağlılığını bildirmesi sorun yaratmıyordu. Ancak yukarıda da zikredildiği gibi İslâm'ı temsil eden en üst makam hilâfet olduğundan bu durum hükümdarın hem halk hem de bürokrat-ulema sınıfı karşısında itibarının azalmasına yol açıyordu. Nitekim Karahanlılar bürokrat-ulema sınıfı içerisine yeterince nüfuz edemeyince hem içerden parçalanmaya hem de dış istilalara açık hâle gelmiştir⁶⁵⁷.

---

⁶⁵³ Barthold, *Halife ve Sultan*, s.41-42.

⁶⁵⁴ Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler", s.28-29.

⁶⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, s.248.

⁶⁵⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s.134; a.mlf., "Hilâfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler", s.28-29.

⁶⁵⁷ Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Eylül 2006.

IV. BÖLÜM

HALİFE et-TÂİ'-LİLLÂH ZAMANINDA HİLÂFETİN DÖNÜŞÜMÜ

4. Büveyhîlerin Tahakkümünde Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Hukukî Konumu

Abbâsî halifelerinin nüfuzu Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde sekteye uğramış, halifeler yetkilerini kullanmak hususunda çok ciddi bir kısıtlama ile karşılaşmışlardır. Öyle ki halifelerin asırlardır söz sahibi olduğu birçok konu Büveyhî emîrlere bırakılmıştır. Hilâfet merkezinde bir asırdan fazla hâkimiyet kuran söz konusu hânedanın döneminde sırasıyla el-Müstekfi-Billâh (333-334/944-946), el-Mutî'-Lillâh (334-363/946-974), et-Tâi'-Lillâh (363-381/974-991), el-Kâdir-Billâh (381-422/991-1031) ve el-Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) halife olmuşlardır. Aralarında bu çalışmayı teşkil eden Halife et-Tâi'-Lillâh, Büveyhîler tarafından hilâfetten el çektirilmiş ve yerine geçecek olan halife yine onlar tarafından tayin edilmiştir⁶⁵⁸. Esasında el-Mutî'-Lillâh döneminde başlayan hilâfetin dönüşümü et-Tâi'-Lillâh zamanında farklı bir boyuta evrilmiştir. Halifeliği süresince Büveyhî emîrleri tarafından maruz bırakıldığı bazı uygulamaların benzerlerine Abbâsî halifelik tarihinde rastlanmamıştır. Her ne kadar Büveyhî emîrleri et-Tâi'-Lillâh'ı hukuken devlet başkanı olarak tanırsalar da onun halife olarak sahip olduğu bazı yetkilerine müdahale etmekten geri durmamışlardır.

4.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın İdarî, Yargı ve Dinî Kurumlar Üzerindeki Rolü

Büveyhîlerin iktidara gelişi ile birlikte halifelik tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Halifenin devlet yönetimi ile ilgili pek çok görevi büyük bir değişim geçirmiştir. Yalnızca halife olarak sahip olduğu birtakım ayrıcalıklar emîrlerin insiyatifıyla aynı şekilde bırakılmıştır. Onların döneminde olduğu kadar halifelik hiç bu kadar kötü bir duruma düşmemiş, halifelerin saygınlıkları azalmamıştır.

Kaynaklarda söz konusu dönüşümü açıklayan bazı ifadelere yer verilmiştir: *“Hilâfetin durumu giderek kötüye gitti, halifenin elinde hiçbir şey kalmadı. Daha önce halifelere müracaat ediliyor ve yapılacak işlerle ilgili emirleri alınıyordu ve az da olsa hürmet*

---

⁶⁵⁸ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.186.

devam etmekteydi. Muizzüddeve'nin zamanında bütün bunlar yok oldu."⁶⁵⁹ şeklindeki aktarım devlet yönetiminin Halife el-Mutî'-Lillâh zamanında Büveyhîlere geçtiğini kanıtlamaktadır. Aynı zamanda bahsi geçen durum ile ilgili dikkat çeken diğer ifadeler ise şu şekildedir: "*İbn Büveyh (Muizzüddeve) duruma hâkim oldu. Halife el-Mutî' onun elinde oyuncak idi, ne bir şey emredebiliyor, ne de yasaklayabiliyordu. Ne bilinen tanınan anlamıyla bir hilâfet, ne de hatırlanan bir vezirlik vardı.*" ve "*Muizzüddeve devlet işlerinde hükümdarlar gibi tasarrufta bulundu.*"⁶⁶⁰

Yukarıda aktarılanlar Büveyhîlerin, el-Mutî'-Lillâh dönemi itibariyle devlet idaresinde söz sahibi olduklarını kanıtlamaktadır. Diğer taraftan onların en parlak dönemleri et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetine denk gelmektedir. Dolayısıyla halifenin devlet idaresi ile ilgili daha zor günler yaşadığı çıkarımını yapmak mümkündür. Aynı zamanda es-Süyûtî, "*Hilâfetin gücünün hiçbir dönemde bu kadar zayıflamadığı ve azalmadığı, aynı şekilde kendisinin de zayıf ve güçsüz olduğu bir halife; diğer taraftan, kendisinden önceki hiçbir sultanın güçlü olmadığı kadar güçlü bir konumda olan sultan Adudüddeve...*" diyerek hem et-Tâi'nin devlet idaresinde etkisinin olmadığını vurgulamış, hem de Adudüddeve'nin güçlü iktidarına rağmen hilâfet makamına dokunmaması karşısındaki şaşkınlığını ifade etmiştir⁶⁶¹.

Bilindiği üzere Büveyhî emîrlerinin en güçlüsü Adudüddeve hilâfet makamını ortadan kaldırmamıştır. Aksine meşruiyetini sağlamlaştırmak için halifelige ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle kızını et-Tâi' ile evlendirerek doğacak erkek çocuğu vasıtasıyla hilâfetin kendi ailesine geçmesini istemiştir. Bununla da kalmayıp Halife et-Tâi'nin sahip olduğu bazı yetkilere de ortak olmuştur.

Sünnî İslâm anlayışına göre halife, İslâm dünyasının tek siyasî başkanıydı. Dolayısıyla halk her ne kadar halifelerin dünyevî yetkilerini uygulamalarından aciz olduklarını bilse de, hilâfeti hâkimiyet ve yönetimin meşruluğunun tek kaynağı olarak görüyordu. Buna rağmen halifenin gerçek bir güce sahip olmadığı aşikârdı. Bürokrasiye ve orduya tamamen hâkim olan Büveyhîler karşısında halife, devlet idaresine mecazî anlamda müdahil olmuştu. Halifenin elinde kalan onun manevî gücüydü. Ancak bu onun hiçbir surette siyasî işlere karışmadığı veya tebaasının refahı ile ilgilenmediği anlamına

---

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 543; trk. trc. VIII, 468.

⁶⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 366; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 186; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, II, 228; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.286; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye fi ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyün*, s.45.

⁶⁶¹ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485-486.

gelmemekteydi. Siyasî iktidardan yoksun kalmasına rağmen halifenin hâlâ kendisini gösterebileceği alanlar vardı. Örneğin; kâtipler, kadılar ve din görevlileri halife tarafından tayin ediliyorlardı.

4.1.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın İdarî Görevliler Üzerindeki Rolü

Abbâsîlerde vezirlik müessesesi II./VIII. yüzyılın sonlarına doğru tam teşekküllü bir yapı hâline gelmiş, III./IX. asrın sonlarından itibaren ise son güçlü dönemini yaşamıştır. er-Râzî-Billâh'ın 324/936 yılında vezirlik kurumu işlevi gören emîrül-ümerâlık müessesesini kurması vezirlere duyulan ihtiyacı azaltmıştı. Büveyhîlerin Irak'ta iktidarı ele geçirmelerinden sonra işlevini neredeyse tamamen kaybetmiştir. Bu dönemde Büveyhî emîrlerinin kâtipleri vezir konumunda bulunurken, Abbâsî halifelerinin vezirleri de kâtip sıfatıyla halifelerin kişisel işleri için tayin edilmişlerdir. Dolayısıyla bürokraside et-Tâi'-Lillâh'ın bizzat kendisinin gerçekleştirdiği tayinler genellikle kâtipler ile sınırlıdır. el-Kâdir-Billâh'ın hilâfeti ile birlikte halifelerin idarî nüfuzları yavaş yavaş artmış, Halife el-Kâim-Biemrillâh'ın İbnü'l-Müslime'yi vezir tayin etmesiyle vezâret kurumu tekrar önem kazanmaya başlamıştır (437/1045)⁶⁶².

Halife et-Tâi'-Lillâh, hilâfet makamına geldiği sene Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'i kâtibi olarak atamıştır⁶⁶³. Kaynaklar bahsi geçen kâtibin görevini ne kadar süre idame ettirdiğine dair bilgi vermemektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin aktardığına göre Zilkade 371/Nisan-Mayıs 982 yılında aynı göreve atanan Ebü'l-Kâsım İsâ'dan, Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer'in görevini takriben sekiz yıl icra ettiği tahmin edilmektedir⁶⁶⁴.

Ebü'l-Kâsım İsâ'nın, et-Tâi' tarafından tayin edilip edilmediğine dair bir bilgi mevcut değildir. İbn Miskeveyh onun Bağdat'taki siyasî kariyerinin el-Mutî'-Lillâh'ın hilâfetinin ilk yıllarında (334/946) başladığını söylemektedir. Şöyle ki Büveyhî Emîri Muizzüddeve Berîdîleri Basra'dan çıkarmaya muvaffak olduktan sonra Ebü'l-Kâsım el-Berîdî tabiyetini bildirmek için Bağdat'a gelmiştir. Akabinde de Vâsıt'a dönerken

---

⁶⁶² Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul 2017, s.52-53; a.mlf., "Abbâsî İdarî Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Dîvânü'l-inşâ Reisi Emînüddeve İbnü'l-Mûsalâyâ (ö. 497/1104) Tarafından Kaleme Alınan Resmî ve Şahsî Mektuplar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 43 (2020), s.56; Suat Kaymak, *Abbâsî Halifesi el-Kaim-Biemrillâh ve Dönemi (1031-1075)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s.255.

⁶⁶³ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.215; Erbilî, *Hülasatü'z-Zeheb*, s.261; es-Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, II, 198; Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.258-259.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 281; ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm (351-380)*, s.472; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.248; Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.259.

Bağdat'ta vekili olarak Ebü'l-Kâsım İsâ'yı bırakmıştır⁶⁶⁵. Kâtiplik kariyerinin bu şekilde başladığı anlaşılan zat, aynı zamanda hadis ilmiyle ilgilenmektedir⁶⁶⁶. İbnü'n-Nedîm, onun mantık ve eski ilimlerle ilgilenmesinin yanı sıra Farsça ile ilgili yazdığı bir eserinin de olduğunu ifade etmektedir⁶⁶⁷. Rebûlevvel veya Rebûlâhir 391/Ocak-Şubat 1001⁶⁶⁸ senesinde vefat eden Ebü'l-Kâsım İsâ'nın ne kadar süreyle halifenin kâtipliğini yaptığına dair herhangi bir malumata rastlanmamıştır.

Ebü'l-Kâsım İsâ'dan sonra Halife et-Tâi'-Lillâh'ın kâtibi olarak tayin edilen bir diğer kişi Ebû Mansûr eş-Şîrâzî'dir⁶⁶⁹. er-Rûzrâverî'nin verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere 375/985-986 yılında görevini icra etmiştir⁶⁷⁰. et-Tâi'-Lillâh hilâfet makamına getirildiğinde kendisi Dîvânü'l-resâil'in başkanıydı. Hatta yeni halifenin tayin fermanını mescitte halka okuması için görevlendirilmiştir⁶⁷¹.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân, halifenin kâtibi olarak görevlendirilen bir başka zattır. Kaynaklarda dedesi Ebû Abdullah Hâcib en-Nu'mân'a⁶⁷² nisbetle babası Abdülaziz, kendisi ve oğlu Muhammed, İbn Hâcib en-Nu'mân nisbesiyle bilinmektedir. Babası Abdülaziz, Muizzüdevle'nin veziri Mühellebî'nin Dîvânü's-Sevâd'da kâtipliğini yapmış ve 351/962 yılında vefat etmiştir⁶⁷³. Oğlu Muhammed ise et-Tâi'den sonra hilâfet makamına getirilen el-Kâdir-Billâh'ın kâtibi olmuştur⁶⁷⁴.

Kaynaklarda İbn Hâcib en-Nu'mân'ın halifenin kâtipliğine ne zaman tayin edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak er-Rûzrâverî bu konu ile ilgili ufak bir detaydan bahsetmektedir. Buna göre 376/987 yılında Samsâmüdevle ile Şerefüdevle arasında yapılan anlaşmanın şartlarını bizzat İbn Hâcib en-Nu'mân yazmıştır. Onun kaleme aldığı evraklar arasında Şerefüdevle'nin sorumlulukları üstlendiği, Allah'ı şahit gösterdiği ve burada ifade edilenler üzerine yemin ifadelerinin yer aldığı kopyalar

---

⁶⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 88; ing. trc. Vol. V, 91; trk. trc. s.488.

⁶⁶⁶ Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.259.

⁶⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.394; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 550; Harold Bowen, "Ali b. İsâ", *EP*, I, 387; Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.259.

⁶⁶⁸ Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.260

⁶⁶⁹ Heribert Busse, et-Tâi'-Lillâh dönemi kâtiplerinin isimlerinin sıralandığı bölümde Ebû Mansûr eş-Şîrâzî'nin ismini Ebü'l-Kâsım İsâ'dan önce vermiştir. Bkz. Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.248.

⁶⁷⁰ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.103-104; John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.185; Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.260.

⁶⁷¹ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 221; Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.260.

⁶⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1567; IV, 1806; Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.262.

⁶⁷³ et-Tenûhî, *Kitâbü'l-ferec*, II, 120; a.mlf., *Neşvârü'l-muhâdara*, I, 69; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1567; Erbilî, *Hülasatü'z-Zeheb*, s.261; Hañabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.262.

⁶⁷⁴ es-Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 198.

bulunmaktadır⁶⁷⁵. er-Rûzrâverî'nin ifadelerinde İbn Hâcib en-Nu'mân'ın halifenin kâtibi olduğuna dair kesin bir bilgi yer almamaktadır. Ancak John J. Donohue tarafından da aktarıldığı üzere İbn Hâcib en-Nu'mân resmî evrakların yazılması ve mühürlenmesi işi için görevlendirilmiştir. Mamafih daha önceleri Büveyhî emîrlerinin kâtipleri tarafından üstlenilen söz konusu görevi onun halifenin kâtibi olarak icra ettiği tahmin edilmektedir⁶⁷⁶. Heribert Busse de onun halifenin kâtibi olabileceğine dair bir tahminde bulunmuştur⁶⁷⁷.

Öte yandan onun et-Tâi'-Lillâh zamanında kâtiplik yapan diğer kişilere nisbeten devlet işlerinde daha aktif olduğu görülmektedir. İkinci bölümde hatırlanacağı üzere Halife et-Tâi'-Lillâh ile el-Kâdir-Billâh arasında miras nedeniyle bir güvensizlik meydana gelmişti. el-Kâdir'in hilâfeti ele geçirmesi ihtimali nedeniyle halife de onun yakalanması için İbn Hâcib en-Nu'mân'ı görevlendirmişti. et-Tâi'nin bu hareketinden kâtibin görevleri arasında olmayan ve aynı vezirlerin yaptığı gibi tutuklamak ve müsadere etmek gibi bazı istisnai durumlara müsaade ettiği anlaşılmaktadır⁶⁷⁸. İbn Hâcib en-Nu'mân 381/991 yılında Büveyhî Emîri Bahâüddevle tarafından tutuklanıncaya dek en az beş yıl süreyle halifenin kâtipliğini yapmıştır⁶⁷⁹.

4.1.2. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Adlî ve Dinî Kurumlar ile Görevliler Üzerindeki Rolü

İslâm devlet teşkilatında hukukî meselelerin çözümü için kadılık müessesesi kurulmuş, adlî anlaşmazlıkların giderilmesinde görev yapanlar kadı olarak adlandırılmışlardır. İslâm devletlerinde kadıların tayinleri doğrudan halife tarafından gerçekleştirilebildiği gibi valiler de kadıların atanmasında söz sahibi olmuşlardır. Abbâsîlerde ise başlangıçta onların yalnızca halife tarafından merkezden atanmalarına önem verilmiştir⁶⁸⁰. Hârûnürreşîd döneminde söz konusu uygulama tamamen kaldırılmamış olup kadıların tayinlerinde yetkilendirilen ve onların idaresini sağlayan başkadı anlamındaki “Kâdî'l-kudât” makamı tesis edilmiştir. Böylelikle kadılar arasında

---

⁶⁷⁵ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.125.

⁶⁷⁶ John J. Donohue, İbn Hâcib en-Nu'mân'ın burada üstlendiği görevden hareketle halifelerin bürokrasiyi şekillendirmeye başladıklarını söylemektedir. Bkz. *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.281.

⁶⁷⁷ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.249; Hañçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s.263.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 337; Erbilî, *Hülasatü'z-Zeheb*, s.262; Hañçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s.263.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 348; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.381-400)*, XXVII, 5; Hañçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s.263.

⁶⁸⁰ S. Knut Vikor, “Between God and the Sultan”, *A History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York 2005, s.168.

hiyerarşik bir yapı oluşmuş, onlar kâdî'l-kudât adına vekâleten görev yapmaya başlamışlardır. Bu açıdan kâdî'l-kudâtlık müessesini günümüzde Adalet Bakanlığı'na benzetmek yanlış olmaz. Kadılar bizzat halife tarafından atanırlarken, artık onun müsadresiyle kâdî'l-kudât tarafından da tayin edilmişlerdir⁶⁸¹. Diğer taraftan halife, kâdî'l-kudâtların tayininde onları bilgi ve tecrübelerine göre değerlendirip atamalar yapmıştır. Bu nedenle birçoğunun söz konusu makama gelmeden önce muhtelif şehirlerde kadılık yaptıkları gözlenmektedir.

Halifelerin idaresinde bulunan yargı sistemi Büveyhîlerin Irak iktidarını ele geçirdikleri dönemde çeşitli müdahalelere maruz kalmıştır⁶⁸². Daha öncesinde adli teşkilat ile ilgili olan mahkemelerin oluşumu, yargıçların tayini ve azli gibi tüm konular halifenin denetimindeyken, artık onun yönetiminde sembolik olarak bulunması bu konuda da onayına başvurulmayan örnekler ortaya çıkarmıştır. Çoğu zaman halifenin kendi insiyatifi ile tercih yapmasına engel olan söz konusu durum çeşitli örneklerle açıklanabilir. Halife el-Mutî'-Lillâh zamanında Büveyhî Emîri Muizzüddeve, kâdî'l-kudât olarak Ebü'l-Abbâs İbn Ebi'ş-Şevârib'i önermiştir. Halife adı geçen zatı makama uygun bulmayıp kabul etmemiştir. Muizzüddeve ise halifenin muhalefetine rağmen yıllık 200.000 dirhem karşılığında bu kişiyi görevlendirmiştir. Ancak el-Mutî' tarafından onaylanmayan İbn Ebi'ş-Şevârib, yalnızca iki yıl görev yapabilmiş, daha sonra görevden men edilmiştir⁶⁸³.

Büveyhîlerin en güçlü emîri Adudüddeve'nin hilâfet merkezini ele geçirmesine kadar el-Mutî' ve et-Tâi'nin kendi iradeleriyle kadıları ve kâdî'l-kudâtları tayin ve azl ettiklerine dair bilgiler dönemin resmî yazışmalarında teyit edilmektedir. Örneğin; Ebû İshak es-Sâbî'nin *Dîvânu Resâil*'inde Halife et-Tâi'nin 366/977'de Ebü'l-Hüseyn b. Ma'ruf'u kâdî'l-kudât olarak tayin ettiği kararname'nin tam metni yer almaktadır⁶⁸⁴.

---

⁶⁸¹ Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, trk. trc. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977, s.60-61; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2015), s.417-418; Şükrü Özen, "Kâdilkudât", *DİA*, XXIV, 77-82.

⁶⁸² Safiyye Saade, *Min tarihi Bağdad el-ictimai: tetavvuru mensibi kadi'l-kudat fi'l-fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcukiyye*, Beyrut 1988, s.87; Mathieu Tillier, "Judicial Authority and Qādis' Autonomy under the Abbasids", *Al-Masaq*, 26 (2014), s.127.

⁶⁸³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 188-189; ing. trc. Vol. V, 205; trk. trc. s.582; Safiyye Saade, *Min tarihi Bağdad el-ictimai*, s.96-97; İsam Muhammed Şebârû, *Kadi'l-kudat fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, s.196; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, IV, 245-246; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsiler Tarihi*, s.424.

⁶⁸⁴ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 216-230; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.123.

Ayrıca yargı kurumu içerisinde giderek önem kazanmaya başlayan ve günümüzde noterin işlevine benzer bir görevi icra eden görevliler bulunmaktaydı. Kaynaklarda bazen “Şahid” ve bazen de çoğul formuyla “Şuhud” şeklinde atıfta bulunulan bu görevliler küçük davalarda kadılara vekillik de yapabiliyorlardı. Bu kimseler çoğunlukla kâdî'l-kudât veya doğrudan halife tarafından görevlendirilmişlerdir. Halife et-Tâi'-Lillâh, İbn Ma'ruf'un yargı sisteminin başına getirilmesi münasebetiyle düzenlenen tayin kararnameinde ondan şahitlerin inançlarını ve güvenilir olup olmadıklarının araştırılmasını istemiştir. İbn Kesîr, Zilhicce 375/Nisan-Mayıs 986 senesinde İbn Ma'ruf'un Kadı Hafız Ebû Hasan ed-Darekutni ile Ebû Muhammed b. Ukbe'nin şahitliklerini kabul ettiği aktarmaktadır. Rivayete göre Darekutni bu duruma pişman olmuş ve şöyle demiştir: “*Daha önceleri İbn Ma'ruf, Rasulullah (s.a.v.)'ın bir hadisini okuduğumda benim şahitliğimi yalnız olarak kabul ederdi. Ama daha sonra hadis nakletmemle birlikte yanımda bir başkası da olmadıkça şahitliğimi kabul etmez oldu.*”⁶⁸⁵ İbn Ma'ruf'un vefatının ardından Bağdat'ta söz konusu görevlilerin sayısının rüşvet ve torpil sebebiyle çok arttığı ve 300'e ulaştığı ifade edilmektedir.⁶⁸⁶

Görüldüğü üzere et-Tâi'-Lillâh, hilâfetinin ilk yıllarında yargı konusunda kendi yetkisini kullanabilmiştir. Ancak Adudüdevle'nin iktidarı ile birlikte söz konusu alanda da müdahaleler kaçınılmaz olmuştur. Kaynakların aktardığına göre 366/977'de Halife et-Tâi'-Lillâh tarafından tayin edildiği yukarıda zikrolunan Ebû'l-Hüseyn b. Ma'ruf, Safer 369/Ağustos 979'da Adudüdevle tarafından çeşitli bahanelerle⁶⁸⁷ görevinden azledilmiş ve Fars'da bir kaleye hapsedilmiştir. Büveyhîler devrinde görevinden men edildikten sonra tutuklanan ilk ve tek yargıç olan Ebû'l-Hüseyn b. Ma'ruf yerine Fars kâdî'l-kudâtı Ebû Sa'd Bişr b. el-Hüseyn tayin edilmiştir. Ancak adı geçen zat Fars'ta kalmaya devam edip hilâfet merkezine gelmeyince Adudüdevle ona vekâleten kadılar görevlendirmiştir. Bağdat'ın doğu kısmına İbn Sebr ile el-

---

⁶⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 318; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 515-516.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 361.

⁶⁸⁷ 363/974 yılında bir evin satışı ile alakalı meydana gelen hukukî bir anlaşmazlığın İbn Ma'ruf'un istifasına sebep olduğu, onun yerine geçen kişinin özgürce hukuk kurallarını uygulayabilmesi şartıyla göreve geldiği aktarılmaktadır. Diğer taraftan İbn Ma'ruf'un Büveyhî Emiri Bahtiyâr'ın adamı olduğu ve halifenin isteklerine karşı koyması için kendisine talimat verildiği, bu durumun da onun görevden alınmasına sebep olduğu gibi farklı bir görüş de vardır. Bkz. Saade, *Min tarihi Bağdad el-ictimai*, s.98.

Harazî, batı kısmına da İbnü'l-Ekfânî ile Ebû Muhammed el-Umânî'yi atamıştır. Ayrıca Sevad'da bu kimselere bağlı olacak beldeler ve kadılar kararlaştırılmıştır⁶⁸⁸.

Daha önce Muizzüddeve ve Bahtiyâr dönemlerinde adlî teşkilat bu denli bir müdahaleye maruz kalmamıştır. Kâdî'l-kudât ve diğer kadıları görevlendirmek veya azletmek yetkisinin halifenin elinden alınarak Adudüddeve'ye geçmesi hilâfet hukukuna yapılan müdahaleler arasındadır. Yargı idaresinde daha önce uygulanmamış değişiklikler yaparak Halife et-Tâi'nin bu alandaki yetkisini kullanamaz hâle getirmiştir. Diğer taraftan adlî kurumun merkezini Bağdat'tan Şîraz'a taşımıştır. Öte yandan Hilâl es-Sâbî'nin kaydettiğine göre de tayin kararâmelerinin kendi adına düzenlenmesini sağlamıştır⁶⁸⁹.

Samsâmüddeve zamanında babasının dönemindeki kadar ileri müdahaleler olduğu söylenemez. Bazı yüksek devlet memurlarının, valilerin ve kadıların tayin belgelerine “*Halifenin emriyle*” ibaresi eklenmiş, böylece onların doğrudan emîrlere tarafından görevlerine tayin edilmelerinin önüne geçilmiştir. 372/982-983 yılında hapisten çıkarılmış olan İbn Ma'ruf'un 376/986-987'de Şerefüddeve tarafından görevine yeniden iade edilmesine karar verilmiştir. Böylece babasının hilâfet hukukuna yaptığı müdahale düzeltilmiştir⁶⁹⁰.

Büveyhî Emîri Bahâüddeve ise Şerif Ebü'l-Hüseyn b. Musa el-Alevî'yi, kâdî'l-kudâtlık görevinin yanında hac işleri ve mezâlim mahkemelerine bakmak sorumluluğunu vermiştir. Halife el-Kâdir onun İsnâşeriyye'yi⁶⁹¹ benimsemesi nedeniyle bu görev için münasip bulmamıştır⁶⁹². Bahâüddeve'nin Sünnî kâdî'l-kudât yerine Şîî birini tercih etmesine karşı çıkan halife Abbâsîlerin et-Tâi-Lillâh zamanında kaybettiği itibarını yeniden kazandırmak için farklı politikalar takip etmiştir. Nihayetinde Abbâsîlerin el-Kâdir'den sonra yargı üzerindeki yetkilerini tam anlamıyla kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır⁶⁹³. Tüm bunlar Halife et-Tâi'nin devlet

---

⁶⁸⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 399-400; ing. trc. Vol. V, 438-439; trk. trc. s.780; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 575; trk. trc. VIII, 595; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.82; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.84.

⁶⁸⁹ Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.102.

⁶⁹⁰ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 318.

⁶⁹¹ Şîî firkaya mensup kişilerin imamları benimsedikleri inanç sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, IV, 103-105; Ethem Ruhi Fırlalı, “İsnâşeriyye”, *DİA*, XXIII, 142-147.

⁶⁹² Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, IV, 244; Safiyye Saade, *Min tarihi Bağdad el-ictimai*, s.100; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsiler Tarihi*, s.425.

⁶⁹³ Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.102.

idaresinin diğer alanlarında olduğu gibi yargı konusunda da bir güce veya yaptırıma sahip olmadığını ortaya koymaktadır.

Halifeler, kâdı'l-kudâtı sadece adalet sistemini yönetmek üzere değil, kendi özel işlerini halletmek üzere de görevlendirmişler, bazı konularda onların tavsiyelerini dikkate almışlardır. Bununla ilgili örneklere bakıldığında Halife et-Tâi'-Lillâh hilâfet makamına getirildiğinde Kâdı'l-kudât İbn Ma'rûf'u veziri olarak tayin etmiştir. Söz konusu görevlendirmenin sorumluluğu daha fazla olduğundan adı geçen zat bu atamadan çok memnun olmamış ancak istemeyerek de olsa kabul etmiştir⁶⁹⁴.

Büveyhîler zamanında adlî görevlendirmelerin dışında hilâfet merkezindeki camilerin yönetimine ve kayyım, müezzin, imam, kurra, hatip gibi görevlilerin tayinine ve azline halife karar veriyordu⁶⁹⁵. Diğer taraftan Bağdat'ta büyük camilerin inşa edilebilmesi için halifenin onayına başvuruluyordu. Hilâl es-Sabî'nin belirttiğine göre Halife el-Mutî'-Lillâh zamanında Muhammed b. el-Hasan b. Abdülaziz el-Hâşimî adındaki bir zat Bağdat'ın Harbiyye semtinde Cuma camisi inşa ettirmeye başlamış, ancak halifenin izin vermemesi üzerine inşaat durdurulmuştur. İnşası yarım kalan cami el-Kâdir-Billâh'ın onayıyla tamamlanmıştır. Halife caminin inşasına devam edilmesi ile ilgili hukukçuların görüşüne başvurmuş ve onlardan fetva istemiştir. Hepsi söz konusu mescitte namaz kılmanın caiz olduğunu ifade etmiş, halife de mescitin tamamlanması, minber yapılması ve görevlilerin tayin edilmesi gibi talimatlar vermiştir. Hatîb el-Bağdadî, bu camide ilk Cuma namazının Rebûlâhir 383/Mayıs-Haziran 993 yılında kılındığını kaydetmiştir⁶⁹⁶.

Halife et-Tâi'-Lillâh'ın yukarıda zikredilen caminin inşasına devam edilebilmesi için izin verip vermediğine dair kaynaklarda herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Zira halifenin birçok konuda olduğu gibi söz konusu caminin inşası ile ilgili yetkisinin Büveyhîler tarafından kısıtlanmış olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Öte yandan Halife et-Tâi'-Lillâh zamanındaki bir başka örnek halifenin camilerin inşası konusunda herhangi bir kısıtlama ile karşılaşmadığını göstermektedir. Ebû Ahmed el-Musavi adındaki bir kişi cami inşası için halifenin iznini almıştır⁶⁹⁷. Ancak caminin ne

---

⁶⁹⁴ et-Tenûhî, *Neşvârü'l-muhâdara*, III, 116, 168.

⁶⁹⁵ Mafizullah Kabir, "The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period (946-1055 A.D.)", *Journal of the Asiatic Society*, Pakistan (1957), s.179; Siddiqi, *Caliphate and Sultanate*, s.102.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, ayrıca Harbiyye mescidi ile birlikte, Büveyhîler devrinde Bağdat'ta Cuma namazı kılınan altı cami olduğunu kaydetmektedir. Onlar: Mescid'ül-Medine, Mescidü'r-Rüsâfe, Mescidü Dari'l-Hilâfe, Mescidü Berasa, Mescidü Kati'ati Ümmi Cafer'dir. Bkz. *el-Muntazam*, XIV, 365.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 339.

zaman tamamlandığı veya ilk namazın hangi tarihte kılındığı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Camilerin inşasında Büveyhîler zamanında herhangi bir müdahale görülmemiştir. Ancak Adudüdevle söz konusu ibadethânelerin idaresi konusunda Halife et-Tâi'-Lillâh'ın elindeki bu yetkisine bir müdahalede bulunmuştur. Kısıtlamanın daha iyi anlaşılması için öncelikle Nikâbet kurumundan bahsetmek gerekmektedir. Abbâsîler döneminde Hz. Peygamber ailesine mensup kişilerin soy kütüklerini tutmak ve onların arasındaki ihtilaf ve davalara bakmak gibi görevleri yerine getirmesi için günümüzde üst mahkemeye benzeyen Nikâbetkurumu, diğer bir adıyla Nakîbü'l-Hâşimiyyîn kurulmuştu. Bahsi geçen oluşum Büveyhîler zamanında iki ayrı bağımsız birim olarak yeniden hizmet vermişti. Bunlardan Hz. Ali soyuna bakan Nakîbü't-Tâlibiyyîn/Nakîbü'l-Aleviyyîn, Büveyhîlerin denetiminde iken, Abbâs soyuna bakan Nakîbü'l-Abbâsîyyîn ise halifenin denetimindeydi. Adudüdevle de 369/979-980 yılında camilerin bakım, onarım işleri, ibadetlerin denetimi ve görevlilerin ücreti ile ilgili konular için Şîaya mensup Nakîbü'l-Aleviyyîn/Nakîbü't-Tâlibiyyîn kurumunu görevlendirdi⁶⁹⁸. Böylelikle daha önce halifenin denetiminde olan ve Nakîbü'l-Abbâsîyyîn mensupları tarafından yerine getirilen görevler Adudüdevle'nin müdahalesiyle kendi denetimine geçmiş oldu. Onun vefatından kısa bir süre sonra söz konusu işler tekrar halifenin kontrolüne girdi. et-Tâi'-Lillâh da "Sahîbü's-Salât" adı verilen ve cami işlerinden sorumlu olan bir kişinin yönettiği bir dinî kurum meydana getirdi. Başına da Nakîbü'l-Abbâsîyyîn'e mensup bir kişi tayin etti⁶⁹⁹.

4.2. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Devlet Ekonomisindeki Rolü

Büveyhîler, Bağdat'ta iktidarı ele geçirdikten sonra halifeler devlet hazinesi üzerindeki etkinliklerini de kaybetmişlerdir. Öte yandan halifenin mallarını kendilerine aitmiş gibi sahiplenmişler ve onu kendilerinden maaş alan bir duruma sokmuşlardı. Bu durum halifelerin adı geçen hânedanın emîrlere malî konularda bağımlı olduklarını göstermektedir⁷⁰⁰.

---

⁶⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 405; ing. trc. Vol. V, 443-444; trk. trc. s.785; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.294.

⁶⁹⁹ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.294.

⁷⁰⁰ Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, s.36.

Örneğin; Muizzüddeve, Halife el-Müstekfî'ye günlük 5.000 dirhem tahsis etmişti⁷⁰¹. Halife el-Mutî-Lillâh hilâfet makamına tayin edildiğinde Büveyhî emîrinden aldığı maaş 2.000 dirheme düşürülmüştü. Ayrıca devlet erkânı ve kumandanların bazıları ona ait olan arazilerin bir kısmına el koymuş, kalanını da iktâ olarak almışlardır. Bazı araziler de onlara çok cüzî fiyatlar karşılığında iltizam yoluyla verilmiştir. Ancak söz konusu topraklar karşılığında halifeye herhangi bir ödeme yapmamışlardır. İbn Kesîr, Muizzüddeve'nin, Halife el-Mutî'-Lillâh'ın iktâlarına karşılık ona bazı çiftlikler verdiğini, ayrıca yıllık 200.000 dinar vereceğini aktarmaktadır⁷⁰².

Halife et-Tâi'-Lillâh döneminde onun malî konularda nüfuzunun olmadığına dair bazı örnekler mevcuttur. İlk olarak Büveyhî Emîri Bahtiyâr, Sebük Tegin ile olan mücadelesinde halifeden Türk askerlerinin tarafını tutmaktan vazgeçmesini istemiş, karşılığında ise önceden ele geçirildiği bilinen babasına ait arazileri ona geri vermeyi vaat etmiştir. Aynı zamanda yıllık geliri 30.000 dinar değerinde olan yeni topraklar tahsis edeceğini de eklemiş, ancak bu vaadini gerçekleştirecek malî vaziyete kavuşmamıştır⁷⁰³.

Diğer bir örnek ise Adudüddeve'nin birinci Irak hâkimiyeti esnasında yaşanmıştır. Bilindiği üzere o, isyancı Türk askerlerini mağlup edip, Bahtiyâr'ı ve kardeşlerini tutuklatmıştı. Daha sonra da Türklerle Tigrî'te giden halifenin Bağdat'a dönmesini sağlamıştı. Hilâfet makamına geri gelen halifeye kendisinden önceki emîrlere tarafından sabık halifeden alıkonulan tüm arazileri iade etmişti⁷⁰⁴. Bununla birlikte halifeye 50.000 dinar, 1.000.000 dirhem kadar büyük miktarda para, köleler, atlar, muhtelif kıymetli elbiseler, çeşitli mefruşat malzemeleri, kokular vb. hediye etmişti⁷⁰⁵. Mafizullah Kabir'in belirttiğine göre zamanla halifenin arazilerden elde ettiği gelir

---

⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 512; trk. trc. VIII, 385.

⁷⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 376.

⁷⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 449-453; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.191; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.272.

⁷⁰⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.726.

⁷⁰⁵ Ebû İshak es-Sâbi, *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, I, 99-100; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.726; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 650-651; trk. trc. VIII, 559; İbn Dihye, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-'Abbâs*, s.118; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 468; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 455; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 121; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 475; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 312-313; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.163.

tekrar azalmış ve yıllık 50.000 dinara düşmüştür⁷⁰⁶. Böylelikle et-Tâi'nin gelirine yeniden müdahale edildiği anlaşılmaktadır.

4.3. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Mallarının Müsadere Edilmesi

Büveyhîler döneminde Abbâsî halifelerinin maruz kaldığı bir diğer konu servetlerinin müsadere edilmesi veya halifenin belli bir meblayı ödemeye mecbur bırakılmasıdır. Büveyhî emîrlerinin savaşlarda, paraya ihtiyaç duyduklarında, askerlerinin maaşlarını ödeyemediklerinde veya sadece şahsî meselelerinde halifenin servetine tamah ettiklerini gösteren örnekler vardır. Halifeler de onların isteklerine hilâfet makamından uzaklaştırılmak kaygısı nedeniyle boyun eğmişlerdir⁷⁰⁷. Zira daha önce Halife el-Müstekfî-Billâh hilâfet makamından azledildiğinde sarayı talan edilmiş, halifeye ait hiçbir şey bırakılmamıştır⁷⁰⁸.

Büveyhî Emîri Bahtiyâr, 361/971-972'de Bizans ile savaşacağı gerekçesiyle Halife el-Mutî'-Lillâh'dan 400.000 dinar istemişti. Halife de emîre verdiği cevapta devlet yönetimi ve devlet hazinesi üzerinde söz sahibi olmadığını, bu görevin iktidarın sahibi Büveyhî hânedanına ait olduğunu dile getirmişti. Ayrıca böyle bir meblağa sahip olmadığını ve gerekirse azledilebileceğini de söylemişti⁷⁰⁹. Bahtiyâr ile Halife el-Mutî'-Lillâh arasında devam eden mektuplaşmalar sonucunda halife 400.000 dirhem ödemek zorunda kalmıştı. Halife kendi özel elbiseleri, eşyaları ve sahip olduğu diğer malların hepsini satışa çıkararak bu parayı ödeyebilmişti. Bahtiyâr halifenin ödediği bu meblayı muharebede kullanmak yerine kendi özel işleri için harcamıştı⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.191.

⁷⁰⁷ Siddiği, *Caliphate and Sultanate*, s.88.

⁷⁰⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 86-87; ing. trc. Vol. V, 90; trk. trc. s.486-487; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.149; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 450-451; trk. trc. VIII, 385; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 365-66; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 513; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 285; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.613; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.474; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi*, s.420.

⁷⁰⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 307-308; ing. trc. Vol. V, 330; trk. trc. s.691; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 618-619; trk. trc. VIII, 531; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 462; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.621; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.479; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye fi'ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, s.48; Siddiği, *Caliphate and Sultanate*, s.97.

⁷¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 307-308; ing. trc. Vol. V, 330; trk. trc. s.691; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.151; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 214-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 619; trk. trc. VIII, 531; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 452; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 200-201; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 444; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 462; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 306; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.159; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.621; trk.

Bu olay Bağdat'ta büyük yankı uyandırmış, halk tarafından halifenin mallarının müsadere edildiği şeklinde yorumlanmıştı⁷¹¹.

Öte yandan et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfet makamından azledilmesi başlığında Bahâüddeve'nin halifeyi neden hal' ettirdiğine dair bazı rivayetlerden detaylı olarak bahsedilmiştir. Söz konusu rivayetlerden biri Büveyhî emîrinin malî sıkıntı yaşamaması sebebiyle halifenin azledilmiş olabileceğidir. Önce veziri Sâbûr b. Erdeşir'i tutuklayarak ondan gerekli parayı almak istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Daha sonra devlet yönetiminde ciddi olarak söz sahibi olan inşa dîvânı başkanı Ebü'l-Hasan İbnü'l-Muallim'in tahrikleriyle, halifenin malını ele geçirmeye karar vermiştir. Neticede hilâfet sarayına yetki belgesini yeniletme bahanesiyle giden Bahâüddeve ve askerleri halifeyi makamından uzaklaştırıp, bütün hazinelere ve mallara el koymuşlardır⁷¹². Aynı zamanda halk da ilk defa halifenin sarayına saldırıp kurşun, mermer, ahşap kapıları ve pencereleri sökmüşlerdir. Adam Mez, Hristiyan dünyasında papanın ölümüyle halkın aynı şekilde davrandığından bahsederek halifeyi papaya benzetmiştir⁷¹³. Halifenin azledilme mevzusunda zikredilen rivayetlerden hangisinin doğru olduğu bilinmemektedir. Malî açıdan yaşanan bir sıkıntı sebebiyle halifenin hilâfetten uzaklaştırıldığı ihtimal dâhilinde olup, bu durum Büveyhî emîrlerinin sadece söz konusu sebebe dayanarak dahi halifeyi zorla hilâfetten el çektirebileceklerini göstermektedir.

4.4. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Tayin Yetkisine Yapılan Müdahaleler

İslâm âleminde gücü elinde bulunduran Abbâsî halifesi, zaman içerisinde maddî heybetini yitirmiştir. Manevî nüfuzunu korumayı başararak Müslümanların birliğini temsil eder hâle gelmiştir. Hâkimiyet alanı içerisinde ortaya çıkan devletlerin emîrlere bazı hükümdarlık alâmetleri göndererek onların hilâfetin cismanî vekilleri olarak tanınmalarına izin vermiştir. Zira bunu yapmadığında iktidarda olan devlet halk

---

trc. *Halifeler Tarihi*, s.479; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s.160; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s.421.

⁷¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 307-308; ing. trc. Vol. V, 330; trk. trc. s.691; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 619; trk. trc. VIII, 531.

⁷¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 80; trk. trc. IX, 70; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116-17; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 49; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 471; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 204; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 522-523; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 531; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 314; trk. trc. *Halîfeli Kurumu Tarihi*, s.164; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s.420.

⁷¹³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, s.179.

nezdinde meşruluğunu sağlayamaz ve itibar görmezdi. Her ne kadar yaptırım gücünden mahrum kalan halife sembolik olarak varlığını devam ettirse de hukuken izni ve yetkisi olmaksızın dinî, siyasî, adlî, askerî, sosyal hiçbir uygulamanın geçerli olmayacağı kabul edilmiştir.

Büveyhî emîrleri de yetki verilmiş yöneticiler olarak halifeyi dinî lider tanıdıklarını gerek hutbelerde, gerekse darp ettikleri sikkelerde göstermişlerdir. Ayrıca halifenin emîri tayin ettiği törenlerde gösterilen saygı ve hürmet de onun dinî konumuyla yakından ilgiliydi. Halifenin yeni emîri ataması sebebiyle yapılan söz konusu törenler, genellikle iki tarafın hukukî konumlarına uygun bir görünüm içinde yapılmıştır. Büveyhîler devrindeki tayin merasimleri halifenin üstünlüğüne işaret eden, emîrin de onun vekili olduğunu teyit eden nadir örneklerdendir. Ancak diğer başlıklarda olduğu gibi bu konuda da hilâfet Adudüdevle'den itibaren müdahalelerle karşılaşmıştır. Onun, Bağdat'ta iktidara gelmesiyle gerek emîrin tayinine esas teşkil eden belgenin düzenlenmesi ve gerekse atanma töreninin şekli ile ilgili olarak halifenin hukukî üstünlüğü ile çeliştiği tespit edilen bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Bu farklılıkları iyi anlamak için Adudüdevle'den önceki durum hakkında biraz bilgi vermek gerekmektedir.

Yukarıda adı geçen emîrin Bağdat'ta iktidara gelmesinden önce Halife et-Tâi'nin 366/976-977'de Cibâl bölgesine atadığı Büveyhî Emîri Fahrüdevle'nin tayin kararnameinde emîrin yetki ve sorumlulukları belirtilmekte ve görevlerini nasıl yapması gerektiği ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Ebû İshak es-Sâbî'nin *Resâil*'inde bulunan söz konusu metinde mülkî idare, ordu, iç ve dış güvenliğin tesisi, adaletin korunması gerektiği, vergiler, sikkeler ve genel ahlâk gibi yönetim ile alakalı birçok konuya yer verilmiştir. Bununla birlikte Büveyhî emîrinin idaresinde olan toprakların sınırları kesin bir şekilde çizilmiş, bu bölgede herhangi bir sorunla karşılaşıldığı takdirde çözümünde sıkıntı yaşanan konularda hilâfet merkezine başvurulması gerektiği buyurulmuştur⁷¹⁴. Tüm bu özellikleriyle söz konusu belgenin Abbâsîlerin en güçlü zamanlarında valilerine gönderdikleri tayin belgelerinden farksız olduğu söylenebilir. Bu nedenle ilk Büveyhî emîrlerinin tayin hususunda hilâfet geleneklerine herhangi bir müdahalelerinin veya baskılarının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Adudüdevle ile birlikte tayin konusunda çeşitli değişiklikler

---

⁷¹⁴ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 110-130.

gözlenmiştir. Onun halife tarafından nasıl tayin edildiği dâhilî olaylar içerisinde ele alınmıştır. Söz konusu töreni ayrıntılı bir şekilde anlatan Hilâl es-Sâbî (448/1056), Büveyhî emîrinin halifenin hukukî konumunu sarsan müdahalelerinden de bahsetmektedir. İlk dikkat çeken konu halifenin atama yaparken kullandığı şu ifadelerdir: “*Sarayımda bana ait ve benimle ilgili olanlar dışında, yeryüzünün doğusunda ve batısında halkın yönetimi ile ilgili olarak, Allah’ın beni vekil kıldığı işlerin bütün yönleri itibariyle yürütülmesini sana veriyorum, Allah’tan hayır dileyerek bu görevi yüklen.*”, “*Allah’ın emrettiğini sana emrediyor, yasakladığını da sana yasaklıyorum*”. cümlelerinin yer aldığı tayin metni ile sabık emîrlerin tayin kararnâmeleri karşılaştırıldığında yerleşik hilâfet geleneğinde olan görev ve sorumluluklarda çeşitli farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu ifade ile halife Büveyhî emîrini sınırları belli olmayan yetkilerle donatmış ve onu “*Allah’ın halifesinin halifesi*” durumuna getirmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere halife, Adudüdevle’nin iktidarını onaylarken dahi onun müdahalesine maruz kalmıştır. Böyle bir muğlak ve belirsiz yetki dönemi daha önce Abbâsî tarihinde görülmemiştir. Bu nedenle Adudüdevle ilk defa kendisine gösterilen bu imtiyazın herkes tarafından duyulması için halifeden cümlenin tekrar edilmesini rica etmiştir. İsteği yerine getirildikten sonra da halife yerine yetki kılındığını gösteren hâkimiyet alâmetlerini almıştır⁷¹⁵.

Adudüdevle’nin tayin merasimine ilişkin yukarıda zikredilen müdahaleler dışında daha farklı girişimlerden de bahsedilebilir. Yine Hilâl es-Sâbî’nin aktardığına göre daha önce yetki belgesi tayin edilen emîre verilirdi. Halife de ona “*Bununla amel et.*” derdi. Ancak buna ilaveten artık Büveyhî emîrine halifenin adının yazılı olduğu ikinci bir bayrak da verilmeye başlandı. Bu durum da bir diğer farklılık olarak kabul edilebilir. Daha önce verilmesi âdet olan söz konusu bayraklardan birincisi ordu komutanlarına aitti. Yeni uygulamada ise ikinci bayrak emîrin olağanüstü yetki verilmiş vali konumuna vurgu yapmaktaydı. Bir başka açıklamaya göre bayraklardan biri halifenin doğudaki, diğeri de batıdaki hâkimiyetini işaret etmekteydi⁷¹⁶.

---

⁷¹⁵ Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 160-165; Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.80-85; 94-95, 121; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 269-270; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-zamân*, XVII, 500-501; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 217; ez-Zehebî, *Siyeru â’lâmi’n-nübelâ*, XV, 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 499; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ*, s.629-630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485; Takkuş, *Tarihü’l-devleti’l-Abbasiyye*, s.227.

⁷¹⁶ Hilâl es-Sâbî, *Rûsûm Dar al-Khilâfah*, s.76; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü’l-düvel ve âsârü’l-üvel fi’t-târîh*, II, 158; Takkuş, *Tarihü’l-devleti’l-Abbasiyye*, s.227.

Halife et-Tâi'-Lillâh, Adudüddeve'yi emîr tayin ettikten üç gün sonra ona bazı hediyeler gönderdi. Söz konusu hediyeler arasında yaldızlı ve işlemeli bir taç, gümüş ve altın mücevherlerle bezenmiş bir kaftan, örtü, 800 miskal⁷¹⁷ ağırlığında altın bir tepsi, 200 miskal ağırlığında altın bir leğen, elma şarabıyla dolu neredeyse tamamı kristal bir sürahi vardı. Bu sürahinin ağzı bir püskül ile sıkıca tutturulmuş bir ipek parçasıyla kaplıydı. Ayrıca önü zincirli, kristal bir başka sürahi ve fincan, 500 miskal ağırlığında bir diğer altın tepsi, gümüş kaplamalı altın örgülü beş vazo, beş parfümlü top içeren bir tütsü çubuğu da hediyeler arasındaydı. Bunlara ilaveten 500 miskal ağırlığında üçüncü bir altın tepsi, kafatası şeklinde bir bardak, bambu ambalajlarda bir misk kabı, el-Mutî'-Lillâh adını taşıyan deri minderli ve altın işlemeli bir şeref kürsüsü, tik ağacından yapılmış renkli ipek bir bezle kaplı, gül suyuyla dolu 20 kristal sürahi içeren bir içecek tabağı da hediye olarak gönderilmişti. Hilâl es-Sâbî tüm bu hediyelerin Adudüddeve'ye ulaştığında onun çok sevindiğini ancak şeref koltuğunun sokaklarda taşınmasını ve herkesin onun ihtişamını görmesini hediyelere tercih ettiğini söylediğini ifade etmektedir. Ayrıca müellif, emîrlerin hediyelerinin katırlarda taşınmasının ve semerlerinin nakışlı örtülerle örtülmesinin daha önce uygulanan bir pratik olmadığını belirtmektedir⁷¹⁸. Bununla birlikte bir emîri onurlandırırken maiyetinin de bu derece onurlandırılması Adudüddeve zamanında gerçekleşen müdahalelere örnek teşkil etmektedir.

Adudüddeve döneminde zikredilen istinalar ondan sonra iktidara gelen emîrler tarafından da uygulanmıştır. Samsâmüddeve, Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin tayin edilmesi ile ilgili olarak, yetki belgesinin halifenin huzurunda okunduğu ifade edilmektedir⁷¹⁹. Bununla birlikte hatırlanacağı üzere Şerefüddeve'nin tayin merasiminde de halife Büveyhî emîrine iki sancak vermişti. Öyle ki hâkimiyet sancağı çekilirken rüzgarın etkisiyle sancağın bir parçasının uçmasından dolayı halife bu durumu Şerefüddeve'nin rüzgarın estiği her yerde hâkimiyetini tesis edeceği şeklinde yorumlamıştı⁷²⁰. Buradan da halifenin tıpkı Adudüddeve döneminde yaptığı gibi Şerefüddeve'yi her yerde yetkili kıldığına işaret etmektedir.

---

⁷¹⁷ Altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan eski bir ağırlık ölçüsüdür. XI. yüzyılda bir miskal 4,25 grama denk gelmektedir. Dolayısıyla 800 miskal üç kilo 400 gramdır. Bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, XXX, 182-183.

⁷¹⁸ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.77-78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 270.

⁷¹⁹ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.84, 125, 153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 339.

⁷²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 141-142; ing. trc. Vol. VI, 146; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.133-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 321-322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 55;

Öte yandan 374/984-985 yılında Fahrüddeve'ye yeniden saltanat hil'atı gönderilmesi için Halife et-Tâi'-Lillâh'a başvurulmuştu. O da bu isteğe olumlu cevap vermiştir. Elçi İbn Sahleveyh'in kendisini tanıttığı olağan kabullerden birini yaptı. Fahrüddeve'ye siyah bir sarık, kılıç, kuşak, bileklik, sancak ve altın eyerli iki at ile birlikte yedi kaftan verilerek, onun yönetimi altındaki toprakların emîri olduğunu ilan eden ferman okunmuştur. Önceki ünvanına ek olarak "Felekü'l-Ümme" ünvanı verilmiştir⁷²¹.

Yukarıda adı geçen emîrlerin tayin merasimlerinin hiçbirinde halifenin Adudüddeve'ye kullandığı gibi bir ifadeye rastlanmamıştır. Bahâüddeve'nin tayin töreni de ağabeyininki gibi olmuş, emîr ve halife birbirlerine karşı hak ve yetkiler konusunda sorumlu olacaklarına dair yemin etmişlerdir. Ayrıca halife emîri kendi adına hutbe okunan her yerde onu yetkili kıldığını söylemiştir⁷²².

Tüm bu uygulanan müdahalelerin yanında dikkat çeken bir diğer mevzu halifenin tayin yetkisinin gücü elinde bulunduran Büveyhî emîrleri tarafından istedikleri gibi yönlendirilmiş olmasıdır. Bir başka ifade ile halife yetki belgesini Büveyhîlerin diğer mahallî hânedanlarla olan ilişkilerinde veya hânedan içi mücadelelerinde tarafların çıkarlarına uygun olacak şekilde hazırlamıştır. Örneğin; Büveyhîler, Sâ mânîler ile yapacakları anlaşmanın şartları hususunda anlaşamadıkları için halifenin yetki belgesi vermesine müsaade etmemiştir. Daha da ileri giderek Sâ mânîlere isyan eden Horasan ordu komutanı Ebû Alî b. Muhtâc'a 343/954-955 yılında halifenin ahd, hil'at ve bayrak vermesini sağlamışlardır. Böylece adı geçen zat, halife tarafından resmen görevlendirilmiş meşru vali sıfatını kazanmıştır⁷²³. Büveyhîlerin başvurdukları bu politika neticesinde Sâ mânî Emîri Abdümelik b. Nuh söz konusu isyanı bertaraf etmesi için Bekir b. Mâlik'i Horasan'a göndermişti. Aynı zamanda Horasan orduları komutanlığına tayin edilen Bekir b. Mâlik, kalkışmayı bastırıp Büveyhîlerle anlaşma

---

trk. trc. IX, 51; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 148; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. s.486; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 404.

⁷²¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 100; ing. trc. Vol. VI, 103; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.99; trk. trc. s.92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 27; trk. trc. IX, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 11; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 466; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 511; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143; Abbott, "Two Büyid Coins in the Oriental Institute", s.360.

⁷²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 152-153; ing. trc. Vol. VI, 158-159; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.152-153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 339; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 36; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 235; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 519; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 155.

⁷²³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 155; ing. trc. Vol. V, 167-168; trk. trc. s.552; el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târihi't-Taberî*, s.169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 507; trk. trc. VIII, 438.

sağlanmıştı. Böylece gelecek yıl Rükñüddeve'nin talebi doğrultusunda halife bu kez de Sâ mânîlerin komutanına Horosan'a tayin edildiğine dair kararnâme, hil'at ve sancak verilmişti⁷²⁴. Münasebetlerin tekrar bozulması üzerine benzeri bir durum 367/977-978 yılında et-Tâi'nin hilâfetine tekrarlanmıştı⁷²⁵.

Öte yandan Rükñüddeve'nin ölümünden sonra hânedanın varisleri liderlik için mücadeleye girişmişlerdi. Irak Büveyhî Emîri Bahtiyâr, Büveyhî ailesinin kararıyla en büyük emîr olarak kabul edilen Adudüddeve'nin üstünlüğünü kabul etmemişti. Aynı şekilde kendisine düşen paya razı olmayan Fahrüddeve de kalkışmaya girişerek Bahtiyâr ile ittifak yapmıştı. Bu noktada da Bahtiyâr halifeden Fahrüddeve için bir yetki belgesi alarak kendisine göndermişti⁷²⁶. Söz konusu durum onun hânedanın liderine bağlı olmaksızın sadece halife adına bulunduğu Cibâl bölgesinin meşru yöneticisi olduğu anlamını taşıyordu. Bahsedilen örnekler halifenin yetkilerinin Büveyhîlerin hizmetinde ve onların çıkarlarına uygun olarak nasıl kullanıldığını net bir şekilde açıklamaktadır.

Büveyhîler döneminde emîr dışında bazı önemli görevler için yapılan atamalarda da müdahalelerin olduğu görülmektedir. Adudüddeve'den önce söz konusu tayinler muhtemelen sadece Irak'ta olmak üzere halifeler tarafından yapılır, kararnâmeler halife adına düzenlenirdi. Hilâl es-Sâbî'nin kaydettiği bilgilerden bu uygulamanın Adudüddeve döneminde değişikliğe uğradığı görülmektedir. Dolayısıyla görevlendirmeler iktidarda olan emîr adına yapılmış, tayin kararnâmeleri de onun adına düzenlenmiştir. Emîr bunu yaparken tüm devlet işlerinin kendi idaresi altında olduğunu ve atamaların da kendisi tarafından yapıldığını göstermiştir. Halifenin hukukî konumuna yapılan bu müdahale Adudüddeve'nin ölümünden sonra düzenlenmeye çalışılmıştır. Samsâmüddeve zamanında yapılan küçük bir değişiklikle eski ve yeni uygulamalar birleştirilmiştir. Buna göre tayin kararnâmelerine “*Emîrû'l-Mü'minîn'in emriyle*” ibaresi eklenmiş, ancak metinler yine emîr adına gönderilmiştir. Burada Samsâmüddeve'nin formaliteden halifenin buyruğunu uyguladığını yansıtmaya çalışması muhtemeldir. Fakat Halife el-Kâdir'den itibaren tayin kararnâmeleri yeniden hukukî ve meşru olan şekle göre halifeler adına

---

⁷²⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 161; ing. trc. Vol. V, 172-173; trk. trc. s.556; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 511; trk. trc. VIII, 442.

⁷²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 499-500.

⁷²⁶ Sabî'nin tam metin olarak kaydettiği bu belge 13 Cemâziyelevvel 366/8 Ocak 977 tarihini taşımaktadır. Bkz. *Resâil*, II, 110-130.

düzenlenmiştir⁷²⁷. Dolayısıyla tayinler konusuna ilişkin yapılan tüm müdahalelerin en çok Halife et-Tâi'nin hilâfesinde yaşandığı sonucuna varılmaktadır.

4.5. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Büveyhî Emîrini Karşılması ve Ziyaret Etmesi

Büveyhîler döneminde halifenin hukuken kendisine bağlı emîri bir askerî seferden veya bir yolculuktan dönüşünde karşılamaya çıkması maruz kaldığı müdahalelerden biridir. Bu uygulama zaman içerisinde yerleşerek yaygın bir hâl almıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre halifelerin emîrleri karşılamaları veya onları ziyaret etmeleri daha önce uygulanan bir âdet değildi. Söz konusu durum ilk defa Halife el-Mutî'-Lillâh zamanında yaşanmıştır. Muizzüddевle'nin kız kardeşi Fatıma'nın ölümü dolayısıyla halifenin 354/965'te emîrin sarayına taziyeye gittiği bilinmektedir. O zamana kadar buna benzer bir ziyaret gerçekleştirilmeyen halifenin neden taziyeye gittiğine dair kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, Büveyhîlere daha samimî görünmek için yapmış olması muhtemeldir. Emîr, halifeyi sarayının önünde karşılamış, huzurunda birkaç kez yeri öpmüş ve gösterdiği bu ince davranıştan dolayı kendisine teşekkür etmiştir⁷²⁸.

Halife et-Tâi'-Lillâh döneminde de Büveyhî emîrlere taziye ziyaretleri sıklıkla gerçekleştirilmiştir. Öte yandan onların herhangi bir seferden döndüklerinde de karşılandıklarına dair örnekler mevcuttur. Hatırlanacağı üzere Adudüddевle 367/977-978'de Bahtiyâr'ın hâkimiyeti altındaki Bağdat'ı ele geçirdikten sonra büyük bir törenle hilâfet merkezine girmişti. Halife et-Tâi' de onu şehrin dışında karşılamıştı⁷²⁹. Bir sonraki yıl yine Hamdânîlerin yönetimindeki el-Cezire'yi ele geçirip tekrar Bağdat'a gelmiş, halife bu defa onu daha görkemli bir törenle karşılamıştı⁷³⁰. Buraya kadar gerçekleşen ziyaretlerin halifenin şahsî kararıyla olduğu tahmin edilmekle birlikte zaman içerisinde Büveyhî emîrinin bu konuda halifeyi zorladığı

⁷²⁷ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.102.

⁷²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 276; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 363; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 339; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.620; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.478.

⁷²⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.184; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 595; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 517; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 461; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 492; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 525; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 126.

⁷³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.65-68; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 253; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 514-517; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 462; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 454; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 526.

anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun, hilâfet hukukuna yaptığı müdahalelerden biri de askerî seferlerden Bağdat'a döndüğünde halifeyi kendisini karşılamaya mecbur bırakması olmuştur.

İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiğine göre 370/980-981'de Adudüdevle kardeşi Fahrüdevle'nin hâkim olduğu Cibâl topraklarını fethetmiş⁷³¹, Bağdat'a dönerken de Nehrevân'da konaklamıştı. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ömer el-Alevî aracılığıyla halifeye haber göndererek ondan kendisini karşılamasını istemişti. Adudüdevle'nin buradaki niyetinin kendisinden önceki emîrlerden daha üstün olduğunu göstermek istemesiydi⁷³². Neticede halife, istemediği hâlde Adudüdevle'yi karşılamak zorunda kalmıştı⁷³³. Anlaşıldığı üzere Adudüdevle artan gücüne paralel olarak halifenin görünen haklarını da ihlâl eden birtakım imtiyazlar elde etmişti. Yani diğer bir ifade ile halifenin önceki Büveyhî emîrleri dönemlerinde fiilî yetkilerini tamamen kaybetmiş olmasına Adudüdevle döneminde hukukî bazı imtiyazlarına yapılan müdahaleler de ilave edilmişti.

Adudüdevle'den sonra ise halifelerin emîrleri karşılamalarının veya onları ziyaret etmelerinin geleneksel bir hâl aldığı görülmektedir. Kaynaklardaki mevcut örnekler Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Adudüdevle'nin iktidarından sonra da başa geçen emîrleri karşıladığına veya bazı ziyaretler gerçekleştirdiğine dair bilgiler vermektedir. Şerefüdevle 376/987 yılında kardeşi Samsâmüdevle ile olan savaşından sonra muzaffer bir şekilde Bağdat'a girmiş, Halife et-Tâi'-Lillâh da onu karşılamaya gitmiştir⁷³⁴. Diğer taraftan et-Tâi'nin taziye şeklinde gerçekleştirdiği pek çok ziyaret vardır: 375/985-986'de Müeyyidüdevle'nin vefatı sebebiyle Samsâmüdevle'ye bir taziye ziyareti yapılmıştır⁷³⁵. 377/987-988 yılında Şerefüdevle'nin Türk bir cariyeye olan annesinin vefat etmesi üzerine halife gelip taziyelerini iletmiştir⁷³⁶. 379/989-990

---

⁷³¹ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, s.67.

⁷³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 276; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h.351-380)*, s.277. es-Süyûtî, halifenin emîri karşılamak konusunda gecikme şansının olmadığını zikretmektedir. Bkz. *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486.

⁷³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 276-277; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 539; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 138; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.630; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsiler Tarihi*, s.421.

⁷³⁴ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.486.

⁷³⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 90; ing. trc. Vol. VI, 92; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.90; trk. trc. s.83; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 47; trk. trc. IX, 45; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 6, 15; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 513; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 143.

⁷³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 150.

yılında da Şerefüddeve'nin ölümü dolayısıyla Bahâüddeve'ye bir taziye ziyareti gerçekleştirmiştir⁷³⁷. Kaynaklar söz konusu ziyarete ilişkin pek çok ayrıntıya yer vermiştir. Bu tarz görüşmeler Büveyhî emîrlerinin halifeye karşı olan tutum ve davranışlarını göstermesi açısından da önemlidir. er-Rûzrâverî'nin aktardığına göre halifenin içinde bulunduğu büyük bir tekne Bahâüddeve'nin olduğu salonun kapısına yanaştırılmıştır. Aşağı tabakadan Türk hizmetkârlar kılıçlar ve kemerlerle salonun etrafını çevrelemişlerdir. Şerefüddeve'nin Türk ve yerli hizmetkârları da siyahlara bürünmüş bir şekilde orada bulunmuşlardır. Öte yandan ileri gelenler de merasimde yerlerini alırken, Halife et-Tâi'-Lillâh ilerleyerek hafif koşum takımı ve kiremit rengi eyeri olan bir Sinabî⁷³⁸ ata binmiştir. Halife, Rusâfiye (bir tür uzun bone) üzerinde ipekten yapılmış bir sarık giymiştir. Kılıcını kuşanmış ve kabul salonunda nakışlı bir taht üzerine oturmuştur⁷³⁹. Bahâüddeve'nin halifeyi bir Taberistân giysisiyle karşıladığı belirtilmektedir. Bu esnada Büveyhî emîrinin önünde ve etrafında Deylemliler ve Türklerin olduğu aktarılmaktadır. Daha sonra Bahâüddeve'nin halifenin önünde yeri öptükten sonra Halife et-Tâi'-Lillâh'ın da taziye mesajını kâtibi Ali b. Abdülaziz aracılığıyla emîre ulaştırdığından bahsetmektedir. Bahâüddeve de ikinci kez yeri öptükten sonra yine adı geçen kâtip ile halifeye teşekkür ve dualarını iletmiştir. Elçi halife adına veda etmek için tekrar Bahâüddeve'ye gitmiş, o da üçüncü kez yeri öptükten sonra halife gemi ile yola koyulmuştur⁷⁴⁰. er-Rûzrâverî'nin verdiği bu bilgiler doğrultusunda halife ile emîrin doğrudan iletişime girmedikleri anlaşılmaktadır.

Büveyhîler devri resmî yazışmalarında emîrlerin halifeler tarafından karşılanmaya önem verdiklerini ve bundan onur duyduklarını gösteren ifadeler bulunmaktadır. Buradan Büveyhî emîrlerinin söz konusu karşılama törenleri ile sahip oldukları nüfuzlarını her tarafa duyurmak istedikleri tahmin edilmektedir. Ahmet Güner, Rey

---

⁷³⁷ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.152-153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 62; trk. trc. IX, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 519; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487.

⁷³⁸ Günümüzde, İran'ın Razavî Horasan Eyaleti'nde yer alan bir yerleşim alanıdır.

⁷³⁹ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487. er-Rûzrâverî et-Tâi'-Lillâh'ın daha önceki halifelerden farklı olarak tahta oturmasının alışılmış bir durum olmadığına vurgu yapmıştır. Zirâ, daha önceden halifeler geminin güvertesine oturmayı alışkanlık hâline getirmişlerdi. Bu durumun sebebini halifenin son zamanlarda hasta olması ve bu hastalığının izlerini gizlemeye çalışmasıyla açıklamaktadır. Bkz. er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.152; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 155.

⁷⁴⁰ er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.154; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 339; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 124; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 519; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631-632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487.

Büveyhî Veziri Sahib b. Abbâd'ın kaleme aldığı bir mektuba eserinde yer vermiştir. Mektupta Adudüddевle'nin 367/978'de Bağdat'a girerken halife tarafından karşılanmasının şu ifadelerle tasvir edildiğini belirtmiştir: “*el-Melik es-Seyyid (Adudüddevle), Deyâlâ denen yere gelince, Mevlana Emîrü'l-Mü'minîn, bir halife veya imamdan sudur edecek en büyük onur ile onu şereflendirmeyi uygun gördü ve nehir yoluyla gelerek imâmetin büyüklüğü, hilâfetin önderliği ve yüceliği ile onu karşılamak için bir mesafeye yürüdü. Emîr es-Seyyid, onun yüce meclisine yüzünün parlaklığı ile karşılanmış olarak ulaştı...*”⁷⁴¹

Öte yandan halifenin de sık sık ziyaret edildiği ve bir yolculuktan dönüşte Büveyhî emîri tarafından karşılandığı örnekler vardır. Genellikle emîrler ahidnâme, lakap ve diğer sembollerini almak için yapılan törenlere katılmak üzere halifenin huzuruna çıkıyorlardı. Ancak Adudüddevle seleflerinden farklı olarak Halife et-Tâi'yi, Tikrît'ten Bağdat'a dönüşünde görkemli bir tören ile karşılamıştır. Kaynaklarda aktarılan törenin detayları oldukça dikkat çekicidir. İbn Miskeveyh, Adudüddevle'nin 8 Receb 364/24 Mart 975 tarihinde Bağdat'a dönecek olan halifeye düzenlediği merasimde onu bizzat kendisi karşılamak istediğini belirtmiştir. Müellif, halifenin nehir yolu ile hilâfet merkezine dönecek olması sebebiyle Adudüddevle'nin bir gemiye bindiği, et-Tâi'-Lillâh'ı görünce hürmeten yeri öptüğü ve daha sonra halifenin önüne konulan koltuğa oturduğu gibi ayrıntılara yer verilmiştir⁷⁴². Diğer Büveyhî emîrlerinin halifeye saygı gösterdiklerinden dolayı yeri öptüklerine dair örnekler yukarıda zikredilmişti. Ancak Adudüddevle gibi güçlü bir emîrin halifenin önünde yeri öpmesi dönemin siyasî şartları ile yakından alakalı gözükmektedir. Zira et-Tâi'nin Türklerin yanından Bağdat'a dönmesi Büveyhî emîrinin iktidarının meşruluğunu halka ispat edebilmesi anlamına geliyordu. Bilindiği üzere Adudüddevle daha önce de Bağdat'ta hâkimiyet sağlamış, ancak babasının isteği üzerine iktidarı Bahtiyâr'a devretmek durumunda kalmıştı. Bu defa kesin olarak kendisinin hilâfet merkezine hâkim olduğunu göstermesi gerekiyordu. Bunu da herkesin şahitliğinde halifeye hürmette bulunarak gerçekleştirebilirdi. Böylelikle halifeye gösterdiği saygı ile halk nezdinde hâkimiyetini pekiştirebilirdi. Dolayısıyla onun halifenin Bağdat'a

⁷⁴¹ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, s.80.

⁷⁴² Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânü Resâil es-Sâbî*, I, 99-100; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 342-343; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.725-726; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.219; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 468.

dönüşünü kendi hâkimiyetini garanti altına almak için bir fırsat olarak gördüğü tahmin edilmektedir.

İbnü'l-Esîr'in de vurguladığı detaylar söz konusu törenin çok görkemli olduğunu ve halkın büyük katılımı ile gerçekleştiğini göstermektedir. 364/974-975'te Halife et-Tâi'nin hilâfet merkezine girişi ve Adudüdevle tarafından karşılanması esnasında Dicle nehrinde sayılamayacak kadar gemi ve kayığın olduğundan bahsedilmektedir. Hatta öyle ki müellif bir kişinin nehri geçmek istediği takdirde gemi veya kayıkların birinden diğerine yürüyerek karşı tarafa geçebileceğini zikretmektedir. Halifeyi karşılamak için tüm herkesin orada bulunduğunu, bu nedenle şehirde tek bir kimsenin kalmadığını ifade etmektedir⁷⁴³. Bahsi geçen karşılama törenleri Büveyhî emîrlerinin halife nezdindeki itibarlarını halka göstermeleri için uygun fırsatlar olarak gözükmektedir.

4.6. Hilâfetin Sembollerine Yönelik Büveyhîlerin Müdahaleleri

4.6.1. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Unvan ve Lakap İmtiyazına Yapılan Müdahaleler

Abbâsî halifesini metbû tanıyan ve hilâfet iddiasında bulunmayan doğu İslâm dünyasındaki hükümdarlar iktidara geldiklerinde halifenin hâkimiyetlerini onaylamasını ve şeref unvanı olarak kendilerine bir lakap vermesini istemişlerdir. Öte yandan halifeler sadece hükümdarlara değil veliaht ilân edilen şehzadelere, büyük başarılar elde eden kumandanlara ve devlet erkânına da çeşitli lakaplar vermekten kaçınmamışlardır⁷⁴⁴.

Büveyhîler halifelerin çeşitli emîr ve devlet adamlarına lakap vermesi konusunda çok fazla bir müdahalede bulunmamışlardır. Daha farklı bir ifade ile Büveyhî emîrleri halifelerin söz konusu yetkisini kullanmasına pek karışmamışlardır. Ancak yine de diğer pek çok alanda olduğu gibi bu konuda da halifeler zaman zaman emîrlerin müdahaleleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum halifelerin lakap vermek konusunda rahatça insiyatif kullanamamalarına ve halife açısından küçük düşürücü örneklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Yine de hem Büveyhî emîrleri, hem de hukukî olarak hilâfete bağlı diğer mahallî hânedanların emîrleri halifeden lakap almak için

---

⁷⁴³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 343-344; ing. trc. Vol. V, 373; trk. trc. s.726; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 649; trk. trc. VIII, 557.

⁷⁴⁴ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*, s.427; Nebi Bozkurt, "Lakap", *DİA*, XXVII, 65-67.

rekabet hâlinde olmuşlardır. Böylelikle bu durum halifenin itibarını koruyan nadir unsurlardan biri olarak gösterilebilir.

Büveyhîler hem ordu içerisinde hem de halk üzerinde nüfuzunu koruyabilmek ve onların güvenini kazanmak adına lakap konusuna çok önem vermişlerdir. Ayrıca rakip mahallî hânedanların emîrleri arasında lakap edinmeyi bir ayrıcalık olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de halifenin vereceği iddialı ve şaşalı lakaplara sahip olabilmek için oldukça istekli davranmışlardır. Normalde lakaplar “-devle” kelimesinin başına getirilen başka bir kelime ilavesi ile meydana gelmekteydi. Son hecesi “-devle” ile biten söz konusu lakaplar, Büveyhîlerin, Bağdat’ı ele geçirmesinden önce çeşitli mahallî hânedanların emîrlere verilmişti. Örneğin; Hamdânîlerin emîrleri Nâsîrüddevle ve Seyfüddevle bu şekilde şerefendirilmişlerdi. Nitekim Büveyhîler de Hamdânî emîrlerinden geri kalmamak adına Bağdat’ı ele geçirir geçirmez halifeden İmâdüddevle, Rüküddevle ve Muizzüddevle gibi lakaplar almışlardır⁷⁴⁵. Bu durum mahallî hânedanlar ve diğer Büveyhî emîrleri arasında gittikçe gelenekselleşmiş, halifeden lakap kazanmak yarışına dönüşmüştür. Söz konusu unvanları elde eden emîrlerin sayısı artarken, lakabın değeri azalmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Büveyhî emîrleri gerek kendi aralarındaki en üstün emîre vurgu yapmak ve gerekse de diğer hânedanlardan farklarını göstermek için zaman içerisinde ikili, üçlü, dörtlü lakaplar kullanmaya başlamışlardır. “-devle” ile biten lakaplara, “-ümme”, “-din”, “-mille” ve “Emîrü’l-Mü’minîn” ile sona eren lakaplar ilave edilmiştir⁷⁴⁶. İbn Hallikân, Adudüddevle’nin “melik” olarak hitap olunan ilk kişi olduğunu ve Bağdat’ta halifeden sonra ismi zikredilen ilk kişi olmak özelliğine ilaveten “Tâcü’l-mille” unvanının da sahibi olduğunu belirtmiştir⁷⁴⁷.

---

⁷⁴⁵ *Kitâbü’l-uyûn*, IV/II, 432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümme*, II, 85; ing. trc. Vol. V, 88-89; trk. trc. s.485; el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi’t-Taberî*, s.148; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 42-43; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, 450; trk. trc. VIII, 381; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XV, 225; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 184; ez-Zehebî, *Târihu’l-İslâm (h.331-350)*, s.25; a.mlf., *Düvelü’l-İslâm*, I, 306; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 365; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-iber*, III, 512; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fi me’âlimi’l-hilâfe*, I, 300; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.157; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, III, 285; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ*, s.613; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.473; el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve’l-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, s.177; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s.75-76; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 421; K. V. Zetterstéen, “Büveyhîler”, *İA*, II, 843; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, I, 35. İbnü’t-Tıktaka, kardeşlerden yalnızca İmâdüddevle’yi zikretmektedir. (*el-Fahrî*, s.390).

⁷⁴⁶ Köse, *Abbâsiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, s.304.

⁷⁴⁷ İbn Hallikân, *Ibn Khallikan’s biographical dictionary*, Vol. II, 481; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ*, s.629; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485; Takkuş, *Tarihü’l-devleti’l-Abbâsiyye*, s.229.

Adudüddevele “Milletin Tacı” anlamına gelen “Tâcü’l-mille” lakabını amcasının oğlu Bahtiyâr ile olan hâkimiyet mücadelesini kazanıp Bağdat’a girdikten sonra elde etmişti. Halife et-Tâi’-Lillâh Adudüddevele’nin tayin merasiminde ona Doğu’yu ve Batı’yı temsil eden iki sancakla beraber lakaplarına “Tâcü’l-mille”yi eklemiştir⁷⁴⁸. Buradan hareketle zikrolunan lakabın siyasî anlamı Adudüddevele’ye takdim edilen hâkimiyet alâmetleri ile özdeşleştirilebilir. Özellikle verilen iki sancağın sembolik olarak ifade ettiği anlamdan bunu çıkarmak mümkündür. Doğu ve batı olarak belirtilmek istenen İslâm coğrafyasının tamamını ifade etmektedir. Bahtiyâr ve Adudüddevele arasında geçen siyasî çekişme hem Büveyhîlere hem de Abbâsî hilâfetinin tümünün temsil edildiği hâkimiyeti altındaki İslâm coğrafyasına zarar vermiştir. Muhtemelen Halife et-Tâi’-Lillâh, “Tâcü’l-mille” lakabını verdiği Adudüddevele’den yana bir tutum sergileyerek onu milletin tacı olarak düşünmüştür⁷⁴⁹.

Büveyhîler kullandıkları gösterişli lakap ve unvanlar ile halifeyi geri planda bırakmayı başarmakla kalmayıp, aynı zamanda onun izni ve onayı olmadan kendi unvanlarına eski İran krallarının kullandıkları “Melikü’l-adl” unvanını da eklediler. Daha da önemlisi “Hükümdarlar hükümdarı” anlamına gelen “Şâhinşah” veya onun Arapça karşılığı olan “Melikü’l-Mulûk” lakaplarını kullandılar⁷⁵⁰. Adudüddevele söz konusu unvanı kullanarak diğer mahallî emîrlerden farklı olduğunu göstermek istiyordu. Bununla birlikte kendisinin eski İran krallarından biri olduğunu açıkça ifade etti. İslâm kaynaklarında tarihte “Şâhinşah” lakabını kullanan ilk kişinin Adudüddevele olduğu ifade edilmektedir⁷⁵¹. Bu lakabın Adudüddevele tarafından özellikle seçilmesinin nedeni ise eski İran devlet geleneğini kendi hânedanına nakletme ve bunu kendi hâkimiyetinin temel fikri yapma isteğinden ileri gelmesidir. John J. Donohue, Adudüddevele’nin “Şâhinşah” unvanını kullandığı en erken tarihin 359/969-970 yılı olduğunu belirtmektedir. O yıl basılan bir sikkenin iki tarafında da Adudüddevele’nin

---

⁷⁴⁸ en-Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb*, XXVI, 215; H.F.Amedroz-D.S.Morgoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, Vol. II, London 1921, s.418; Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasî Hayata Yansımaları*, s.304; Abbott, “Two Büyük Coins in the Oriental Institute”, s.354.

⁷⁴⁹ Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasî Hayata Yansımaları*, s.305.

⁷⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; Erbilî, *Hülasatü’z-Zeheb*, s.259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 142; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetü’l-Abbâsiyye fi ahdi tesallüti’l-Büveyhiyyîn*, s.50-51; Takkuş, *Tarihü’l-devleti’l-Abbâsiyye*, s.229; Whitcomb, “The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran”, s.166.

⁷⁵¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; Erbilî, *Hülasatü’z-Zeheb*, s.259; es-Süyûtî, *Bugyetü’l-vuât*, II, 247.

bir görüntüsü vardır. Ön yüzünde Pehlevice “Şâhinşah’ın şanı artsın.”, arka yüzünde de yine aynı dilde “Şâh Fena Hüsrev çok yaşasın.” yazmaktadır. Ön kenarda da Arapça “Allah’tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah’ın elçisidir.” ifadesi yer almaktadır⁷⁵². Büveyhî Emîri Adudüddeve tarafından başlatılan bu uygulama daha sonraki emîrler tarafından da devam ettirilmiştir. Adudüddeve’nin “melik” unvanını resmî olarak ilk kullanımı ise Vezir İbn Bakıyye’nin 364/974-975’te yazmış olduğu mektubunda teyit edilmektedir. O bu mektupta Adudüddeve’ye “Mevlana’l-Melik el-celil” olarak hitap etmiştir. Büveyhî emîri de Rüküddevle’nin halefi olarak atanmasından sonra kendisine “melik” olarak hitap edilmesini istemiştir⁷⁵³.

Büveyhî emîrleri buna benzer lakapları kullanırlarken halifenin hukukî olarak üstünlüğüne aykırı davrandılar. Deylemlî askerler nezdinde bir otoriteye sahip olmak ve diğer emîrler arasındaki üstünlüğüne vurgu yapmak için böyle bir şecerenin gerekliliği ile hareket etmişlerdir. Nitekim Adudüddeve gücünün en yüksek noktasına ulaştığında Büveyhîleri, Sâsânîler benzeri bir monarşik devlet şeklinde yeniden inşa etmek için çaba göstermiştir. Bağımsızlığı vurgulaması için de söz konusu lakapları kullandı. Ancak Adudüddeve’nin Sâsânî modelinde bir devlet kurma girişimi onun ölümüyle sona ermiştir. Her ne kadar söz konusu lakaplar Adudüddeve’den sonra gelen Büveyhî emîrleri tarafından istifade edilse de eski anlamlarını yitirmişlerdir. Bununla birlikte Büveyhî hânedanının birliği parçalanınca birbirlerine rakip olan birden fazla emîr arasında en üstününe işaret etmek için kullanılmaya devam edilmiştir. Büveyhîler uzun bir zaman bu lakapları sikkelerde ve resmî yazışmalarda kullanmışlardır⁷⁵⁴.

Hilâfet merkezindeki Büveyhî emîrinin halifenin hangi lakabı kime vereceğine dahi karar vermesi onların bu konuya ne derece müdahil olduklarını göstermektedir. Hatta Büveyhî emîrleri halifenin söz konusu ayrıcalığından kendi hânedanlarının menfaati için de istifade etmişlerdir. Bilhassa hem dost hem de düşmanları ile olan münasebetlerinde bunu pazarlık hâline getirerek durumu kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Böylece her kim halifeden lakap almak istese ilk olarak Büveyhî emîrine başvurmuştur⁷⁵⁵. Büveyhî hânedanının muhtelif kolları arasında da çeşitli

---

⁷⁵² Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.23.

⁷⁵³ Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.26.

⁷⁵⁴ Güner, *Büveyhîler’in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.70-71.

⁷⁵⁵ Siddiği, *Caliphate and Sultanate*, s.95; Güner, *Büveyhîler’in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s.68.

anlaşmazlıklar, itibar yarışı ve hatta düşmanlığın olduğu zamanlarda Bağdat'taki Büveyhî emîri akrabası olan diğer emîrlere karşı mücadelesinde de lakaptan yararlanmıştı. Diğer bir ifade ile kendisine rakip olarak gördüğü soydaş diğer emîrlere istediği iddialı lakaplar söz konusu olduğunda Bağdat'taki Büveyhî emîri devreye girerek halifeye daha sade lakap vermesi konusunda baskı yapmıştır. Örneğin; Adudüdevle halifenin kendisine “Tacüdevle” lakabını vermesini istediği hâlde Muizzüdevle bu şaşalı lakap yerine “Adudüdevle” lakabının verilmesini sağlamıştır⁷⁵⁶.

363/973-974 yılında Büveyhîler ile Hamdânîler arasında barış anlaşması yapıldığında anlaşma koşulları arasında lakap şartı da bulunmaktaydı. Nitekim Bahtiyâr halife nezdinde duruma müdahil olup Hamdânî Emîri Ebû Tağlib'e “Uddetü'd-Devle” lakabı ile birlikte hil'at verilmesine vesile olmuştur⁷⁵⁷. Adudüdevle, Bahtiyâr'ın ardından Irak'ı ele geçirdiğinde de benzer bir durum yaşanmıştır. Hamdânî Emîri Seyfüdevle'nin oğlu Ebü'l-Meâlî Şerif, Adudüdevle'ye itaatini bildiren bir mektup göndermiştir. Bunun üzerine Adudüdevle de onun adına halifeden hil'atlar göndererek hâkimiyetinin meşruluğunu sağlamıştı. Bununla birlikte halifenin ona “Sadüdevle” unvanı vermesine de aracı olmuştu⁷⁵⁸.

Büveyhî emîrlere lakap konusunu siyasî menfaatlerinin bir unsuru hâline getirmeleri halife için küçük düşürücü sonuçlara sebebiyet vermiştir. Örneğin; Bahtiyâr hânedanın liderliği konusunda Adudüdevle ile mücadeleye giriştiğinde müttefiki Sehlân b. Müsafır'e bir künye ile “İsmetüdevle” lakabını halifeden alıp göndermiş, ancak Sehlân kendisine uygun görülen bu künye ve lakabı Adudüdevle'den çekindiği için kullanmamıştır. İbn Miskeveyh bu durumu tatsız ve çirkin bir hadise olarak aktarmaktadır⁷⁵⁹.

Bu dönemde sadece Büveyhî emîrlere lakap elde etmekle kalmamış, aktif Büveyhî kadınları da önemli unvanlar almışlardır. Halife sarayında kadınlar arasında itibar gören unvanlardan biri de “es-Seyyide”dir. Söz konusu unvan sarayda saygınlık ifade

---

⁷⁵⁶ Hilâl es-Sâbî, *Riisüm Dar al-Khilâfah*, s.108; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.69.

⁷⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 321; ing. trc. Vol. V, 346; trk. trc. s.704; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.117.

⁷⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 392; ing. trc. Vol. V, 430; trk. trc. s.772; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.187; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, III, 38; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVI, 87; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 526.

⁷⁵⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 364; ing. trc. Vol. V, 399; trk. trc. s.746; Siddîqi, *Caliphate and Sultanate*, s.94; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.69.

etmesinin yanında siyasî olarak nüfuz sahibi kadınlara verildiği tahmin edilmektedir⁷⁶⁰. Bu lakabı alan kadınlardan bir tanesi Bahtiyâr'ın annesidir. Halife et-Tâi'-Lillâh döneminde yazılan resmî bir mektupta kendisinden “es-Seyyide el-Kebire” şeklinde bir unvan ile anıldığı ifade edilmektedir. Samsâmüddeve'nin annesi de aynı lakap ile anılmıştır⁷⁶¹.

Devlet erkânı ve ordu mensupları da halifeden şaşaalı lakaplar elde etmek konusunda emîrlerden geri kalmadılar. Örneğin; Adudüddeve, Bahtiyâr ile olan Bağdat mücadelesinden sonra hilâfet merkezini ona bırakıp Şîraz'a dönmüştü. Vezir İbn el-Amîd ise bir süre hilâfet merkezinde kalmış ve et-Tâi'-Lillâh'dan unvan, hil'at ve daha önce sahip olduğu rütbelerden daha fazlasını talep etmişti. İbn Miskeveyh halifenin ona “Zü'lkifâyeteyn” unvanı vermesinin yanında hil'at giydirdiğini ifade etmektedir⁷⁶².

Diğer taraftan Halife et-Tâi'nin, Bahâüddeve'nin inşa dîvânı başkanı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kevkebi el-Muallim'e bir künye ile işin ehli manasına gelen “el-Kâfi” lakabı verdiğinden bahsedilmektedir⁷⁶³. Ayrıca halife, Samsâmüddeve'nin biat töreninde dürüst ve sadık olacağına yemin eden Deylemli komutan Pûlâd b. Menâzir'e de şık elbiselerle beraber “Sipehsalar” unvanı vermiştir⁷⁶⁴.

Büveyhîler devrinde başta vezir olmak üzere yüksek devlet memurlarına lakap ve unvan vermek zaman içerisinde halifelerden emîrlere geçmiştir. Böylece halifenin hukukî üstünlüğünü ihlâl eden bir durum daha ortaya çıkmıştır. Söz konusu unvanları emîrden almaya başlayan vezirler de halifenin haklarına müdahale etmekten çekinmemişlerdir. Vezirlerin müdahaleleri bilhassa dönemin yazışmalarında çok açık bir şekilde hissedilmektedir. Daha önceleri halifeden gönderilen mektuplarda

---

⁷⁶⁰ Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, s.312.

⁷⁶¹ Reem Saud Alrudainy, *The Role of Women in Buyid and Saljuq Period of the Abbasid (339-447/950-1055 and 447-547/1055-1152): Recase of Iraq*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Exeter 2014, s.152; Köse, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, s.312.

⁷⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1887, 1890. Emîrü'l-Mü'minîn İbnü'l-Amîd ile birlikte o sene Ebü'l-Hasan Ali b. Rüküddeve'ye “Fahrüddeve”, Merzûbân b. Bahtiyâr'a “İ'zâzuddeve”, İmrân b. Şâhin'e “Mu'inuddeve”, İbn Bakıyye'ye ise önceki lâkabına ilaveten “Nasîruddeve” lakapları verdiği bilinmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 354-355; ing. trc. Vol. V, 386; trk. trc. s.736; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.161.

⁷⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 153; ing. trc. Vol. VI, 160; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.153-154; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.73.

⁷⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 107; ing. trc. Vol. VI, 111; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.107; trk. trc. s.103; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.71.

muhabatı belirten lakap, künye veya isimden herhangi biri yeterliydi. Örneğin mektupta: “Emîrû'l-Mü'minîn'den filan kişiye”. diye hitap edilirdi. Hilâl es-Sâbî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Büveyhîler devrindeki yazışmalarda bazı değişiklikler meydana gelmiş ve halife vezire hitapta onun için “Mevlana” gibi iddialı bir sıfatı kullanma mecburiyetinde bırakılmıştır. Halife el-Kâdir'in bu uygulamayı kaldırması ve hiçbir kişi için yukarıda zikredilen unvanın kullanılmaması talimatını vermesi tepkiye sebep olmuştur⁷⁶⁵. Buradan sabık halife et-Tâi'-Lillâh zamanında vezirler için “Mevlana” unvanının kullanıldığı sonucu çıkarılmaktadır.

4.6.2. Sikkeler Üzerindeki Müdahaleler

Emevîler döneminden itibaren iktidarı ele geçiren her hükümdar bağımsızlığının bir göstergesi olarak kendi adına para bastırırdı. Bununla beraber meşru sıfatı kazanmak için kendi unvan ve lakaplarından önce mutlaka dönemin halifesinin adına sikkelerde yer verilirdi. Aynı şekilde vasal hükümdarlar da sikkelerde önce halifenin, sonra bağlı olduğu hükümdarın ve izin verildiği takdirde kendi ad, unvan ve lakaplarını zikredebilirdi⁷⁶⁶.

Büveyhîler zamanında Halife et-Tâi'-Lillâh, Dûrû'd-Darb adıyla bilinen darphâneleler üzerindeki etkinliğini tamamen kaybetmiştir. Böylelikle Büveyhî emîrleri sikkeler üzerinde yer alacak isim ve unvânların belirlenmesinde söz sahibi olmuş, bu durumu kendi çıkarlarına uygun olarak kullanmakta gecikmemişlerdir. Hâkimiyetlerini meşru kılmak adına sikkelerde sadece halifenin resmî adıyla yetinmişler⁷⁶⁷, onun Emîrû'l-Mü'minîn unvanına yer vermemişlerdir⁷⁶⁸. Her ne kadar dönemin yazışmalarında söz konusu unvan kullanılsa da Büveyhî meskukatı içerisinde bu unvanı taşıyan tek bir sikke örneği yoktur. Diğer taraftan Büveyhî emîrleri künyeleri ile birlikte halife tarafından kendilerine verilen lakaplarını sikkelere bastırmışlardır. Dahası bazen veliahtlarının künyelerine de kendi isimleriyle beraber yer vermişlerdir. Bunların

---

⁷⁶⁵ Hilâl es-Sâbî, *Rusûm Dar al-Khilâfah*, s.99.

⁷⁶⁶ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsiler (II)*, s.433.

⁷⁶⁷ Neşredilmiş Büveyhî sikkelerinde et-Tâi'nin resmî adına yer verildiği görülmektedir. Bazı örnekler için bkz. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.155-186; Whitcomb, “The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran”, s.184, 189, 191-192, 202, 222-223, 232, 237-240, 244, 246-250; Güner, *Büveyhîler'in Şû-Sünnî Siyaseti*, s.67.

⁷⁶⁸ Abbâsî tarihinde halifeler daha önce “el-Halife”, “Emîrû'l-Mü'minîn” veya Memun'un yaptığı gibi “İmam” sıfat ve unvanları kullanmışlardı. Bazı örnekler için bkz. Harvey Porter, “Unpublished Coins of the Caliphate”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, I (1921), s.318-319; Güner, *Büveyhîler'in Şû-Sünnî Siyaseti*, s.67; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s.422-423.

dışında bir diğer önemli husus da emîrlerin halifeden resmî olarak edinmedikleri bazı hukuk dışı unvan ve lakapları sikkelerde belirtmeleri olmuştur⁷⁶⁹. Büveyhî hâkimiyetinin zayıflamaya başlamasının ardından daha önce halifenin adı sikkenin arka tarafında yer alırken, artık ön tarafta belirtilmiştir. Bu durum özellikle Halife el-Kâdir'den itibaren değişikliğe uğramıştır. Hatta Halife el-Kâdir veliahtı el-Ğalib-Billâh'ın adını sikkede göstermeyi başarmıştır. 399/1008 ve 401/1010 tarihli birkaç Nişabur ve Herat sikkesinde halifenin kendi ismi ile beraber veliahtının ismi teyit edilmektedir⁷⁷⁰. Bu durum el-Kâdir'den önceki sabık halife et-Tâi'nin sikkeler konusunda hiçbir hükmünün olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Büveyhî sikkelerinin o dönemin halife ve emîr arasındaki ilişkilerine ışık tutması ve kimin nüfuz sahibi olduğunu göstermesi bakımından mühim araçlar olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

4.6.3. Hutbelere Müdahaleler

Hilâfetin en önemli sembolleri arasında bulunan hutbe, İslâm devletlerinin hukukî geçerliliği için mutlaka gereklidir. Abbâsîler döneminde İslâm topraklarının genişlemesi, devlet geleneklerinin değişmesi ve siyasî uğraşların artması, halifelerin halktan kopuk bir hayat yaşamalarına ve dolayısıyla cuma namazını bizzat kıldırmak pratiğinden vazgeçmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle hilâfet merkezinden uzak bölgelere bazı din âlimleri hatip olarak görevlendirilmiş, hutbede halifenin adını zikredip ona dua etmek hilâfetin sembolü hâline gelmiştir. Camide veya sarayda gerçekleşen biat merasimleri yerini hutbeye bırakmıştır. Hutbede hilâfet makamına geçen halifenin adı zikredildiğinde halkın tepki göstermemesi bir onay olarak kabul edilmiştir⁷⁷¹.

İslâm devletlerinde bir hükümdarın meşruiyet kazanması için saltanatının halife tarafından onaylanmasının ilk şartı onun kendi bölgesinde halife adına hutbe okutmasıydı. Abbâsî halifelerinin nüfuzlarının zirvede olduğu dönemlerde hutbede sadece halifenin ismi yer alırdı. Ancak eski güçlerini kaybetmeye başladıklarında

---

⁷⁶⁹ Siddiği, *Caliphate and Sultanate*, s.91; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi*, s.423.

⁷⁷⁰ Poole, "Inedited Arabic Coins", s.249; Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu I*, 339-340; Siddiği, *Caliphate and Sultanate*, s.91-92; *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*, s.434, Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu kısm-ı rabi'*, s.44-45.

⁷⁷¹ Asghar Fathi, "The Islamic Pulpit as a Medium of Political Communication", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 20/2 (1981), s.164; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, 425-428.

mahallî hânedanların emîrleri de halifenin adıyla beraber kendi isimlerini hutbelerde zikretmek teşebbüsünde bulundular. Büveyhîler ise başlangıçta hâkim oldukları topraklarda Cuma hutbelerinde sadece halifenin adına yer vererek onun üstünlüğünü tanımışlardı. Ne Muizzüddeve ne de Bahtiyâr dönemlerinde halifenin üstünlüğünü ifade eden söz konusu sembole dokunulmamış, böylece Bağdat'ta hutbe sadece halife adına okunmuştur. Fakat 368/978-979 senesinden itibaren hilâfet merkezindeki hutbelerde halifenin adının yanında kendi adlarına da yer vererek tarihte ilk defa elde ettikleri bir imtiyaza sahip oldular. Çünkü Bağdat'taki hutbelerde ilk defa halife ile emîrin adlarının birleştirildiği bir gelenek başlamıştır⁷⁷².

Hilâl es-Sâbî'nin aktardığına göre Adudüddeve, Bağdat'ı ele geçirip iktidarın sahibi olunca, devlet hizmetinde bulunan kimseler halifeden direktif almadan Büveyhî emîrini onure edecek bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin; Rusafe semtindeki el-Mescidü'l-Câmi hatibi Hârûn b. el-Muttalîb, kimsenin emri olmadan kendi isteğiyle Cuma hutbesinde Halife et-Tâi'nin adını zikrettikten sonra Adudüddeve'nin adını da anmıştır. Ayrıca onun için dua etmiş ve cemaatten Allah, Peygamber, halife ve emîre itaat etmelerini istemiştir. Böyle bir teşebbüste bulunmasının sebebi muhtemelen iktidarı ele geçiren yeni emîr ile iyi ilişkiler kurmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu olaydan daha sonra haberdar olan Adudüddeve ise 368/978-979'de istediği fırsatı ele geçirmişcesine halifeye başvurarak adının hutbede okunmasını ve diğer emîrlerden farkı olduğunu göstermek istediğini bildirmiştir. Halife bu isteği reddetmeyerek Medinetü's-Selam camilerinde namaz kıldırın naiblerine minberlerde Adudüddeve'nin adının kendi isminden sonra zikredilmesini emreden bir ferman çıkarmıştır. Böylece Adudüddeve halifenin üstünlük sembollerinden biri olarak kabul edilen ve ondan önce gerek Muizzüddeve'nin gerekse Bahtiyâr'ın müdahale etmediği bu ayrıcalığa sahip olmuştur⁷⁷³. Bu olay halifenin, Bağdat'taki siyasî egemenliğinin Büveyhîler tarafından ele geçirilmesini kabul ettiği anlamına gelmektedir. Halife kendine mahsus olan sembole Adudüddeve'yi ortak ederek daha sonra iktidara gelen emîrlere için de aynı imtiyazın uygulanmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bir

---

⁷⁷² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 260; Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s.422.

⁷⁷³ Siddîqî, *Caliphate and Sultanate*, s.89.

Abbâsî halifesi uzun yıllardır sahip olduğu ayrıcalığını istemeyerek de olsa iktidarda olan bir emîrle paylaşmak zorunda kalmıştır⁷⁷⁴.

4.6.4. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Nevbet İmtiyazına Yapılan Müdahaleler

Nevbet genellikle “askerî muzıka takımının hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği mûsiki” anlamına gelmektedir⁷⁷⁵. Halifenin üstünlüğünü gösteren durumlardan biri de hilâfet sarayının önünde halife için namaz vakitlerinde beş defa nevbet çalınması âdetiydi. Yalnızca halifeye mahsus olan bu gelenek halifelerin seferde oldukları veya hilâfet merkezi dışında buldukları zamanlarda yetki verilmiş valiler veya ordu komutanları için günde üç defa uygulanmasına izin verilmekteydi. Büveyhîlerin, Bağdat'a hâkim olmalarının ardından halifeye ait bu sembol de emîrlerin müdahale ve tecavüzlerine maruz kalmıştır. Buna yönelik ilk girişim Muizzüddevlé'nin Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra halifeden kendisi için nevbet çalınmasını talep etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Halife el-Mutî' ise söz konusu isteği kabul etmemiştir⁷⁷⁶. Muizzüddevlé nevbet çalınması için halifeye müracaat ettiğinde hilâfet sarayına yakın bir konumda olan Mu'nis Sarayı'nda ikamet etmekteydi. Daha sonra emîrin Bâbu's-Şemmâsiyye semtinde inşa edilen meşhur sarayında yaşamaya başlamasının ardından nevbet için tekrar halifenin iznine başvuruldu. Bu defa sarayın şehrin merkezine uzak olduğu, dolayısıyla ordugâh hükmünde sayılacağı gerekçesiyle halife ikna edildi. Bununla birlikte mûsikiyi icra edenler için de sarayın yanına bir çadır yapıldı. Bu görevliler günde üç defa nevbet çaldılar⁷⁷⁷. Hilâl es-Sâbî'nin verdiği bu bilgilerden halifenin kendisine mahsus uygulanan geleneğin bir başka kişi için de yapılmasına müsaade etmesi Büveyhî

---

⁷⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.112; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 595; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 517; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. II, 481; Erbilî, *Hülasatü'z-zehab*, s.259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 506; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, II, 232; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.288; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 132; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.628; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, 247; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyün*, s.50-51; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.228; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.192; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.28.

⁷⁷⁵ Hâkimiyet alâmeti olarak kabul edilen nevbet, askerî muzıka takımının hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak meydana getirdiği mûsikiye denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özyadın, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, 38-41.

⁷⁷⁶ İbn Miskeveyh, tüm bunların hilâfetin zayıfladığını ortaya koymaktadır demektir. Bkz. *Tecâribü'l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 494; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.628; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.485; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 132; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.227-228.

⁷⁷⁷ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.115; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.28.

emîrinin sarayının şehrin merkezinden uzak olması ile yakından alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Uygulama adı geçen emîrin halefi Bahtiyâr zamanında da aynı şekilde devam etmiştir⁷⁷⁸. İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Cevzî Adudüddевle zamanına kadar Bağdat'ta hiçbir emîre nevbet çalınması için izin verilmediğini zikretmişlerdir⁷⁷⁹. Onların nevbet prensibinin Muizzüddевle zamanında değişmediğine vurgu yapmaları, adı geçen emîrin sarayını şehrin dışında düşünmelerinden ileri gelmektedir.

Halife et-Tâi'-Lillâh zamanında nevbet konusundaki ciddi ve kararlı tutum kesin bir şekilde değişmiştir. Halifenin 368/978-979 senesinde Adudüddевle'nin Bağdat'ın merkezinde, el-Muharrim semtindeki sarayının⁷⁸⁰ önünde üç vakit nevbet çaldırmasına müsaade etmesi⁷⁸¹, sahip olduğu imtiyaza müdahale edilmesine de izin verdiği anlamını taşımaktadır. Daha önce sadece halifelere mahsus bir uygulama iken bu yeni pratik ile artık şehrin merkezinde Büveyhî emîri için de nevbet çalınması normalleşmiştir⁷⁸². Adudüddевle'den itibaren bu uygulamanın geleneksel bir hâl aldığı anlaşılmaktadır. Zira Samsâmüddевle, Şerefüddевle ve Bahâüddевle zamanlarında da aynı durum devam etmiştir⁷⁸³.

Kaynaklarda Büveyhî emîrleri dışında bazı Büveyhî vezirlerinin, hatta bir kısım yüksek devlet adamlarının da nevbet çaldırabildikleri kaydedilmektedir. Onların söz konusu imtiyazı elde etmelerinde halifenin herhangi bir rolünün bulunup bulunmadığı kesin olmamakla beraber onların bu konu için halifeden onay aldıklarına dair de hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Büveyhî emîrlерinin halife ile aynı konuma geldikleri sembolün devlet erkânı veya askerî sınıf tarafından kullanılmasına izin vermelerinin altında yatan neden onların hizmetlerinden ve başarılarından ötürü mükâfatlandırılmasını sağlamak olabilir. Aynı zamanda onlara motivasyon kazandırmak istemeleri de ihtimal dâhilindedir.

---

⁷⁷⁸ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.115; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.28.

⁷⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 506; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.628; *Halîfeler Tarihi*, s.485.

⁷⁸⁰ Hilâl es-Sâbî ve John J. Donohue, nevbetin Adudüddевle'nin Muharrim'deki sarayında çalınmaya başlandığını söylemektedir. Bkz. *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.115; *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.28.

⁷⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 517; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.259; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 494; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyün*, s.50; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.228.

⁷⁸² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 395-396; ing. trc. Vol. V, 435; trk. trc. s.776; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 291; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 689; trk. trc. VIII, 595; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 132; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.193.

⁷⁸³ Siddiqi, *Caliphate and Sultanate*, s.92.

4.7. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Mektuplar Üzerindeki Yetkisine Müdahaleler

Resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule göre yapılmasının inceliklerini ve mektup yazmak sanatını ifade eden inşâ, devlet kurumları içerisinde bu görevi icra eden bir makamın oluşturulmasıyla birlikte gelişmiştir. Emevîler ile birlikte dîvân kâtipliği, Dîvânü'r-resâil adında bir kurum hâline gelmiş, akabinde de devletin çeşitli makamları arasındaki yazışmaların nasıl olması gerektiğine dair eserler yazılmaya başlamıştır. Devlet, idare ve hükümet işleriyle ilgili mektuplar için “resmî mektuplar” tabiri kullanılmıştır. Söz konusu mektuplar idarî, siyasî, adlî, iktisadî vb. tüm konuları kapsamaktadır⁷⁸⁴. Bunlar için edebî yeteneği olan ve devlet içerisindeki makamların hiyerarşik düzenini bilen kâtipler istihdam edilmiştir⁷⁸⁵.

Abbâsîlerde IV./X. yüzyıla kadar telif edilen inşâ eserleri hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak IV./X. asırdan itibaren Abbâsîlerdeki bürokrasinin genişlemesiyle yazışmaları gereği gibi yapacak kâtiplere ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Büveyhîler döneminde Dîvânü'r-resâil'de kâtiplik yapmış önemli isimler vardır. Bunlar arasında Ebû İshak es-Sâbî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd, Sâhib b. Abbâd gibi edip ve kâtipler bulunmaktadır. Onların kaleminden çıkmış mektuplarda yüksek düzeyde edebî dil kullanılmıştır⁷⁸⁶.

Öte yandan mektuplar devletin yapısı içerisinde bulunan makamlar ve onlar arasındaki hitap şekilleri hakkında da bilgi vermektedirler. Dolayısıyla bu eserler yazıldıkları döneme ışık tutan tarihî kaynak niteliğindedirler. Böylelikle Halife et-Tâi'-Lillâh döneminde gerçekleşen resmî yazışmalar halifenin hukukî konumuna ilişkin önemli bazı bilgiler vermektedir. O zamandan bugüne ulaşan belgeler arasında yer alan mektuplar, halife ile Büveyhî emîrleri arasındaki ilişki hakkında da malumat barındırmaktadırlar. Burada bilhassa üzerinde durulması gereken nokta et-Tâi'-Lillâh adına gönderilen bazı mektupların halifenin izni ve onayı olmadan yazılmasının onun hukukî konumu üzerinde yarattığı dönüşümdür. Büveyhîler içinde buldukları siyasî şartlara göre menfaatlerine uygun bir şekilde mektubun içeriğini istedikleri gibi

---

⁷⁸⁴ İsmail Durmuş, “İnşâ”, *DİA*, XXII, 334-337.

⁷⁸⁵ C. E. Bosworth, “Administrative Literature”, *The Cambridge History of Arabic Literature: Religion Science and Learning in the Abbasid Period*, Cambridge 1990, s.155; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 51-52.

⁷⁸⁶ Adrian Gully, “Epistles for Grammarians: Illustrations from the inshâ' Literature”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXIII (1996), s.155; Bosworth, “Administrative Literature”, s.163.

yönlendirmişlerdir. Diğer bir ifade ile halifenin devlet başkanı olarak hukukî üstünlüğüne aykırı bazı müdahaleler dönemin yazışmalarına da yansımıştır.

Öncelikle mektuplarda kullanılan ifadelerin zaman içerisindeki değişimine değinmek gerekirse geçmişte halifelere gönderilen mektuplarda “Allah, Mümînlerin Emîri’nin ömrünü uzatsın ve onu yüceltsin.” duasının bulunması bir kuraldı. Ayrıca metinde halifenin adı her geçtiğinde “Allah onu yüceltsin.”, “Allah ona yardım etsin.”, “Allah ona lütf versin.” niyetleri de eklenirdi. Kullanım zamanla “efendi” kelimesinin ilavesiyle değişikliğe uğramıştır. Akabinde “Mümînlerin Emîri efendim” olan kullanım, “Mümînlerin Emîri efendimiz” olmuştur. Mektuplarda bu şekilde olan hitabet pratiği Halife et-Tâi’-Lillâh zamanından itibaren gelenekselleşen bir kullanıma evrilmiştir. Çeşitli hükümler değişmiş ve kendisine “Mümînlerin Emîri İmam efendimiz” şeklinde hitap edilmiştir. Ardından da “Allah onun ömrünü uzatsın ve ona izzet, destek, zafer, hâkimiyet, yücelik, kuvvet, saltanat, bolluk ihsan etsin. Allah onun sözünü yüceltsin, hâkimiyetini sağlamlaştırsın, devletini korusun.” duası eklenmiştir⁷⁸⁷.

Bu dönemde kâtipler tarafından Halife et-Tâi’-Lillâh adına emîrlere gönderilen ahidnâmelerin başında genellikle mektubun temel unsurlarından biri olan besmeleden sonra “Bu falanın falana ahdidir.”, “Bu falanın falana ahd ettiği.”, “Bu falanın falana gönderilmesini emrettiği ahiddir.” veya “Bu falanın falana yazdırdığı ahiddir.” gibi çeşitli cümleler yer alırdı. Kâtipler mektuba yukarıda zikrolunan ifadelerle başladıktan sonra “Bu, halifenin sana ahdi ve hüccetidir.” gibi amaca uygun bir cümle ile bitirirlerdi⁷⁸⁸. Halife adına yazılan ahidlerde Büveyhî emîrlere yapılan dualar genel olarak “Allah onlardan razı olsun ve onları korusun.” idi. Horasan ve uzak bölgelerin valileri için “Allah sizi korusun.” duasındaki gibi daha ölçülü bir dil kullanılırdı⁷⁸⁹.

Örneğin; Halife et-Tâi’-Lillâh adına Adudüddeve’ye yazılan bir mektubun tercümesi şu şekildedir:

“Mümînlerin Emîri’nin selamı, Adudüddeve Ebû Şuca b. Rüküddevle’nin üzerine olsun. Allahtan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir. Allah onu korusun ve ona hidayet versin. Allah sizi korusun ve muhafaza eylesin. Mümînlerin Emîri sizden ve onun hizmetinde olmanızın nimetlerinden razı olsun.

⁷⁸⁷ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.85.

⁷⁸⁸ el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe*, III, 1; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.319.

⁷⁸⁹ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.91.

Allah'ın uyulmasından hoşlandığı hükümlerden ve Mü'minlerin Emîri'nin de yüceltmeye hevesli olduğu adalet ilkelerinden biri iyilik edene yaptıklarının karşılığını vermek ve onu amel edenlerden üstün kılmaktır. Halife gerekeni yapar onun başarısına ve üstün hizmetine göre cömertliğini gösterir. Eğer seçkin bir lider büyük bir ödülü haklıysa halife onu kıskanmaz, küçük bir zat da küçük bir ödülü haklıysa halife onu küçümsemez. Bunu, onları büyük gayeler aramaya sevk etmek, gayelerine ulaşmaya teşvik etmek ve elde etmeyi düşündükleri makamlara terfi ettirmek için yapar. İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir? Muhterem ataların, mü'minlerin emirlerinin ve Müslümanların imamlarının izledikleri yol buydu. Mü'minlerin Emîri, onların diktikleri her bitkide, kurdukları her binada, yaptıkları her büyük işte ve elde ettikleri her büyük başarıda onların yolundan gider ve onlar gibi davranır. Mü'minlerin Emîri maksadına ulaşmak için Allah'tan hidayet diler. Ayrıca onu yanlış seçimden ve düşünceden koruyan hikmeti doğru yola sevk edip maksadına erdirmesi için yardım diler. Mü'minlerin Emîri'nin başarısı ancak Allah'tandır. Allah'a tevekkül eder ve O'na sığınır."⁷⁹⁰

Söz konusu inşâ mektubunda Adudüddöve'nin emîrliği övölmekle kalmamış, ayrıca onun yaptığı her başarılı eylemin sonucunda halifenin de onu destekleyeceği vurgulanmıştır. Bununla birlikte Adudüddöve'nin hizmetleri karşılığında onun da kendisine cömert davranmaktan geri durmayacağı belirtilmiştir. Mektupta halifenin daha çok kaderci ve teslimiyetçi bir tavır sergilemesi Adudüddöve döneminin kudretinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Günümüze ulaşan bir başka resmî inşâ örneği Halife et-Tâi'-Lillâh adına Büveyhî Emîri Şerefüddöve'ye yazılan tayin mektubudur:

*"Allah şerefini daim etsin ve seninle mü'minleri faydalandırsın. Senin hizmet yolunda kök salan sülalenin şeceresi seçkin, faziletli, canlı bir şeceredir. Bunun için size bol nimet verilmiş, sülalenizin gölgesi uzun olmuştur. Kuşaktan kuşağa varis olmuşsunuz. Üstadın Adudüddöve Ebû Şüca, halifenin nezdinde büyük mertebeye sahipti. Sonra Allah'ın rahmetine kavuştu. Bunun için halife seni onun makamına tayin etti. Sende bu iş için gerekli vasıflar bulunmaktadır. Bu şerefi sana verdi. Kardeşin Samsâmüddöve Ebû Kalıcar'ı senden sonraya aldı. İdarede yerlerinizi belirledi... Bunun dışında halife sana künye, lakap verdi. Bu lakaplardan birincisi Şerefüddöve, ikincisi Zeyne'l-mille'dir. Sana ayrıca iki sancak verdi. Minberlerde adına dua edilmesini emretti. Hil'at, iki at, iki yaldızlı eğer, bir kılıç, bir gerdanlık halka, iki bilezik gönderdi. Yazışmalarda babanın yolunda yürümeni istedi. Bu mektup bunları ifade eder. Bunları ulaştırmaları için Ali b. el-Hüseyin el-Hâşimî ez-Zeynebî ile hacibi Ahmed b. Nasr el-Abbâsî'yi gönderdi. Bil ki, halife sana gönderdiği bu mektubu ahdi saydı..."*⁷⁹¹

Halife adına Şerefüddöve için gönderilen yukarıdaki tayin mektubunda iktidara kardeşi Samsâmüddöve'nin değil de onun gelmesinden dolayı duyulan memnuniyet ifade edilmektedir. Halifenin, Büveyhî emîri ile kardeşi arasındaki iktidar

⁷⁹⁰ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.92-98.

⁷⁹¹ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, III, 77-78; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.322-323.

mücadelelerinden haberdar olmasından dolayı mektubun bu şekilde yazılmasının kendi makamını tehlikeye sokmayacağını düşünmesi muhtemeldir. Dolayısıyla halifenin politik tutumundan Büveyhî emîrlerini tayin ettiği mektuplarda dahi rahat davranmadığı anlaşılmaktadır.

Halife adına vilayetlerdeki görevlilere gönderilen mektuplar ise “*Bu evraklar falandan ahittir. Bu falan imam Emîrü’l-Mü’minîn’in falan b. Falan’a yazdığı, anlattığı ahitnamedir.*” ifadeleri ile başlardı. Ardından “*Ona şu, şu görevi verdi.*” ifadesiyle mektubun muhatabının görevi belirtilirdi. Sonra da “*Ona şunu emretti.*” ifadesiyle tavsiyeleri sıralanırdı. Akabinde de “*Bu, Emîrü’l-Mü’minîn’in sana ahdidir.*” cümlesiyle son ererdi⁷⁹². Örneğin; Halife et-Tâi’-Lillâh adına Rebiülevvel 364/Kasım 974 yılında Bağdat’ta namaz kaldırması için Ali b. Ahmed b. el-Fazl el-Hâşimî’ye Ebû İshak es-Sâbî tarafından bir ahidnâme gönderilmiştir. Mektup şu şekildedir:

“Bu Abdülkerim el-İmam et-Tâi’ tarafından Ali b. Ahmed b. el-Fazl b. Abdülmelik eş-Şafî’ye Abdülvahid b. el-Fadl’in yerine Bağdat’ın iki yakasında, oralara bağlı amilliklerde namaz kaldırmak için verilen ahittir. Onun dinine, emanetine, nezahetine güvenerek vermiştir. Halife her konuda onun doğru hareket etmesini ister. Allah’tan açık, gizli korkmasını, sakın, vakur olmasını diler. Bunlar iyi kişilerin vasıflarıdır. Halife ona itimad etmiştir. Ona ezan okununca namaza acele etmeyi, şartlarını yerine getirmeyi, sünnet ve farzını tam yapmayı, Kuran’ı güzel okumayı, kötülüklerden sakınmayı tavsiye eder. Halifenin huzurunda minberlerde kendisine, İzzüddevlle Ebü’l-Mansûr Ahmed b. Muizzüddevlle’ye, amilliklerin başlarındaki görevlilere dua etmeyi emreder. Bu, halifenin sana ahdi, delilidir. Onunla amel et ve Allah’tan yardım iste, o sana yardım eder, doğru yola sevk eder.”⁷⁹³

Halifenin camide görevlendirdiği imama gönderdiği yukarıdaki mektupta adı zikredilen zat, Büveyhî Emîri Bahtiyâr zamanında tayin edilmiştir. Hilâfet merkezinde görevlendirilen bir imamın tayin mektubunda dahi halife, Bahtiyâr için dua etmesini nasihat etmiştir. Söz konusu ahidnâme halife açısından bir kısıtlama olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan kaynaklarda Adudüddevlle, Bağdat’ı ele geçirdiğinde Halife et-Tâi’-Lillâh adına komşu emîrlerin tamamına gönderilen bir mektuptan bahsedilmektedir. Halife adına gönderildiği anlaşılan mektubun muhteviyatı şu şekildedir:

“Allah’ın toplumun yönetimi ve Müslüman topraklarının korunması için seçtiği, imameti ve idarenin yükünü emanet ettiği Mümînlerin Emîri, bu işleri kararlılıkla yapar ve zamanın koşullarını değerlendirerek uygun emirler verir. Bunu İslâm’ı

⁷⁹² el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe*, III, 138; trk. trc. *Halîfelik Kurumu Tarihi*, s.328.

⁷⁹³ el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe*, III, 170; trk. trc. *Halîfelik Kurumu Tarihi*, s.329-330.

ve İslâm'ın hâkim olduğu toprakları koruyarak ve çoğu zaman da insanların umumiyetinden gizlenen şeylerin yükünü üstlenerek yapar. Bunu yaparken Allah'ı hoşnut eden ve O'na olan yükümlülüklerini yerine getiren güvenilir kullarının en iyi yöntemlerini takip eder. Çünkü bu insanlar işlerin iç gerçekliğini değil, yalnızca dış görünüşünü algılayan ve altında yatan faktörleri değil, yalnızca görüneni kavrayan kişilerdir. Böyle bir göreve atanan kişi, olaylar ve koşullar tarafından yönlendirilir. Halkı korumak ve kollamak için bazen inancına aykırı yollarla işini ilerletmeye, bazen de doğru ve uygun gördüğü şeyleri işlere tam anlamıyla hâkim oluncaya kadar ertelemeye zorlanır. Sonuç olarak Müminlerin Emîri icraatleri arasında tasvip etmediği bazı şeyler gördüğünde onları esaretten silip atıncaya kadar çabalar, doğru olduğunu bildiği bir sırı kendi içinde tutar ve onu kemale erdirir. O, Allah'ın kendisine verdiği güç, kudret ve yardımla küçük ve önemsizlerin inat ettikleri olayları yönetmeyi, onlara baskı ve fetihle boyun eğdirmeyi isteseydi, Allah'ın izniyle bunu yapardı. Allah ona elini uzatsın ve onu dünya üzerinde hâkim kılsın. Ancak birçok hile, fırsattan daha güçlü ve keskindir ve birçok gizli şey, ani bir yüzleşmeden daha zarar verici ve şiddetlidir. Eğer çobanların koyunlara karşı görüş mesafesi ve sonuçları idrak etmeleri bakımından üstünlükleri olmasaydı, koyunlarla çobanların adımları eşit olurdu. Böylece korunanların bir koruyucuya ihtiyacı olmazdı. Müminlerin Emîri hâkimiyeti aldığından beri böyle olmuştur, mazereti de budur. Onları düzeltene kadar üzerinde zorlanan etkilere tahammül etti, sıkıntıları ortadan kaldırıncaya kadar dayandı. Tahtını kavrayan ve yönetimine hâkim olan bu eller sürekli olarak elden ele izledi ve kol kola onları keserek dayanağı ve silahı olan o el için kendini özgür bıraktı. Onun gücü ve idraki, yönlendirmesi, kendinden emin itaati ve yönetimi ondadır. Bu şekilde süreç, kremayı süttten ayırmış, saf ve en seçkin kısmı filtrelemiştir.”⁷⁹⁴

Halife kendi adına yazılan mektuplardan bazılarını onay verirdi. Mektuplardan bazıları ise halifenin onayına başvurulmaksızın ilgili yerlere gönderilirdi. John J. Donohue halifenin bu tür yazışmalara rıza göstermesinin tek şartı olarak mektubun kendi hizmetkârları tarafından teslim edilmesi olduğunu ifade etmektedir⁷⁹⁵. Örneğin; Adudüdevle 364/975 yılında Bahtiyâr'a yardım ettikten sonra Bağdat'a girmiş ve orada kalmaya karar vermişti. es-Süyûtî, Büveyhî emîrinin Halife et-Tâi'-Lillâh adına her tarafa iktidarın kendi tarafına geçtiğini belirten mektuplar yolladığını, bu konu yüzünden halife ve Adudüdevle'nin arasının açıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte hilâfet merkezi ve diğer yerlerde Cemâziyelevvel/Ocak-Şubat'tan 10 Receb/26 Mart'a kadar Adudüdevle adına okunan hutbelerin kesildiğini de zikretmiştir⁷⁹⁶. Bu bilgiden mektuplarda halifenin konumuna ilişkin bir müdahalenin Adudüdevle döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar halifenin bir yaptırım olmasa da kendisi adına gönderilen mektuptan hoşlanmadığı, Büveyhî emîrinin adını hutbelerde zikretmemekle tepkisini ortaya koyduğu görülmektedir.

⁷⁹⁴ Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.274-275.

⁷⁹⁵ Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.62.

⁷⁹⁶ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.626; trk. *Halifeler Tarihi*, s.483.

366/977 yılında Adudüddeve, Güney Irak'a yaklaşırken et-Tâi'-Lillâh, Bahtiyâr ile Ahvaz'a gitmeye ikna edilmişti. Bahtiyâr, et-Tâi'-Lillâh adına Adudüddeve'ye barış teklifi içeren bir mektup gönderdi⁷⁹⁷. İbn Miskeveyh mektubun halife adına yazıldığını ve kılık değiştirmiş bir hizmetkâr tarafından teslim edildiğini ifade etmektedir⁷⁹⁸. Buradan söz konusu mektubun halifenin rızası alınmadan yollandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikredilen olayın bir benzeri bu defa Bahtiyâr'ın başkâtibi Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl tarafından yaşanmıştır. Rüknüddeve'nin ölümünün ardından Adudüddeve ve Bahtiyâr arasında çıkan anlaşmazlık üzerine Halife et-Tâi'-Lillâh adına bir mektup yazılmıştır. Adı geçen başkâtip tarafından yazılan mektupta Bahtiyâr yüceltilmiş ve Rüknüddeve'den sonraki üstünlüğün ona geçtiği ifade edilmiştir. Adudüddeve ise 367/978'de Bahtiyâr'ı mağlup etmesinin akabinde Bağdat'ı ele geçirip Ebû İshâk İbrahim'i söz konusu mektup nedeniyle hapsedmiş ve Cemâziyelevvel 371/Kasım 981 yılında serbest bırakmıştır⁷⁹⁹. Burada esas dikkat çeken nokta Ebû İshâk İbrahim'in halife adına yazdığı bir mektupta istediği şekilde düşüncelerini ifade etmesidir. Dolayısıyla halifenin kendi adına yazılan mektupların birçoğu üzerinde herhangi bir hükmünün olmadığı anlaşılmaktadır.

4.8. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Kültürel Hayattaki Rolü

Abbâsîlerde IV./X. asırda siyasî, sosyal ve iktisadî açıdan bir gerileme yaşanmış olmasına rağmen, ilmî ve kültürel bakımdan ise tam tersi bir durum söz konusu olmuştur. Bu anlamda İslâm tarihinde söz konusu yüzyıl neredeyse her ilim dalında eserlerin yazıldığı bir dönemdir. İlmî ve kültürel hayatın önceki dönemlere nisbetle daha gelişmiş olması bu alandaki faaliyetlerin desteklenmesi, ilim merkezlerinin Irak dışında yaygınlaşması ve yazılı literatürün zenginleşmesi ile yakından alakalıdır⁸⁰⁰.

---

⁷⁹⁷ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s.232. Mektubun tam metni için bkz. Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânü Resâil es-Sâbî*, I, 231-235. Sıbt İbnü'l-Cevzî, mektubun bazı parçalarına yer vermiştir. Bkz. *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 487.

⁷⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 366-367; ing. trc. Vol. V, 401; trk. trc. s.748; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.273;

⁷⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 20; trk. trc. IX, 23; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 136-137; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. I, 31.

⁸⁰⁰ Mahmûd Hüseyini Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî târihi'n-nahvi'l-Arabî*, Müessesetü'r-Risâle Beyrut 1986/1407, s.35; Mehmet Özdemir, "Yüzyıl Değerlendirmesi", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı bir Tarih Yazımı*, II, ed. İrfan Aycan, Ankara 2020, s.726; Ersin Akdağ, *Ebû Ali el-Fârisî ve "el-İdâh el-Adüdi" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, s.6-7.

Öte yandan bu dönemde ortaya çıkan mahallî hânedanların emîrlerinden bazılarının ilme olan ilgi ve merakları da kültürel çalışmaların artmasına vesile olmuştur.

IV./X. yüzyılın ortalarından itibaren yani Büveyhîlerin Bağdat'ta iktidarı ele geçirmelerinin akabinde hilâfet merkezinde bilim ve sanat faaliyetleri gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Birçok kütüphane, rasathane kurulmuş, ilmî ve sanatsal alanda yapılan çalışmalar teşvik edilmiştir. Bilhassa Irak Büveyhî emîrleri Adudüdevle ve Şerefüdevle'nin saraya kütüphane ve rasathane yaptırılmaları ilmî çalışmalara ne kadar önem verdiklerini göstermektedir⁸⁰¹.

Yukarıda zikredilen hâkimler, et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfeti döneminde Irak'ta iktidarın sahipleri olduklarından söz konusu faaliyetler dolaylı olarak halifenin zamanındaki ilmî ve kültürel hayata ışık tutmaktadır. Halifenin bu alanda herhangi bir teşebbüsü veya desteği olduğuna dair bir malumata kaynaklarda rastlanmamıştır. Yalnızca dönemin ünlü şairi Şerîf er-Radî ile dostane bir ilişki kurduğu, aralarındaki yakınlıktan ötürü adı geçen zatın halife için 23 methiye, bir mersiye kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak Şerîf er-Radî'nin Halife et-Tâi'ye olan yakınlığı onun halifelik hayalinden ileri geldiği ifade edilmiştir⁸⁰². Söz konusu hayaline ulaşması için de öncelikle tanınması ve ön plana çıkması gerekmiş, bu nedenle de halife ile dostluğa varacak bir samimiyet kurmuştur. et-Tâi'den sonra hilâfete getirilen el-Kâdir-Billâh ile de dostluğunu devam ettiren şairin hilâfet makamına gelmek istediği yazdığı şiirlerinden anlaşılmaktadır⁸⁰³. Bununla beraber onun halife ile olan yakınlığı yalnızca halife olmak istemesinden kaynaklanmadığı da kaynaklarda teyit edilmektedir. Her ne kadar şairin et-Tâi' ile olan samimiyeti kendi halifelik hayalinin bir sonucu gibi görünse de ona Halife el-Kâdir-Billâh'dan daha çok yakınlık duyduğu aktarılmaktadır⁸⁰⁴. Nitekim Muhsin el-Emîn'in “Şerîf er-Radî kendi asrındaki halife ve melikleri methetmiş ancak övgüde aşırıya kaçmamıştır.” ifadesi onun et-Tâi' için kaleme aldığı şiirlerinde samimi olduğunu açıklamaktadır⁸⁰⁵.

---

⁸⁰¹ *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*, VII, s.569-570.

⁸⁰² Hikmet Gültekin, *Şii Âlim Şerîf er-Radî ve Nehcü'l-Belâğa İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s.97-98; Mustafa Özel, “Şerîf er-Radî”, *DİA*, XXXIX, 4.

⁸⁰³ Bu arzusunu dile getirdiği bir şiiri için bkz. Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 412.

⁸⁰⁴ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1385/1965, I, 33.

⁸⁰⁵ Muhsin el-Emîn, *A'yânu 'ş-Şîa*, IX, 220.

Şerîf er-Radî'nin, Halife et-Tâî'ye yazdığı şiirler çoğunlukla övgü, rica ve minnet içermektedir. Bir şiirinde halifeyi methetmiş ve Kurban Bayramı'nı kutlamıştır⁸⁰⁶. 374/984-985 yılında yazdığı şiirinde ise halifeyi methetmekle kalmamış, onun düşmanlarını da kınamıştır⁸⁰⁷. 376/986-987 ve 378/988-989 yıllarında yazdığı şiirleri halifenin kendisine karşı yaptığı iyiliklerden dolayı övgüler barındırmaktadır⁸⁰⁸. Bir şiirinde halifeden geciken bir arzusu sebebiyle ricada bulunmaktadır⁸⁰⁹. Buna benzer şekilde 379/989-990 yılında et-Tâî'den onunla görüşmek için izin istemiş ve müsaade geciktiği için ona yeniden ricasını bildirdiği bir şiir kaleme almıştır⁸¹⁰. Diğer bir şiirinde Adudüdevle zamanında Fars'ta bir kaleye hapsedilen babasının emîrin ölümünden sonra serbest kalmasına binaen halifeye babasını kabulde gösterdiği iyi muamelesi için teşekkür etmektedir⁸¹¹.

Büveyhîler zamanında Adudüdevle'nin ilim ve edebiyat ile meşgul olup âlimleri himaye ettiği bilinmektedir. Muhtelif âlimlerin Büveyhî emîrine ithaf ettikleri eserlerden onun dönemin siyasî gücü olarak halifeden daha çok ön planda olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin; Hamza el-İsfahânî (öl. 360/971'den önce), *Kitâbü'l-Hasâ'is ve'l-muvâzene beyne'l-'Arabiyye ve'l-Fârisiyye*'yi, Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/977), *el-Îzâh fi'n-nahv* diğer bir adıyla *el-Îzâhu'l-'Adudî, et-Tekmile* ve *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*'yı, İbrâhim b. Hilâl es-Sâbî (öl. 384/994), *Kitâbü't-Tâcî*'yi, Ali b. Abbâs el-Mecûsî (öl. 384/994 [?]), *Kâmilü's-sınâati't-tıbbiyye* veya kısaca *el-Kitâbü'l-Melekî*'yi, Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî (öl. 388/998), *Kitâb fîmâ yehtâcü ileyhi'l-küttâb ve'l-'ummâl min 'ilmi'l-hisâb*'ı, Hucendî (öl. 390/1000 [?]), *ez-Zicü'l-Fahrî*'yi, Cibrâil b. Ubeydullah (öl. 396/1006), *Makâle fî elemi'd-dimâg bi-müşâreketi'l-mi'de ve'l-hicâbi'l-fâsıl beyne âlâti'l-gidâ ve âlâti'n-nefes el-müsemmâ ziyâfregmâ*'yı, Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî (öl. 403/1013), *Kitâbü't-Temhîd*'i, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023), *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*'yi, Abdülcelîl es-Siczî (öl. 415/1024), *Kitâbu Terkîbi'l-Eflâk*'ı ve İbn Hindû (öl. 420/1029), *el-Kelimü'r-rûhâniyye mine(fi)'l-hikemi'l-Yunâniyye* adlı eserini Adudüdevle'ye ithaf etmişlerdir⁸¹². Yukarıda

⁸⁰⁶ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 5.

⁸⁰⁷ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 186.

⁸⁰⁸ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 377; II, 598; II, 922.

⁸⁰⁹ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, II, 980.

⁸¹⁰ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, II, 761.

⁸¹¹ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, II, 772.

⁸¹² Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi*, s.180, 186, 193, 199-200, 212; Abdülkerim Özaydın, "Adudüdevle", *DİA*, I, 392-393; Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ali b. Abbas el-Mecûsî", *DİA*, II, 379-380; Cengiz Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", *DİA*, X, 348-349.

zikredilen tüm kaynakların Büveyhî emîri için kaleme alınması bu dönemde et-Tâi'-Lillâh'ın ne denli geri planda bırakıldığının bir göstergesidir. Sünnî âlimler dahi Adudüddeve için kitap yazmışlarken, dönemin dinî otoritesi olmasına rağmen halifeye herhangi bir kitap sunmamışlardır. Oysaki kendisinden sonra hilâfet makamına gelen Halife el-Kâdir-Billâh döneminde birçok âlim kaleme aldıkları eserlerini ona takdim etmişlerdir. Örneğin; Ali b. Said el-İstahrî, *er-Reddu 'ale'l-Bâtiniyye'*yi, İbn Fûrek (öl. 406/1015), *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh'*i, Ebû Sa'd (Saîd) Nasr b. Ya'kûb ed-Dîneverî (öl. 410/1020 [?]), *et-Ta'birü'l-Kâdirî (el-Kâdirî fi't-ta'bir, el-Câmi'u'l-kebîr fi't-ta'bir'*i, Mâverdî (öl. 450/1058), *el-İknâ'*yı, Ebû Ya'lâ (öl. 458/1066), *İbtâlü't-te'vilât li-ahbâri's-sıfât* adlı eserini halifeye ithaf etmeleri⁸¹³ onun et-Tâi'nin hilâfeti dönemine kıyasla daha etkin bir konumda olduğunu kanıtlar niteliktedir. Zira Halife el-Kâdir-Billâh, Abbâsî hilâfetini eski günlerine döndürmek ve Sünnîliği tekrar hâkim kılmak için gayret etmiştir⁸¹⁴.

---

⁸¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 61; Suat Kaymak, *Selçuklular Döneminde Bağdat'ta Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s.204; Zülfiyar Tüccar, "Dîneverî Nasr b. Ya'kûb", *DİA*, IX, 359; Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 180-186.

⁸¹⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 128.

V. BÖLÜM

HALİFE et-TÂİ'-LİLLÂH'IN ÖLÜMÜ, ŞAHSİYETİ VE ÖZEL HAYATI

5. Halife et-Tâî'-Lillâh'ın Azledilmesinden Ölümüne Kadarki Yaşamı

Halife et-Tâî'-Lillâh babası el-Mutî'-Lillâh gibi Büveyhîler tarafından hilâfeti bırakmaya mecbur bırakılmıştır. Azledilmesinden ölümüne kadar geçen süre zarfında kendisinden sonra hilâfet makamına gelen el-Kâdir-Billâh'ın yanında kalmıştır. Kaynaklarda et-Tâî'nin gerek siyasî hayatı gerekse de özel yaşamı hakkında verilen bilgiler oldukça sınırlı olmasına rağmen o dönemde halife hakkında kaleme alınan şiir, methiye ve mersiyeler de onun şahsiyetine ve özel yaşamına dair bazı fikirler vermektedir.

5.1. Halife et-Tâî'-Lillâh'ın Büveyhî Emîri Bahâüddevle Tarafından Hilâfetten Azledilmesi

et-Tâî'-Lillâh'ın halifelikten azledilmesi Büveyhî Emîri Bahâüddevle iktidarında meydana gelmiştir. Emîrin Halife et-Tâî'-Lillâh'ı azletmeye karar vermesi kaynaklarda farklı sebeplerle açıklanmaktadır. Kaynakların çoğu Büveyhî emîrinin ekonomik hırslarına yenik düştüğünden dolayı böyle bir işe kalkıştığını zikrederken, bazı kaynaklar da halifenin Bahâüddevle'nin yakın adamlarından birini tutukladığı için azledildiğini ifade etmektedir⁸¹⁵. Bununla birlikte İbnü'l-Ezrak'ın halifenin azledilmesinin sebebi olarak verdiği bilgiler diğerlerinden oldukça farklıdır. Buna göre Bahâüddevle'nin erkek çocuklarından biri olan Büveyh vefat etmişti. Halifenin, onun bu derin üzüntüsüne rağmen taziyeye gitmemesi Büveyhî emîrini kızdırmıştır. Halifenin bundan önce Samsâmüddevle'ye iki defa taziyeye gittiği, ancak

---

⁸¹⁵ Ebû İshak es-Sâbi, *Dîvânu Resâil es-Sâbi*, II, 425; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 159; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.226.

Bahâüddeve'ye hiçbir şekilde böyle bir ziyareti yapmadığı aktarılmaktadır. Bundan dolayı Büveyhî emîri halifeye içerlemiş ve uzun bir süre bekledikten sonra sarayına giderek halifeyi hal' ettirmiştir⁸¹⁶. Ancak daha önceki bölümde halifenin Şerefüddeve'nin vefatı üzerine Bahâüddeve'ye taziyeye gittiğinden tafsilatlı bir şekilde bahsedilmişti. Dolayısıyla halifenin Bahâüddeve'nin oğlunun vefatı üzerine taziyeye gitmemesi gerçeğe uygun gözükmemektedir. Bu durumun halifenin azledilişinin sebebi olarak gösterilmesi diğer sebeplerle karşılaştırıldığında daha düşük bir ihtimaldir.

Ana rivayetlere bakıldığında ise Büveyhî emîrinin parası azalmış, askerlerine ödeme yapmakta oldukça zor duruma düşmüştü. Halifenin serveti Bahâüddeve'nin veziri Sabûr b. Erdeşir'in dikkatini çekmiş ve tahrikleri ile emîri etkilemeye başlamıştı. Ancak Büveyhî emîri bu konuda ihtiyatlı davranıyordu. Ne zaman ki saray mensubu adamlarından biri olan Ebü'l-Hasan el-Muallim halifenin malını ve hazinesini Bahâüddeve'ye abartarak anlatmıştı. Bu durum onun para hırsını uyandırmıştı. Böylelikle halifeyi tutuklamak için derhâl harekete geçti⁸¹⁷. Bu olay sonucunda Halife et-Tâi'-Lillâh yalnızca mal varlığını kaybetmekle kalmadı. Aynı zamanda halifelikten de vazgeçmek durumunda kaldı. el-Utbî, diğer müverrihlerin aksine et-Tâi'nin, Bahâüddeve tarafından azledilmesi konusunda halifeyi haksız bulmaktadır. Çünkü ona göre halife devlet meseleleri ile ilgili pek çok konuda Büveyhî emîrine danışmaktan kaçınmış ve ona karşı çıkmıştı⁸¹⁸. Ancak el-Utbî'nin et-Tâi' ile ilgili söylediklerinde taraflı olduğu anlaşılmaktadır. Zira el-Utbî, el-Kâdir'i destekleyen Gazneli Mahmud'a hizmet ediyordu. Bu nedenle el-Kâdir'e yakın görünmek için böyle bir ifade kullanmaya mecbur bırakılması kuvvetle muhtemeldir. el-Utbî'nin belirttiği gibi halifenin Bahâüddeve'nin tavsiyelerinden kaçtığı için azledildiğine dair bir bilgi diğer kaynaklarda teyit edilmemektedir.

---

⁸¹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Farîkî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, s.62; a.mlf., *Tarihu Meyyâfârikîn*, s.454.

⁸¹⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 201; ing. trc. Vol. VI, 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 79; trk. trc. IX, 70; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116-117; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 49; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 471; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 204; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 522-523; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 531; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 314; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.164; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî ahdi tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, s.51; Takkuş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.226; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.188; Busse, *Chalifund Grosskönig*, s.69.

⁸¹⁸ el-Utbî, *Tarih-i Yemini*, II, 540; Udjang Tholib, *The Reign of the Caliph al-Kâdir-Billâh (381-991/422-1031)*, Basılmamış Doktora Tezi, Institute of Islamic Studies of McGill University, Montreal 2002, s.115-116.

İbn Miskeveyh, et-Tâi'nin azledilmesini anlatılmaya değer bulmadığından tutuklanma gününe dair ayrıntılardan bahsetmediğini ifade etmiştir. Ancak diğer kaynaklarda söz konusu olayın nasıl gerçekleştiğine dair ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla Bahâüddevle bir an önce hedefini gerçekleştirmek için halifeye haber göndermiş ve ona olan bağlılığını yenilemek üzere huzuruna gelmek istediğini bildirmiştir. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın da bu isteği kabul etmesiyle Bahâüddevle Türk ve Deylemli askerlerden oluşan kalabalık bir grupla saraya gelmiştir. İbn Tağrıberdî, Bahâüddevle'nin et-Tâi' ile konuşmaya geldiğinde halifenin elinde bir kılıç ile tahtında oturduğunu belirtmiştir. Kaynaklarda Büveyhî emîrinin yeri öptükten sonra dîvâna oturduğu ve halifeyi kılıcının kemerinden tutarak aşağı indirmeleri için görevlileri onun yanına gönderdiği belirtilmektedir. O esnada Deylemlilerden bazıları da halifenin elini öpeceklermiş gibi yapıp kendisini makamından aşağı indirmiştir. Halifenin o sırada “*Biz Allah'ın kullarıyız ve yine ona döneceğiz.*” manasına gelen “*innâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn*” diyerek yardım istediği, ancak hiç kimsenin halifenin durumunu önemsemediği zikredilmektedir. Daha sonra Deylemlilerin halifenin parasını ele geçirdikten sonra onu saraydan alıp götürdükleri ifade edilmektedir⁸¹⁹. et-Tâi'-Lillâh'ın, Büveyhî emîri ve ona bağlı askerler tarafından gördüğü muamele Abbâsî halifelerinin geldikleri noktayı göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bağdat halkı halifeye yapılanlara pek ihtimal vermemiş, Bahâüddevle'nin tutuklandığını düşünüp evini ve eşyalarını yağmalamıştır⁸²⁰. Meydana gelen

---

⁸¹⁹ Halife et-Tâi'nin azli hakkında bkz. Ebû İshak es-Sâbî, *Divânu Resâil es-Sâbî*, II, 425; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 201; ing. trc. Vol. VI, 213; el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.221-222; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.201-203; s.211; İbnü'l-Ezrak, *Târihü'l-Farîkî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, s.63; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, IX, 79-80; trk. trc. IX, 70; İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fî ahhâri'l-hulefâ*, II, 474; İbn Dihye, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-'Abbâs*, s.117; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 49; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihü'z-zamân*, s.71; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.393; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.258-261; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer*, I, 471; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 204-206; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm (h.381-400)*, XXVII, 5; a.mlf., *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 125; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 341; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 465; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân*, II, 308; es-Safedî, *Nektü'l-himyan fî nüketi'l-umyan*, s.196-197; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 522-523; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 531; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 159; a.mlf., *Mevridü'l-letâfe*, I, 205; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe*, I, 205; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487; Yusuf el-Karamânî, *Ahhârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fî't-târih*, II, 157; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 499; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 123.

⁸²⁰ Ebû İshak es-Sâbî, *Divânu Resâil es-Sâbî*, II, 425; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, IX, 79-80; trk. trc. IX, 70; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 50; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 205; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 125; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm*, I, 342; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân*, II, 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 523; İbn Haldûn,

karişıklıklarda o dönemin ileri gelen kimseleri onur kırıcı davranışlara maruz kalmıştır. Dönemin şairi Şerif er-Radî bu olayın görgü tanığıdır. Adı geçen şair, eşraf ve kadırlardan pek çok devlet adamının işkence görmeleri ve elbiselerinin soyularak küçük düşürülmelerine şahitlik ettikten sonra kaçarak kendisini kurtarmıştır⁸²¹. Böylece gerçekleştirdiği hamle ile Bahâüddeve ve adamlarının hakaretlerinden kurtulmuştur⁸²². Şairin yaşadığı olaylar hakkında kaleme aldığı dizeleri halifenin durumunun vehametini göstermektedir.

“Sabah ve akşam felakete uğradıktan sonra halifenin darbe günü yenildiğinde

hayatımı korumam,

Diğer insanlar düştüklerinde benim hayatta kalmam,

Ne kadar harika!

Bugün ölüm bana çok yaklaştığında ondan kıl payı kurtuldum.

Tepeye tırmanan ilk ben oldum.

Arkamda güvenilmeyecek bir kötülük vardı.

Halife ile gülerken, dertleşirken ve birbirimize yakınken,

Daha önce gıpta ettiğim insana acımaya başladım.

Gerçekten izzet ile zillet birbirine yakın

Gamsızlık döneminde beni güldüren durum,

Artık beni ağlatıyor.

Bir daha asla bir hükümdar tarafından aldatılmam!

Aptallar, hükümdarların kapılarından girenlerdir.

Kitâbü'l-iber, III, 531; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-leîfâfe*, I, 205; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel fi't-târih*, II, 157.

⁸²¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 201-202; ing. trc. Vol. VI, 213; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 80; trk. trc. IX, 70; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'ahbâri'l-beşer*, I, 471; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 205; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Târihi*, III, 416.

⁸²² Şerif er-Radî'nin Şii olmasından dolayı halifelik hayali daha da pekişen et-Tâi' için kaleme aldığı şiirlerdeki üzüntüsünün şairin bu politik tavrı sebebiyle abartı içerdiği düşünülebilir. Ancak Şerif er-Radî'nin halifeninin ölümünden sonra da bir mersiye kaleme alması onun menfaat beklentisinden ziyade halifeye vefa duyduğunu göstermektedir.

Fitneye ve felaketslere karşı Allah'ın yardımını için dua ediyoruz ve bize tam bir şefaak ve mutlu bir son vermesi için O'na yalvarıyoruz."⁸²³

Daha sonra Halife et-Tâi'-Lillâh, Bahâüddeve'nin evine götürölüp orada halifelikten hal' edildiği kendisine tebliğ edildi. et-Tâi'-Lillâh için makamının el-Kâdir-Billâh'a bırakıldığını ifade eden bir belge hazırlandı. Bu belge şahitler tarafından da onaylandı⁸²⁴.

İbnü'l-Cevzî'ye göre halifenin azledildiği tarih 19 Ramazan 381/29 Kasım 991'dir. Ancak müellifin Halife el-Kâdir-Billâh'a biat edilmesi ile ilgili verdiği tarih olan 3 Ramazan 381/13 Kasım 991 tarihi göz önünde bulundurulduğunda onun halifenin azledilmesi ve yeni halifeye biat edilmesi konusunda verdiği tarihlerde çelişkiler olduğu anlaşılmaktadır. 19 Ramazan 381/29 Kasım 991 yerine 19 Şaban 381/31 Ekim 991 tarihini zikretmek istediği kuvvetle muhtemeldir⁸²⁵. Nitekim muhtelif diğer kaynaklardan da teyit edildiği üzere halifenin tutuklandığı gün genel olarak 19 Şaban 381/31 Ekim 991 veya 20 Şaban 381/1 Kasım 991 olarak kaydedilmiştir⁸²⁶.

5.2. el-Kâdir-Billâh'a Biat Edilmesi

Bahâüddeve, et-Tâi'nin hapsedildiği sarayına geri döndüğünde el-Kâdir-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İshâk b. Muktedir'i halife ilan ederek onun ismini şehrin tamamında

---

⁸²³ Şerif er-Radî, *Dîvân*, II, 664; Huly, *eş-Şerif er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şî'ruhu*, I, 120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 202; ing. trc. Vol. VI, 213-214; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.202; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 471. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 205; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 466; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 376; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 87; el-Kalkaşendî, Şerif er-Radî'nin beyitlerini şu şekilde aktarmıştır. "Ona gıpta edilenden beri acıyorum. İzzet ile zillet arasındadır. Güzel manzarası beni sevindiriyordu. Hemen kötü hâle düşmesi beni ağlatıyor. Heyhat ikinci defa sultanlıkla aldanyorum. Bana göre sultanların kapılarından girenler kayboldu." bkz. *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe* I, 314; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.165.

⁸²⁴ Ebü İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, II, 425; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 202; ing. trc. Vol. VI, 215; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribi'l-ümem*, s.203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 70; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116-117; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 50; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.260; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I, 471; İbnü'd-Devadari, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, VI, 228; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 126; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm (h.381-400)*, XXVII, 6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 523; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 159; a.mlf., *Mevridü'l-le'tâfe*, I, 205; Düveyhi, *Târîhu'l-Ezmine*, s.78.

⁸²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 348.

⁸²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu'l-Farîkî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, s.63; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*, s.148; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116-117; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (h.393)*, XXVII, 288; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, I, 319; trk. trc. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s.163; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 159; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 123.

duyurdu. Türkler ve Deylemliler bir an önce biat merasiminin gerçekleşmesini istediler. Nitekim onlar, Bahâüddevle ile biat konusunda bir karara varamamışlardı. Tören bir sonraki cuma gününe uzayınca minberlerde el-Kâdir adına hutbe okunmasına engel oldular. Hatta minberlerden “*Allah’ım, kulun ve halifen el-Kâdir Billâh’ı islah et.*” şeklinde dua ettirdiler. Ayrıca biat parası olarak paylarını istediler. Bahâüddevle de orduyla görüşüp her bir asker için 800 dirhem vermeyi vaat etti. Akabinde de Türkler ve Deylemlilerin ileri gelenlerini razı etti. Kaynaklarda Halife el-Kâdir-Billâh’a ne zaman hutbe okutulduğu ve biat edildiği ile alakalı farklı tarihler mevcuttur. İbnü’l-Cevzî Halife el-Kâdir’in hutbede adının okunmaya başlandığı tarihi 3 Ramazan 381/13 Kasım 991 Cuma günü olarak belirtmektedir⁸²⁷. İbn Miskeveyh de el-Kâdir-Billâh’ın adının hutbede okunduğu tarihi aynı şekilde teyit etmektedir⁸²⁸. Böylece zikredilen tarihte yeni halife adına hutbe okutulması kabul edilmiştir⁸²⁹. Bazı kaynaklarda 13 Ramazan 381/23 Kasım 991’de halife adına hutbe okunduğu belirtilmektedir⁸³⁰. İbnü’l-İmrânî, Halife et-Tâi’-Lillâh’ın azledildiği gün el-Kâdir-Billâh’a biat edildiğini ifade ederken⁸³¹, İbnü’l-Esîr ve İbnü’l-Cevzî el-Kâdir-Billâh’ın 12 Ramazan 381/22 Kasım 991’de hilâfet sarayına girdiğinde ona biat edildiğini zikretmektedirler⁸³².

Bahâüddevle dönemi dâhilî gelişmelerinde el-Kâdir-Billâh’ın et-Tâi’ ile mirasa dayalı bir husumetinden bahsedilmişti. Bu nedenle el-Kâdir Batîha’ya kaçmıştı. O yeni görevini üstlenmesi için hilâfet sarayına davet edilmeden önce Bahâüddevle ile mektuplaştı⁸³³.

Söz konusu mektup oldukça uzun olup, temelde halifenin, Büveyhî emîrinin hilâfet merkezinde sağladığı otoriteyi takdir etmesini içermektedir. Ancak bu kadar uzun bir

---

⁸²⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 349.

⁸²⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, III, 203; ing. trc. Vol. VI, 215.

⁸²⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem*, III, 203; ing. trc. Vol. VI, 215; el-Utbi, *Tarih-i Yemini*, II, 541; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 349; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 208; ez-Zehebî, *Târihu’l-İslâm (h.381-400)*, XXVII, 6; Hamdullah el-Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s.349; trk. trc. s.280; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI, 523; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 159; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487. İbn Ezrak, Bahâüddevle’nin Şîî birini başa getirmek istediğini, ancak bunu öğrenen halkın karışıklıklar çıkarması üzerine onun halkı yatıştırarak el-Kâdir’e biat edilmesini sağladığını yazmaktadır. Bkz. *Târihu’l-Farikî: ed-devletü’l-Mervaniyye*, s.63; a.mlf., *Târihu Meyyâfârikîn*, s.455.

⁸³⁰ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’ fî târihi’l-hulefâ*, s.148; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, IX, 81; trk. trc. IX, 72; Erbilî, *Hülasatü’z-zeheb*, s.262; Kebî, *Mevsua’tu hulefâi’l-müslimîn*, II, 125.

⁸³¹ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’ fî târihi’l-hulefâ*, s.148.

⁸³² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 353; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, IX, 81; trk. trc. IX, 72.

⁸³³ el-Kâdir-Billâh’ın Büveyhî Emîri Bahâüddevle’ye gönderdiği mektubun tercümesi ekler kısmında yer almaktadır. Metnin tamamı *el-Muntazam*’dan alıntılanmıştır.

mektup, Bahâüddeve için abartılı övgüler barındırdığı gibi, halifenin ona bağımlılığını ve zayıflığını da gösterir. Öte yandan mekupta yeni halifenin et-Tâi'nin azledilmesinde tüm Müslümanların mutabakatına dayandığı yönündeki ifadeleri gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü tarihçilerin çoğu emîrin ordu komutanları, ileri gelenler ve seçkinlerle yaptığı istişareler sonucunda et-Tâi'nin hal' edilmesine karar verildiği konusunda ortak görüş bildirmektedir. Zira et-Tâi'nin zorla tahttan indirilmesine bazı âlimler ve hâkimler de tanık olmuştur. Bu mekuptan Halife el-Kâdir-Billâh'ın saltanatının başlangıcında emîre çok daha fazla bağımlı hisettiği ve kendisine herhangi bir idarî yetki verilmediği anlaşılmaktadır.

et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfet süresi yaklaşık 17 yıl, sekiz ay ve birkaç gün⁸³⁴ olarak kaydedilmiştir. Kaynaklar halifenin oğulları olduğu hâlde neden varis tayin etmediğine değinmemiştir. Muhtemelen et-Tâi'-Lillâh iktidarını Büveyhî emîrlerinin müdahalelerinden korumaya çalışırken halefini atamaya vakit bulamadığı tahmin edilmektedir. Halifenin, Büveyhî emîrlerinin nüfuzlarından dolayı varis atamaya cesaret edememiş olması da ihtimal dâhilindedir.

er-Rûzrâverî, Halife et-Tâi'-Lillâh'ın tutuklanması konusunda Bahâüddeve ile ilgili eleştirilerde bulunmuş ve onun ahiret için rezillik dışında hiçbir şey elde edemediğini zikretmiştir. Ona göre el-Kâdir-Billâh'ın halifeliğiyle beraber gelen olumlu tesirler et-Tâi'-Lillâh'ın başına gelen olayın üstünü örtmüştür. Eğer gidişat daha da kötü olsaydı, Bahâüddeve'nin ne Allah'tan ne de insanlardan yana destek bulmasının imkânsız olacağını ifade etmiştir. Öte yandan İbn Miskeveyh'in el-Kâdir-Billâh'ın halife olması hakkındaki düşünceleri et-Tâi'-Lillâh'ın döneminde İslâmiyet'in geri plana atıldığı çıkarımı yapılmasına imkân vermektedir. Eserinde el-Kâdir-Billâh'ın dine parlaklık,

---

⁸³⁴ Halifenin hilâfette kaldığı süre kaynaklarda farklı olarak ifade edilse de yaklaşık olarak bu süreler birbirlerine benzemektedir. Çoğunlukla ifade edilen süreler "17 yıl, sekiz ay, altı gün" (Bkz. el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târihi't-Taberî*, s.215; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 80; trk. trc. IX, 70; Hudarî Bek, *Muhadaratü Târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, s.393) veya "17 yıl, dokuz ay, altı gün" olarak kaydedilmiştir. (Bkz. el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 358; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 375; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; a.mlf., *Nektü'l-himyan fi nüketi'l-umyan*, s.196.) Bununla birlikte halifenin tahtta kaldığı süre olarak "17 yıl, dokuz ay, birkaç gün" (Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 40); "17 yıl, dokuz ay, 27 gün" (el-Antâkî, *Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.222), "17 yıl, dokuz ay, beş gün" (Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 359; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 138; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmiü'l-gurer*, VI, 228), "17 yıl, sekiz ay, beş gün" (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 202; ing. trc. Vol. VI, 215; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ*, s.148.), "17 yıl, dokuz ay, dokuz gün" (İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116) ve "17 yıl, sekiz ay, birkaç gün" (Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 471; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 531; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, I, 311; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.163; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 465) gibi farklı ifadelerle kaynaklarda yer verilmiştir.

İslâm ağacına yeşillik getirdiği gibi bir ifadesinin bulunması bu durumu açıklamaktadır⁸³⁵.

5.3. et-Tâi'-Lillâh'ın Hilâfeti Sonrası Ortaya Atılan İddia

el-Kâdir-Billâh halife olduktan sonra onun da et-Tâi'-Lillâh gibi Büveyhî emîri tarafından hilâfetten azledilmeyeceğinin bir garantisi yoktu. Her ne kadar Büveyhî iktidarı zayıflamaya yüz tutsa da hem Büveyhîlerden hem de kendi aile üyelerinden gelecek her türlü tehdiye karşı çok temkinli olmak zorundaydı.

Nitekim tarihî kaynaklar el-Kâdir-Billâh'ın hilâfetini tehlikeye sokacak bir olaydan bahsetmektedir. İbnü'l-Vessâb olarak tanınan Ebû Abdullah b. Cafer, et-Tâi'-Lillâh'ın yakın bir akrabası idi. Halifenin hilâfetten hal' edilmesini kabullenemeyerek Mühezzibüddeve'nin yanına sığınmıştı. Bunu öğrenen halife İbnü'l-Vessâb'ın et-Tâi'yi hilâfetin başına geri getireceğinden veya onun adına kendisine tuzak kuracağından endişe ediyordu. Bu nedenle hilâfetinin devamlılığı adına tehlike olarak gördüğü bu kişiyi hapsedmek niyetindeydi. Böylece Büveyhî emîrine haber göndererek İbnü'l-Vessâb'ı bölgeden uzaklaştırmasını istedi. Bu defa da Medâin'e giden söz konusu şahıs orada yakalanarak hapsedildi. Ancak 388/998'de halifenin sarayındaki hapishaneden kaçan İbnü'l-Vessâb, Gilân'a giderek orada kendisinin et-Tâi'-Lillâh olduğunu iddia etti. Bununla da kalmayarak saraya aşinalığı sayesinde bildiği bazı hilâfet delillerini anlattı. İbnü'l-Vessâb'ın iddiasının yayılmasında Gilân reisi Muhammed b. el-Abbâs'ın onu desteklemesindeki payı büyüktü. Zira bu zat, onun adına davetler düzenleyip tüm şehrin durumdan haberdar olmasını sağlamıştı. Gilânlılar da söz konusu iddiayı kabul edip ona bağlılıklarını bildirmişlerdi.

İbnü'l-Vessâb'a itaat eden Gilân halkından bir grup hacca gitmek amacıyla Bağdat'a geldiklerinde olayın gerçekliğini el-Kâdir-Billâh'tan öğrendiler. Halife onlardan bu yanlışlığı gidermelerini talep etti. Bunun üzerine Gilân ahalisi dinî ve fikhî meselelerde çok güvendikleri Kadı Ebû'l-Kâsım b. Kecc'e Bağdat'tan mektup göndererek durumun açıklığa kavuşturulmasını istediler. Sonuç itibariyle İbnü'l-

---

⁸³⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 201; ing. trc. Vol. VI, 213; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, s.201. İbnü't-Tıktaka da eserinde el-Kâdir-Billâh ile birlikte devletin parlaklığının arttığından ve durumunun kuvvetlendiğinden bahsetmektedir. Bkz. *el-Fahrî*, s.393.

Vessâb kadının kendisine verdiği destek sayesinde herhangi bir zarar görmeden bölgeden ayrılmaya ikna edildi⁸³⁶.

5.4. et-Tâi'-Lillâh'ın Vefatı

Abbâsîlerin önceki dönemlerinde hilâfetten azledilen halifelerin potansiyel tehlike olmamaları adına gaddarca öldürüldükleri örnekler mevcuttur. et-Tâi'-Lillâh'ın kuzeni el-Kâdir-Billâh halife olduğunda aklında et-Tâi'yi öldürmek gibi düşünceler yoktu. et-Tâi' de el-Kâdir-Billâh'ın sarayına götürülmüştü. Gözlerine mil çekilen sabık halife bundan sonraki hayatını el-Kâdir-Billâh'ın yanında gözü altında geçirdi⁸³⁷. Kaynaklar el-Kâdir-Billâh'ın et-Tâi'-Lillâh'ın ölümüne kadar olan süre zarfında ona çok iyi muamele ettiğinden, dikkatli ve nazik davrandığından ve onun tüm isteklerini yerine getirdiğinden bahsetmektedir⁸³⁸. Bazı müverrihler et-Tâi'-Lillâh'ın el-Kâdir'in evinde kaldığı günlerde güzel, onurlu ve saygın yaşadığı konusunda hem fikir olup bu duruma uygun nitelikte görüş bildirmişlerdir⁸³⁹. Nitekim el-Kâdir-Billâh et-Tâi'nin hilâfetine kendisine gösterdiği hizmetin aynısını devam ettirdi. Üstelik et-Tâi' kendisine karşı komplo planlandığını düşünmesi nedeniyle el-Kâdir-Billâh'ın akrabalarına karşı sert tedbirler almıştı. Buna rağmen el-Kâdir'in, onun yaptıkları karşısında kırgınlıklarını bir kenara bıraktığı anlaşılmaktadır⁸⁴⁰.

Nitekim et-Tâi'-Lillâh ölümüne kadar geçen 12 yıl boyunca el-Kâdir-Billâh'ın sarayında ikamet etti ve Ramazan Bayramı arefesi Salı günü 393/2 Ağustos 1003'te 76 yaşında vefat etti⁸⁴¹. Ertesi günden itibaren tüm ileri gelenler ve hâkimler hilâfet

---

⁸³⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 358-359; ing. trc. Vol. VI, 325-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, 233-234; trk. trc. IX, 119; Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.70; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s.283-284; Tholib, *The Reign of the Caliph al-Kâdir-Billâh (381-991/422-1031)*, s.151-152.

⁸³⁷ İbnü's-Sâi, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyin*, s.94.

⁸³⁸ el-Utbî, *Tarih-i Yeminî*, II, 542; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.120; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 67, 138; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 210; ez-Zehabî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 126; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 375; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 86; a.mlf., *Nektü'l-himyan fi nüketi'l-umyan*, s.197; el-Yâfi, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 336; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, III, 531; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 499; Kebî, *Mevsua'tu hulefâ'i'l-müslimîn*, II, 126.

⁸³⁹ İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 465; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487.

⁸⁴⁰ el-Utbî, *Tarih-i Yeminî*, II, 541.

⁸⁴¹ Ebü İshak es-Sâbî, *Divânu Resâil es-Sâbî*, II, 425; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 360; er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribü'l-ümem*, s.202; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 80; trk. trc. IX, 70; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.118; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 471. ez-Zehabî, onun 73 yaşında vefat ettiğini zikretmektedir. (*Târihu'l-İslâm (h.393)*, XXVII, 288); a.mlf., *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 126; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 205-206; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî*, I, 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 523; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*

evine taziyeye geldiler ve et-Tâi' için dua ettiler. Halife el-Kâdir-Billâh cenaze namazını kıldırdı. Beş kez tekbir getirdi. İbn Dihye, el-Kâdir-Billâh'ın beş tekbir getirmesine şaşırarak halka, peygamber efendimizin cenaze namazı kılarken beş tekbir getirmesinden dolayı kendisinin de onun sünnetini uyguladığını ifade etmiştir. İnsanlar bu konu hakkında “Halifeler için böyle dua ediliyor.” demişlerdir. Cenazesi ileri gelenler tarafından et-Tâi'nin inşa ettirdiği Rusafe'deki türbeye defnedilmiştir⁸⁴². Heribert Busse, et-Tâi'nin Rusafe'deki kabristanının babası el-Mutî'nin mezarının olduğu Sagab Türbesi'nin karşısında olduğuna değinmiştir⁸⁴³.

Halifenin ölümüyle alakalı dönemin şairi Şerîf er-Radî 393/1003 yılında şöyle bir mersiye kaleme almıştır:

“Bu kadar yüce bir dağ bir başka hangi dağ tarafından dümdüz edildi?

Defninden sonra sanki toprak canlandı

Bu diyar daha önce insanların omuzlarında bir dağ taşındığını görmedi.

Allah'ın takdiri mızrağını fırlattığı zaman, insanın zırhına isabet etmek için oklar uçlarıyla iş birliği yapar.

Ey kabir sana bir ölü defnedilmedi. Aksine senin içine bir kova dolusu rahmet döküldü.

Gözyaşının üzüntü ateşi için bir tesiri olduğunu düşünmüyorum. Ancak gözyaşı senin gidişinle başkasına akmak için çok değerli olacaktır.

Sana kefen giydirmemize, üzerine kum halısını sermemize ve aşk zor olduğu hâlde hicran yapmamıza rağmen biz senden ayrılmıyoruz.

Bu kabirlerin kabir olduklarını düşünme...

---

fi me 'âlimi 'l-hilâfe, I, 311; trk. trc. *Halifelik Kurumu Tarihi*, s.163; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire*, IV, 160; a.mlf., *Mevridü 'l-le'âfe*, I, 205; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'âtü 'z-zamân*, XVIII, 138. el-Antâkî, Bahâüddeve'nin et-Tâi'nin kulağını kestiğinden de bahsetmektedir (*Târihu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, s.222). İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s.454; el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 238; Erbilî, *Hülasatü 'z-zeheb*, s.261; İbnü'd-Devadari, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, VI, 228; el-Yâfiû, *Mir 'âtü 'l-cenân*, II, 336; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 376; es-Süyûtî, *Târihu 'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü 'd-düvel ve âsârü 'l-üvel fi 't-târih*, II, 157; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, IV, 499

⁸⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 40; İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fi ahbârü 'l-hulefâ*, II, 474; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.116-117; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'âtü 'z-zamân*, XVIII, 138-139; en-Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-ereb*, XXIII, 206; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 376; ez-Zehbî, *Târihu 'l-Islâm (h.393)*, XXVII, 287; es-Süyûtî, *Târihu 'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487.

⁸⁴³ Busse, *Chalif und Grosskönig*, s.200-201.

Aslında bunlar bembeyaz incileri barındıran sedeflerdir.”⁸⁴⁴

Şerîf er-Radî'nin bu mersiyesinde anlatılmak istenen şudur: et-Tâi'-Lillâh defnedilmeden önce toprak verimsiz ve ölüydü. Ancak onun defnedilmesiyle toprak canlanmıştı. Diğer taraftan et-Tâi' gibi bir zattan önce uzun zamandır onun gibisinin toprağa gömülmediğine, onun defninden önce toprağa girenlerin hepsinin sıradan insanlar olduğuna ve halifenin eşsizliğine vurgu yapılmaktadır. Şair halifeyi yüce bir dağ olarak betimlemekte ve ileri gelenler onu defnetmeye götürürlerken sanki bir insanı değil de bir dağı taşıyorlarmış gibi daha önce görülmemiş bir durumun ortaya çıktığını anlatmak istemektedir. Ayrıca Şerîf er-Radî, Allah'ın takdir ettiklerini bir oka veya mızrağa benzetmektedir. Bu oklar fırlatıldığında onlardan kaçış olmadığını ve zırh olsa dahi korunmanın beyhude olacağını zikretmektedir. Bununla birlikte şair halife için ağladığını, döktüğü gözyaşlarının üzüntüsü hafifletmediğini bildiğini ve et-Tâi'nin vefatıyla bundan sonra bir başkasına ağlamasının önemi olmadığını söylemek istemektedir. Dolayısıyla şair, halife toprağın altında dahi olsa ayrılmadıklarını ve ruhen birlikte olduklarını ifade etmektedir.

5.5. Halife et-Tâi'-Lillâh'ın Kişisel Özellikleri ve Ailesi

Kaynaklar Halife et-Tâi'-Lillâh'ın halife olmadan önceki hayatı hakkında çok az bilgi vermektedir. Buna karşılık onun hilâfete geldikten sonraki hayatı hakkında yine çok detaylı malumat olmasa da Büveyhî tarihlerinin yazılmasının etkisiyle özel hayatına ilişkin bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. et-Tâi'nin erken yaşamındaki belirsizliğin bir diğer nedeni de babasının belirgin bir varisinin olmaması ve aynı kendisi gibi hilâfeti bırakmaya mecbur bırakılmasıdır. Bu nedenle tarihçilerin de onun hakkında tafsilatlı açıklamalar yapmadığı görülmektedir. Bununla birlikte et-Tâi' hakkındaki bilgiler oldukça az olmasına rağmen bugüne ulaşan onun fizikî özelliklerine, karakterine ve özel hayatına ışık tutan bazı ayrıntılar göze çarpmaktadır.

---

⁸⁴⁴ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, II, 666; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 40; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.118; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 138-139; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 206; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 376; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487; Hulv, *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şî'ruhu*, I, 120-121.

5.5.1. Fizikî Görünümü ve Şahsiyeti

et-Tâi'-Lillâh sarışın, beyaz tenli, uzun boylu, iyi giyimli ve yakışıklıydı. Burnu çok büyüktü. Fizikî açıdan çok güçlü bir bedeni vardı. Oldukça kuvvetli ve atılgandı⁸⁴⁵. İbn Şâkir el-Kütübî et-Tâi'-Lillâh'ın burnunun büyüklüğüne dair bir rivayetten bahsetmektedir. Bu rivayete göre et-Tâi'-Lillâh bir cariyeyi beğenmiş ve onu satın almıştır. Kadın et-Tâi'nin burnunu görünce "*Kendimi size feda ediyorum.*" diyerek bu durumun kendisi için ölüm gibi olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine et-Tâi' gülerek bu kadının terbiyesiz ancak eğlenceli olduğunu söylemiştir⁸⁴⁶. İbnü'l-Kerdebus, et-Tâi'nin yukarıda zikredilen fizikî özelliklerine ilaveten uzun bir sakalı olduğunu da belirtmiştir⁸⁴⁷. Adam Mez, fizikî özellikleriyle et-Tâi'nin Kuzey Avrupalılara benzediğini ileri sürmektedir⁸⁴⁸.

Kaynaklarda geçen bir diğer malumat et-Tâi'nin çok güçlü ve cesur olduğuna dair bir fikir vermektedir. Rivayete göre et-Tâi'nin hilâfeti zamanında büyük bir geyik boynuzlarıyla inekleri ve katırları öldürdü. Kimse geyiğe karşı koyamadı. et-Tâi, hizmetlilerine geyiğin boynuzlarını kesmelerini emretti. Hizmetliler geyiği yakalayana kadar peşinden koştu. En sonunda dar bir alana sıkıştırmaya muvaffak olduklarında et-Tâi' gelip geyiği boynuzlarından yakaladı. Ona karşı direndi. Ancak geyik halifenin de elinden kaçınca bu defa et-Tâi' bir marangoz çağırdı. Marangoza geyiğin boynuzlarını bir testere ile kesmesini emretti. Marangoz bu işi yaparken geyiğin boynuzlarından küçük bir parça kaldı. et-Tâi' o parçayı elleri ile kopardı. Daha sonrasında geyik hızlı bir şekilde oradan uzaklaştı⁸⁴⁹.

İbnü'l-Esîr'in ifade ettiğine göre et-Tâi', halifeliği boyunca ahlâkî hâl ve davranışına işaret edecek bir harekette bulunmamıştır⁸⁵⁰. İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiler onun hilâfeti boyunca kendisine davranıldığından daha iyi bir muamele talep ettiğini ve

---

⁸⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 71; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 446; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.258-259; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 206; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h.393)*, XXVII, 286-287; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 375; İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-lefâfe*, I, 204; Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel fi't-târîh*, II, 155.

⁸⁴⁶ İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 376.

⁸⁴⁷ İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fi ahbâri'l-hulefâ*, II, 469.

⁸⁴⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, s.24.

⁸⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, s.118; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 446; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.206; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.259.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 80; trk. trc. IX, 71.

birçok durumda şikâyet etmek için bir bahane bulduğunu göstermektedir. Böylelikle onun karakter olarak çok inatçı bir özelliğinin olduğu anlaşılmaktadır⁸⁵¹.

et-Tâi'nin el-Kâdir-Billâh'ın evinde tutsak kaldığı günlerde çok fazla konuştuğuna dair rivayetler mevcuttur. Öyle ki el-Kâdir'in et-Tâi' hakkında "Görmesini engelledik, ancak konuşmasını engelleyemedik." diyerek çok konuştuğuna işaret ettiği teyit edilmektedir⁸⁵².

el-Kâdir-Billâh, et-Tâi'ye iyi bakması için güvendiği hizmetlilerinden birini görevlendirmişti. et-Tâi' hilâfet günlerinde olduğu gibi kendisine hizmet edilmesini istemişti. Öte yandan kaynaklarda et-Tâi'nin karakterine dair bazı rivayetler mevcuttur. Söz konusu rivayetlerden birincisine göre bir gün Halife el-Kâdir et-Tâi'ye bir koku gönderdi. et-Tâi' bu "Ebü'l-Abbâs'ın kullandığı parfüm mü?" diye sordu. "Evet" cevabını verdiler. Bunun üzerine o, filan tütsü evinde buna benzer benim kullandığım bir koku olduğunu ve onun birazını kendisine, gerisini de Halife el-Kâdir'e vermelerini söyledi. Halife de onun bu dediğini uyguladı. Rivayetlerden bir diğeri de; Halife el-Kâdir-Billâh'ın bir gün et-Tâi'ye haşlanmış mercimek göndermesidir. et-Tâi' mercimeği yemeyeceğini belirterek geri göndermiştir. Bu nedenle el-Kâdir-Billâh et-Tâi'nin yemek konusunda özel taleplerde bulunmasından dolayı ona kendi aşçılarından bir cariyeyi hizmetine vermiştir. Bu cariye et-Tâi'nin vefatına kadar onun hizmetinde kalmıştır⁸⁵³.

Yukarıda zikredilenlere benzer bir başka rivayet de es-Süyûtî'nin eserinde zikredilmiştir. Rivayete göre bir gece kendisine yarısı tükenmiş bir mum yakıldı. et-Tâi' bu durumu hoş karşılamadı. Bunun üzerine ona yenisini götürdüler⁸⁵⁴. Kaynaklarda kaleme alınan söz konusu bilgiler onun zor beğenen ve sürekli daha iyisini talep eden bir karakterinin olduğunu çağrıştırmaktadır.

Dönemin şairi Şerîf er-Radî'nin şiirlerinden Halife et-Tâi'-Lillâh'ın kişiliğine dair varsayımlar yapmak mümkündür. Şairin aşağıda zikredilen bir beyitinden Halife et-Tâi'-Lillâh'ın yardımsever oluşu ile ilgili varsayım yapmak mümkündür. Şerîf er-

---

⁸⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 225; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 206.

⁸⁵² İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, II, 375; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 87.

⁸⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 194; trk. trc. IX, 81; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 210; Kebî, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, 126.

⁸⁵⁴ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.632; trk. trc. *Halifeler Tarihi*, s.487.

Radî, bu beyitte Halife et-Tâi'-Lillâh'ın kendisine çok yardımda bulunduğunu dile getirmektedir. Beyit şu şekildedir:

هَمَّةٌ كَالسَّمَاءِ بُغْدًا وَ كَالرَّيْحِ هُبُوبًا فِي كُلِّ شَرْقٍ وَ غَرْبٍ

“Bir himmet ki, yükseklikte semâ gibidir, doğu ve batıda esişte rüzgar gibidir.”⁸⁵⁵

Şerîf er-Radî bir başka beyitinde Mümînlerin Emîri et-Tâi'-Lillâh'ın halkını huzur ve bolluk içerisinde yaşattığını belirterek onu methetmiştir. Bu beyitten halifenin halkının refahını önemseydiği tahmin edilmektedir. Beyit şu şekildedir:

هَذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ ظِلُّهُ يَسَعُ الْوَرَى وَ يُجَلِّلُ الْأَحْيَاءَ

“Bu, Emîrü'l-Mü'minîn'dir. Onun gölgesi halkı kuşatır ve yaşayanlara canlılık verir.”⁸⁵⁶

Şerîf er-Radî'nin kaleme aldığı beyitlerden bir diğesinde Halife et-Tâi'-Lillâh güzelliği ve büyüklükle tasvir edilmektedir. Şairin bu beyitinden anlaşıldığı üzere halifenin iyi ve yüce bir karakterinin olduğu muhtemeldir. Şerîf er-Radî söz konusu beyiti ile halifeye olan muhabbetini dile getirmektedir. Beyit şu şekildedir:

يَا جَمِيلاً جَمَالُهُ عَيْنِي وَ عَظِيماً أَعْظَمُهُ مَلَأَ قَلْبِي

“Ey güzelliği gözlerimin dolusu olan güzel.

Ey büyüklüğü kalbimin dolusu olan büyük.”⁸⁵⁷

Şerîf er-Radî'nin beyitlerinden bir tanesinde Halife et-Tâi'-Lillâh'ın şairi iyilikle mükâfatlandırması neticesinde şairin iyilik bulacağına dair olan inanç dile getirilmiştir. Bu beyitten halifenin lütüfkâr ve iyimser bir karakterinin olduğu düşünülebilir. Beyit şu şekildedir:

نَظْرَةٌ مِنْكَ تُرْسِلُ الْمَاءَ فِي عُرِّي وَ تُمَطِّي ظِلِّي وَ تُثْبِتُ ثَرْبِي

“Senin bir nazarın, ağacıma su gönderir, gölgeyi uzatır ve toprağımda ot bitirir.”⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 37; İbn Dihye de et-Tâi'-Lillâh'ın döneminin insanların en cömerti ve yardımseveri olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *en-Nibrâs*, s.118. Recep Dikici, *eş-Şarîf er-Razî'nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987, s.121-122.

⁸⁵⁶ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 15; Dikici, *eş-Şarîf er-Razî'nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, s.163.

⁸⁵⁷ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 38; Dikici, *eş-Şarîf er-Razî'nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, s.151.

⁸⁵⁸ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 39; Dikici, *eş-Şarîf er-Razî'nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, s.175.

İbnü'l-Kerdabus'un eserinde halifenin karakteri ile ilgili bazı önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Müellif onun, Büveyhîlerin baskısı altında hilâfete kalmasına rağmen kibar, samimi ve nazik biri olduğunu ifade etmiş, ayrıca mahremiyete önem verdiğini de belirtmiştir⁸⁵⁹. Yusuf el-Karamânî halifeyi cömert, cesur, hoşgörülü ve kahraman olarak tanımlamakla birlikte onun Büveyhîlere karşı karakteristik özelliklerini gösteremediğini ifade etmiştir⁸⁶⁰.

5.5.2. Hanımları ve Çocukları

Daha önceki bölümlerde zikredildiği üzere et-Tâi'-Lillâh hilâfete geldiğinde 48 yaşındaydı. Halife olana kadar bir aile kurmuş olması ihtimal dâhilindedir. Ancak kaynaklarda Halife et-Tâi'-Lillâh'ın hanımları zikredilirken onun yalnızca Büveyhî emîrlерinin kızları ile yaptığı evliliklerine yer verilmiştir.

Nitekim Bahtiyâr ve Adudüdevle arasında uzun bir süre Bağdat hâkimiyet mücadelesi verilmişti. Bu yüzden Adudüdevle babası Rüknüdevle'nin muhalefeti ile karşılaşınca Bağdat emîrliğinden geçici olarak vazgeçmişti. Durumu fırsat olarak değerlendiren Bahtiyâr ise Bağdat'ta Adudüdevle aleyhine davranmaktan ve onun hakkında kötü sözler sarfetmekten kaçınmayarak emîrliğinin her yerde tanınması için uğraşmıştı. Taraflar arasındaki ilişkiler oldukça gergin ilerlerken Bahtiyâr komşu emîrlükler ile ittifak kurduktan sonra halife ile de bağını güçlendirmek için harekete geçmişti. Bunun için halife ile akrabalık tesis etmeye karar verdi. Kızı Şâh-ı Zenân'ı 100.000 dinar çeyiz karşılığında et-Tâi'-Lillâh ile evlendirmişti⁸⁶¹. İbnü'l-Cevzî nikâh tarihi olarak 10 Zilkade 364/22 Temmuz 975 yılını işaret etmiş, nikâhlarını kıyan kişinin yargıç Ebû Bekir Muhammed b. Abdulrahman b. Kari olduğunu da belirtmiştir. Bununla birlikte müellif düğün tarihini 24 Cemâziyelevvel 366/19 Ocak 977 olarak kaydetmiştir⁸⁶².

Adudüdevle ise hilâfetin kendi soyundan birine kalması umuduyla en büyük kızı Seyyide'yi et-Tâi'-Lillâh ile evlendirerek hilâfet ile bağını güçlendirmeyi ihmal

⁸⁵⁹ İbnü'l-Kerdebus, *el-İktifâ' fî ahbâri'l-hulefâ*, II, 474.

⁸⁶⁰ Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel fi't-târih*, II, 155.

⁸⁶¹ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, s.228; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236, 247; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl fi't-târih*, VIII, 688; trk. trc. VIII, 593; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 474; İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary*, Vol. I, 250; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.259; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; ez-Zehebî, *Siyerü â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 120; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, X/II, 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 476; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 129; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 358; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.57.

⁸⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 236, 247.

etmemiştir⁸⁶³. Bu akid, 369/970 yılında 100.000 dinar mihir karşılığında devletin önde gelenleri ile kadıların şahitliğinde et-Tâi'-Lillâh'ın huzurunda icra edilmiştir. Nikâh merasiminde Adudüdevle'nin vekili olarak Ebû Ali el-Fârisî, hatip olarak da Ebû Ali b. Muhassin b. Ali et-Tenûhî yer almıştır. Gelin sonraki yıl halifenin sarayına geçmiştir⁸⁶⁴. Nikâh gerçekleştiğinde halifenin 53-54 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir.

Kaynaklar Adudüdevle'nin böyle bir evlilikle saltanat ile hilâfeti Deylem devletinde birleştirmeyi amaçladığını aktarmaktadır⁸⁶⁵. Zira kızından erkek çocuk doğduğu takdirde onu veliht yapıp bu yolla hilâfetin Büveyhîler hânedanına geçmesini sağlayacaktı. İbnü'l-Esîr'in dediği gibi Adudüdevle kızı yoluyla hilâfetle neseb bağı kurmuş olacaktı⁸⁶⁶. Bununla beraber Adudüdevle'nin düşüncesi bir arzu olmanın ötesine geçememiştir. Çünkü onun planının farkına varan Halife et-Tâi'-Lillâh, Büveyhîlerin hilâfeti ellerine geçirmelerine engel olmak için Adudüdevle'nin kızı olan hanımı ile zevcî münasebetten kaçınmıştır. Yâkût el-Hamevî, et-Tâi'-Lillâh'ın eşini çok sevdiği hâlde bir erkek çocuk doğurmaması adına ondan uzak kalmak için kendisine hâkim olduğunu anlatan ilginç bir hikâyeye kaydetmektedir. Buna göre halife içki içip sarhoş olduğunda karısının odasına girmemek için odayı kilitler, anahtarı hizmetlilerine verirdi. Sarhoş olduğu takdirde ne yaparsa yapsın anahtarı kendisine vermemeleri gerektiğini tembihlerdi. Olur da bilinci yerinde değilken anahtarı alırsa, buna sebep olan hizmetliyi öldüreceğine dair yemin ederdi. Nitekim sarhoş olduğunda karısına duyduğu aşk alevlenir, odaya girmek için anahtarı isterdi. Ancak hiçkimse halifenin korkusundan anahtarı veremezdi. Bu nedenle ısrar etmekten yorulup odasına

---

⁸⁶³ et-Tenûhî, *Kitâbu'l-Ferec*, I, 42; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 414; ing. trc. Vol. V, 454; trk. trc. s.794; el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.196; Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.117; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 530; Erbilî, *Hülasatü'z-zeheb*, s.259; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s.57.

⁸⁶⁴ Hilâl es-Sâbî, *Rüsûm Dar al-Khilâfah*, s.138; İbnü'l-Cevzî, nikâhın Zilkade/Mayıs ayında gerçekleştiğine değinmiştir (*el-Muntazam*, XIV, 271-72.); el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saïd el-Antâkî*, s.196; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; ez-Zehebî, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*, XV, 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 499. Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Tağrıberdî, eserlerinde 200.000 dinar olarak kaydetmiştir. Bkz. *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 530; *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 135. Kaynaklar gelinin halifenin sarayına dönerken yanında sayısız denecek kadar çok mücevherlerinin olduğundan bahsetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 9; trk. trc. IX, 18; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 540; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 129.

⁸⁶⁵ et-Tenûhî, *Kitâbu'l-Ferec*, I, 43; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 414; ing. trc. Vol. V, 454; trk. trc. s.794; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, V, 2292; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203; Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyün*, s.51.

⁸⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 710; trk. trc. VIII, 614; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 203.

uyumaya giderdi⁸⁶⁷. er-Rûzrâverî de Adudüddевle'nin Cibâl seferinden döndükten sonra halifenin kızından uzak durduğunu öğrenince halifenin bu tutumunu değiştirmesini rica etmek için kızın annesi adına et-Tenûhî'yi göndermek istemiştir. Ancak et-Tenûhî'nin bu görevi yerine getirmekten kaçındığı ifade edilmektedir⁸⁶⁸.

Halifenin yukarıda isimleri zikredilen hanımları dışında farklı bir eşi olup olmadığı kesin değildir. Şerefüddевle Bağdat'ta iktidarı ele geçirdiğinde Halife et-Tâi'-Lillâh 1 Şevval 376/3 Şubat 987'de onun hâkimiyetini onaylamak için büyük bir merasim düzenlemiştir. Kaynaklar söz konusu merasimin detaylarını açıklarken Şerefüddевle'nin tayin fermanı okunduktan sonra halife ile evli olan kızkardeşini görmeye gittiğinden bahsetmektedir⁸⁶⁹. Burada bahsi geçen kadın çok büyük bir ihtimalle Adudüddевle'nin kızı olan Seyyide'dir. Şerefüddевle'nin Bağdat emîri olmadan önce halifenin onun kızkardeşi ile evli olduğu düşünüldüğünde bu olasılık daha da güçlenmektedir.

Aynı şekilde halifenin azledilmesiyle ilgili verilen malumatlar onun Bahâüddевle'nin kızkardeşi ile evli olduğuna dolaylı olarak vurgu yapmaktadır. Kaynaklarda halifenin 381/991'de tutuklanması üzerine hanımının Sahra Rıhtımı'ndaki bir eve getirildiği ve 386/996'da ölene kadar tüm ihtiyaçlarının ağabeyi Bahâüddевle tarafından karşılandığı ifade edilmektedir. Ayrıca sahip olduğu tüm tımarlar yine ağabeyi tarafından kendisine tahsis edilmiştir⁸⁷⁰. Burada bahsi geçen kadının yine büyük bir olasılıkla Seyyide olduğu anlaşılmaktadır. Halifenin Adudüddевle'nin Seyyide dışında bir başka kızı ile evli olduğuna dair herhangi bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamıştır. Bununla birlikte Seyyide'nin Adudüddевle'nin en büyük kızı olduğu düşünüldüğünde Şerefüddевle ve Bahâüddевle'nin hâkimiyetlerinde bahsi geçen kızkardeşlerin farklı kişiler olması da ihtimal dâhilindedir.

Diğer taraftan halifenin çocukları hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Öyle ki kaç çocuğu olduğuna dair kesin bir malumata da ulaşılamamıştır. İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî 377/987 yılı havadislerinden bahsederlerken o yıl vefat eden

---

⁸⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, V, 2292.

⁸⁶⁸ er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribü'l-ümem*, s.20.

⁸⁶⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 141; ing. trc. Vol. VI, 146; er-Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribü'l-ümem*, s.133-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 321-322; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 516; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 148; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.631; trk. trc. s.486; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 404.

⁸⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 208; ing. trc. Vol. VI, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 356; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 53.

şahısların isimleri arasında Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın oğlu olduğu anlaşılan Abdülvahab b. et-Tâi‘ye değinmişlerdir. Onun hakkında yalnızca 18 Rebiülâhir 377/17 Ağustos 987 yılında Çarşamba gecesini vefat ettiği ve babasının Rusafe’de inşa ettirdiği kabristana gömüldüğü bilgisi mevcuttur. Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin eklediği bir diğer bilgi onun Rusafe’deki kabristanda babaannesinin yerine defnedildiğidir⁸⁷¹.

İbn Hazm’ın eserinde halifelerin çocuklarının isimlerinin zikredildiği başlıklara yer verilmiştir. “Mümînlerin Emîri et-Tâi‘-Lillâh’ın Çocukları” başlığında da halifenin yalnızca Cafer adında bir oğlunun olduğuna ve ondan başka çocuğunun bilinmediğine değinilmiştir⁸⁷².

Dönemin şairi Şerîf er-Radî’nin kaleme aldığı beyitlerin bazılarında Halife et-Tâi‘-Lillâh’ın Ebü’l-Feth adında bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu beyitlerin birincisinde Ebü’l-Feth’in uzak bir yerde olmasından dolayı bu durumun büyük bir talihsizlik ve mahrumiyet olduğu ifade edilmektedir. Beyitler aşağıdaki gibidir:

بَابِيكَ يَطْمَحُ نَحْوَ كُلِّ عَظِيمَةٍ   طَرَفٌ تَعْلَمُ بُعْدَكَ الْأَغْضَاءَ

“Senden uzak kalışı mahrumiyet bilen göz, babana yemin ederim ki her ciddi ve büyük işe doğru arzu ile bakmaktadır.”⁸⁷³

İkinci beyitte ise halifenin oğlu Ebü’l-Feth’in vefatı dile getirilmektedir. Beyit şu şekildedir:

يَا رَاجِلاً وَرَدَ الثَّرَى فِي لَيْلَةٍ   كَادَ الظَّلَامُ بِهَا يَكُونُ ضِيَاءَ

“Ey yolcu, çığ, karanlığın nerdeyse aydınlık olacağı bir gecede düştü.”⁸⁷⁴

Yukarıda zikredilen beyitlerden et-Tâi‘-Lillâh’ın, Ebü’l-Feth adında bir oğlunun daha olduğu kanıtlanmaktadır. Ayrıca Şerîf er-Radî’nin Ebü’l-Feth’in vefatı sebebiyle halifeye övgü dolu bir şiir kaleme alması taziye amaçlı tesellide bulunmak istediğini göstermektedir⁸⁷⁵.

⁸⁷¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 326; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVIII, 29; Erbilî, *Hülasatü’z-zeheb*, s.261.

⁸⁷² İbn Hazm, *Cemheretü’l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1982, s.31.

⁸⁷³ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 17; Dikici, *eş-Şarîf er-Razî’nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, s.128.

⁸⁷⁴ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, I, 14-15; Dikici, *eş-Şarîf er-Razî’nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, s.152.

⁸⁷⁵ Hulv, *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şi’ruhu*, I, 114.

SONUÇ

Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh, Büveyhîlerin Irak yönünde fetihlerini genişletip hilâfet merkezine hâkim oldukları bir dönemde hilâfet makamına gelmiştir. Onun 17 yıl süren hilâfeti döneminde Irak'ta iktidar beş Büveyhî emîri, bir Türk emîr olmak üzere altı defa el değiştirmiştir.

Kaynaklarda et-Tâi'nin hilâfet dönemi öncesi hayatıyla ilgili kısıtlı malumat vardır. Büveyhî Emîri Muizzüddeve, Irak iktidarını ele geçirdiğinde el-Müstekfî-Billâh'ı hilâfetten azletmiş, halifenin babası el-Mutî'-Lillâh'ı halife tayin etmiştir. Bu dönemde Büveyhîler, Şîî bir hilâfet kurmak gibi bir girişimde bulunmuş, ancak tarihsel şartlar bu arzularının önüne geçmiştir. Bilhassa hâkim oldukları coğrafyada yaşayan kimselerin Sünnî olup, Abbâsî hilâfetine bağlılıkları onların mecburî olarak halifelere entegre olmalarına sebebiyet vermiştir. Öte yandan rakip siyasal oluşumların da Sünnîliği benimsemeleri iktidarlarının devamı açısından tehlike yaratacak olmasından dolayı Abbâsî halifelerini makamlarında bırakarak bir asır hâkimiyet kurmayı başarmışlardır. Bunu yaparken onların hukukî yetkilerine müdahale etmekten de geri durmamışlardır.

el-Mutî'-Lillâh dönemi hilâfetin dönüşümünün başlangıç evresi olarak kabul edilebilir. Bu dönemde Büveyhî emîrleri ve diğer nüfuz sahibi emîrler arasında hâkimiyet mücadeleleri olduğundan hilâfet merkezinde huzur ve sükûnet tam anlamıyla sağlanamamıştır. Siyasî meşguliyetler sebebiyle halifenin hukukî konumuna yapılan müdahaleler et-Tâi' döneminde olduğu kadar bariz olmamıştır.

Halife et-Tâi'-Lillâh hilâfet makamına Türk Hâcib Sebük Tegin tarafından getirilmiştir. Bu zatın Bahtiyâr ile giriştiği hâkimiyet mücadelesini kazanmasıyla Türklerin Bağdat'ta altı aylık bir iktidar dönemi başlamıştır. Bu süreçte hilâfete tayin edilen et-Tâi', Büveyhîlerin iktidara hâkim olduğu döneme kıyasla idarî anlamda daha rahat hareket etmek imkânı bulmuştur. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş Sebük Tegin'in vefat etmesiyle Irak'ta iktidar tekrar Büveyhîlerin eline geçmiştir. Bu

dönemden sonra Büveyhî hânedan üyeleri arasında yaşanan nüfuz savaşlarını Adudüdevle kazanmış ve Irak'taki hâkimiyeti başlamıştır. Özellikle siyasî, toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan Büveyhîlerin en zirve dönemini yaşatan Adudüdevle'nin et-Tâi' ile çağdaş olması halife ve hilâfet açısından farklı bir değişim-dönüşüm meydana getirmiştir.

Büveyhîlerin Irak'ı ele geçirmelerinden itibaren halifelerin devlet yönetimindeki yetkileri büyük ölçüde kullanılamaz hale gelmiştir. Elleri kalan yegâne güç dinî nüfuzları olmuştur. Daha doğru bir ifade ile Büveyhî emîrleri onların söz konusu alandaki güçlerini kullanmalarına müsaade etmişlerdir. Aynı zamanda halifelerin dinî nüfuzlarını kendi hâkimiyetlerini meşru kılmamanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Halife et-Tâi'nin, Bağdat'a dönüşü sırasında Adudüdevle'nin halkın şahit olacağı şekilde halifenin önünde yeri öpmesi onun Irak iktidarının sahibi olduğunu göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır. Diğer taraftan Büveyhî emîrinin halifeyi kendisiyle beraber savaş meydanına götürmesi de ordunun başında bulunmayan ve hiçbir yetkisi olmayan halifenin manevî gücünü kullanmak istemesiyle yakından alakalı gözükmektedir.

Abbâsî halifelerinden hiçbiri et-Tâi'-Lillâh'ın hilâfetinde olduğu kadar yönetimin hemen her alanında nüfuz ve itibarlarını bu denli kaybetmemişlerdir. Bu nedenle onu hilâfetin dönüşümünün derinden hissedildiği sürecin halifesi olarak tanımlamak gerekmektedir. Halifenin devlet idaresinde hiçbir etkinliğinin kalmadığına dair pek çok örnek tespit edilmiştir. Vezaret kurumu halifelerin denetiminden çıkarak Büveyhî emîrlerinin kontrolüne girmiştir. Böylelikle Halife et-Tâi', veziri gibi görev yapan bazı kâtipler tayin etmiştir. Amcasının oğlu el-Kâdir-Billâh ile mirasa dayalı bir anlaşmazlık yaşamasından ötürü hilâfetini tehlikede gören halife, onu yakalaması için kâtibini yollamıştır. Nitekim halife, vezirin sorumluluğunda olan durumları kâtibi aracılığıyla çözüme kavuşturmak istemiştir.

Diğer taraftan halifelerin yetkisi dâhilinde olan konuların başında gelen adli mekanizma yine et-Tâi'-Lillâh döneminde çeşitli müdahalelerle karşılaşmıştır. Adudüdevle, halifenin kâdi'l-kudât olarak atadığı kişiyi görevinden azledip hapsedmiştir. Onun yerine tayin ettiği kişi kendi tercihi ile belirlenmiştir. O döneme kadar söz konusu alanda hiçbir müdahale görülmezken, et-Tâi' zamanında böyle bir tayinin gerçekleşmesi onun bu alanda da yetkisinin kalmadığının kanıtıdır.

Hilâfet merkezinde cami ve mescitlerin idaresi halifelerin yetkileri arasında bulunurken Halife et-Tâi'-Lillâh zamanında söz konusu alanda da müdahalenin olduğu gözlenmiştir. Daha önce camiler ve görevliler ile ilgili her konu Nakîbü'l-Abbâsîyyîn mensuplarının sorumluluğundayken, Adudüddeve'nin müdahalesiyle söz konusu işler Şîi Nakîbü'l-Alevîyyîn kurumuna bağlı kişilerin kontrolüne geçmiştir. Böylece halifenin denetiminde olan bir konu daha Büveyhî idaresine bağlanmıştır.

Bunların yanında halifeler devlet ekonomisindeki yetkilerini kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda Büveyhî emîrlerinden maaş alarak geçimlerini sağlamışlardır. Halifelere ait araziler ve oradan elde edilen gelirler emîrlerin kontrolüne girmiştir. Halife et-Tâi'nin gelirlerinde yaşanan dalgalanmalar onun bu konuda da müdahaleye maruz kaldığının ispatıdır.

Büveyhîler zamanında halifelerin mallarının müsadere edildiğine dair örnekler de vardır. Buradaki en önemli nokta halifelerin malî vaziyetleri uğruna hilâfetten azledilmek korkusunu taşımalarıdır. Nitekim Halife et-Tâi'-Lillâh söz konusu endişesine rağmen Büveyhî Emîri Bahâüddeve'nin malî hırsı sebebiyle hilâfetten azledilmiştir.

Büveyhî emîrlerinin tayin merasimlerinde daha önce uygulanmayan pratikler et-Tâi' döneminde hayata geçirilmiştir. Adudüddeve'nin hilâfet merkezindeki iktidarı kesinleştikten sonra halifeden aldığı yetki belgesinde geçen ifadeler sabık halifelerin verdikleri belgelerde bulunanlardan farklıdır. et-Tâi'-Lillâh kendi sorumluluğunda olan bütün dünyevî işleri Büveyhî emîrine devretmiş ve onu sınırsız yetkilerle donatmıştır. Böylelikle daha önce Abbâsîlerde görülmemiş bir uygulamayı başlatan halife olmuştur. Adudüddeve'nin halifenin ona tüm yetkileri verdiği cümleyi tekrar etmesini istemesi hâkimiyetinin meşruluğunu halk nezdinde ispatlamak istediğini göstermektedir. Tayin merasiminde yaşanan bu gelişmeler sonraki Irak Büveyhî emîrleri tarafından da örnek alınmıştır. Böylece et-Tâi'nin Adudüddeve için söylediği veya söylemek zorunda kaldığı ifadeler sonraki emîrler tarafından zorunlu hale getirilmiştir.

et-Tâi'nin uygulamaya mecbur bırakıldığı bir başka konu emîrlerin bir seferden hilâfet merkezine döndükleri esnada halifenin onu karşılamaya gitmesi olmuştur. Normalde halifenin bir emîre taziye için ziyarette bulunması daha anlaşılır bir durumken, halifenin istemeyerek de olsa emîri karşılamaya mecbur edilmesi onun Büveyhîler karşısında ne kadar aciz durumda kaldığını ispatlamaktadır.

Tüm bunların dışında halifelerin hukuken devlet başkanı olarak uzun yıllardır sahip oldukları belli başlı bazı sembolleri vardır. Bunlar arasında halifenin kendisini metbû tanıyan emîrlerin iktidarını onaylamak için onlara unvan vermek, hâkimiyeti altında bulunan topraklarda adına hutbe okutmak, sikke bastırmak ve nevbet çaldırmak gibi semboller bulunmaktadır. Sadece halifelerin sahip oldukları söz konusu alâmetlere Büveyhîler kendi istedikleri şekilde yön vermişlerdir. et-Tâi‘ ise bahsi geçen semboller arasında bulunan unvan mevzusunda rahat davranmamıştır. Büveyhî emîrleri siyasî meselelerinin çözümü için halifenin adıyla unvanlar dağıtmışlar ve et-Tâi‘nin itibarını hiçe saymışlardır. Öte yandan daha önce hilâfet merkezinde sadece halife adına okutulan hutbeye et-Tâi‘ zamanında adı geçen hânedanın emîrleri ortak olmuşlardır. Bağdat minberlerinden artık sadece halifenin adı değil mevcut iktidardaki emîrin adı da duyurulmuştur. Sikke konusu da hutbeden farksız olmamıştır. Onlar sikkelerde kendi unvanlarına yer vermiş, halifenin unvanını bastırmamışlardır. Sikkelerde sadece et-Tâi‘nin adını belirtmeleri bu dönemde gözlemlenen hilâfet hukukundaki bir başka değişimdir. Yine sadece halifenin sarayının önünde çalınan nevbetin et-Tâi‘nin hilâfeti döneminde dönüşüm geçirerek Büveyhî emîrlerinin saraylarının önünde de çalınmaya başlamasıyla onun üstünlüğüne aykırı bir durum ortaya çıkmıştır.

Halife et-Tâi‘ adına düzenlenen tayin kararnâmelerinde ise halifenin onayına başvurmamışlardır. Büveyhî emîrleri bu konuyu hem hânedan içi meselelerinde hem de dış siyasî münasebetlerinde rakip mahallî hânedanların emîrleri için kullanmışlardır. Halife, onayı alınmadan bir tayin mektubunun kendi adına gönderildiğini öğrenmiş, bu nedenle Adudüdevle‘ye tavır koyarak hilâfet merkezinde hutbe okutmamıştır. Halifenin iktidarın meşruluğunun göstergesi niteliğindeki hutbeye izin vermemesi bu konuya ne derece ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Halife et-Tâi‘ döneminde halifenin yetkilerini kullanamadığını gösteren bir başka konu dış münasebetlerde onun hiçbir suretle ön plana çıkamamasıdır. Genellikle nüfuzlu emîrler vasıtasıyla Müslüman âleminin dinî lideri olduğunu göstermek için İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde adına hutbe okutulmuştur. Özellikle Fâtımîlerin tarih sahnesine çıkmalarından sonra Sünnî hilâfet ile bu konuda aralarında bir rekabet söz konusu olmuştur. Büveyhîler halife adına haricî ilişkileri yönetmişler ve dış siyasette onun temsilcisi gibi davranmışlardır. Ancak Türk Hâcib Alp Tegin‘in Suriye‘yi ele geçirdiğinde halife adına hutbe okutması Büveyhî emîrlerinin bilgisi

dışında gelişen bir durumdur. Bu durum halifenin Türkler ve Büveyhîler arasında kaldığı bir dönemin sonucu olarak yansımıştır. Halifenin Adudüdevle döneminde Türk lider ile irtibat kurmaması bir süre sonra hutbenin Fâtımîlere geçmesine neden olmuştur. Adudüdevle gibi güçlü bir emîrin et-Tâî'nin hilâfeti döneminde yaşamış olması halifenin dış arenadaki güçlü devletlere karşı itibarını koruyan ancak hilâfet merkezinde ise tam tersi gelişmelerin yaşanmasına sebep olan bir durumdur. Zira Adudüdevle'nin vefatından sonra Büveyhî ailesi arasındaki çekişmeler hânedanı zayıflatmış, halifeler tekrar eski nüfuzlarını elde etmek için politikalar geliştirebilmişlerdir.

Tüm işaret edilen istisnaların et-Tâî döneminde gerçekleşmiş olması onun halifelik yetkilerini uygulamak gücünü tamamen kaybettiği anlamını taşımaktadır. Aslında halifelerin bazı yetkileri kullanamaz hale gelmeleri Büveyhîlerden önce başlamış olsa da, Halife et-Tâî döneminde bu durum iyice belirgin bir hal almış ve el-Kâdir-Billâh zamanına kadar süreklilik arz etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Kaynak Eserler

el-Antâkî, *Târîhu Yahya b. Saîd el-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Jarrous Press, Trablus 1990.

el-Cahiz, *Menakıbu cündü'l-hilafe ve fezailü'l-Etrak, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

el-Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsırî*, I-II, trc., Afaf es-Seyyid Zeydan, el-Merkezü'l-Kavmi li't-Terceme, Kahire 2012; *Tabakat-ı Nasırî: a general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, translated by Major H. G. Raverty, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970.

Ebû İshak es-Sâbî, *Dîvânu Resâil es-Sâbî*, I-II, thk. İhsan Zennûn es-Samirî, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2017/1439.

Ebû İshâk es-Sâbî, *el-Muhtâr min resaili Ebî İshak İbrahim b. Hilâl İbn Zehrun es-Sâbî' = el-Muhtâr min resaili's-Sâbî'*, nşr. Emîr Şekîb Arslan, Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, Beyrut [t.y.].

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihü'z-zaman*, thk. Eb İshak Ermele, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986.

el-Erbilî, *Hülasatü'z-zehebi'l-mesbuk muhtasar min siyeri'l-müluk*, tsh. Mekki es-Seyyid Casim, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat [t.y.].

Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, haz. Rahîm Rezâzâdeh Malek, Tehran 1384/2005.

Hamdullah el-Müstevfi, *Târih-i Güzide*, thk. Abdülhüseyn Nevai, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387; trk trc., Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

el-Hemedânî, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, Müessesetü'n-Nasr, Tahran 1961.

Hilâl b. Muhassin b. İbrâhîm Sâbî, *Rusum dar al-khilafah*, translated by Elie A. Salem, American University of Beirut, Beyrut 1977.

Hindûşâh es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef der tevârih-i hulefâ ve vüzerâ-yı îşân*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357.

Hudârî Bek, *Muhadaratü Târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye = (ed-Devletü'l-Abbasiyye)*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut [t.y.].

İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-Abbâs*, thk. Mediha Şerkavi, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2001.

İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, I, (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1385/1965.

İbn Fadlân, *er-Rihle*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, III-IV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413.

İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's biographical dictionary = Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, I, ing. trc. Baron Mac-Guckin de Slane, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut 1970.

İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014; *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, ing. trc. William Ouseley; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve Fetihler: (Esmâ'ü'l-hulefâ ve fütuhu'l-İslâm)*, şrh. ve thk. Bediusseyid el-Lahham, trk. trc. Şaban Öz, Ankara 2004.

İbn Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1982.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, trk. trc. Mehmet Keskin, X-XI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, thk. Muhammed Taha Zeyni, Müessesetü'r-Risâle, Kahire 1967/1387.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1300.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım Emami, Suruş, İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslâmi-yi İran, Tahran 2001/1421; trk. trc. Kıvameddin Burslan, *Tecâribü'l-ümem*, yay. haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul, TTK, Ankara 2016; *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*: edited translated and elucidated Henry Frederick Amedroz, David Samuel Margoliouth, Basil Blackwell, Oxford 1921.

İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, III-IV Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Kahire 1929.

İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-leâfe fî men veliye's-salţana ve'l-hilâfe*, thk. Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed, Vizaretü's-Sekâfe el-Hey'etü'l-Amme, I, Kahire 1997.

İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbare, Vizaretü's-Sekâfe, Dimaşk 1928.

İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürretü'l-maziyye fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtimiyye*, VI, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire 1961.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996/1417.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XIV-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, VII, VIII, thk. Halil Me'mun Şiha, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 2002/1422; trk. trc. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII; trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX-XI; trk. trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-bahir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymat, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire [t.y.].

İbnü'l-Ezrak, *Târihü'l-Farikî: ed-devletü'l-Mervaniyye*, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, Beyrut 1974.

İbnü'l-Ezrak, *el-Fârikî, Târihu Meyyafarikin*, thk. Kerim Faruk el-Huli, Yusuf Baluken, İstanbul 2014.

İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, IV, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihi Dimaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülgani, Daru Sa'deddin; Dâru Kinân, Dimaşk 2013/1434.

İbnü'l-Kerdebus, *el-iktifâ' fi ahbâri'l-hulefâ*, II, thk. Salih b. Abdullah el-Gamidi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2008/1429.

İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, thk. Ahmed Rifad Bedravi, I-II, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1970.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, trk. trc. Ramazan Şeşen; ed. Abdulkadir Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*, thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî, Dâru Kinân, Dimaşk 2011.

İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

el-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, ihtimam Takî Bîniş, Çaphane-i Danişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1363.

el-İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. İrec Efşâr, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1989; *Ülkelerin Yolları*, trk. trc. Murat Ağarı, İstanbul 2015.

el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980; *Halifelik Kurumu ve Tarihi (1355-1417)*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'sı*, IV, şrh. ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

Kitâbü'l-uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik, nşr. Ömer Saidi, Institut Français de Damas, Dimaşk 1972.

Kur'an-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, Ankara 2017.

- el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 1973.
- el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, ing. trc. Basil Anthony Collins, Doha 1994; *İslâm Coğrafyası*, trk. trc. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- el-Makrizî, *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtümiyyîn el-hulefâ*, I, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Kahire 1996/1416.
- el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1384-1385/1964-1965.
- el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf (coğrafya ve tarih)*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- Muhsin el-Emîn, *A'yânu'ş-Şîa*, IX, thk. Hasan el-Emin, Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, Beyrut 1983/1403.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-düvel Hamdâniler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*, trk. trc. Ömer Tellioğlu, İstanbul 2018.
- Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledü'ş-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk*, Farsça metin ve trk. trc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, I-II, TTK, Ankara 2015.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Mehmet Taha Ayar, Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul 2009.
- en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, XXIII, thk. Ahmed Kamil Zekî, Kahire 1980; XXVI-XXVII, thk. Fevzi Anitil-Saîd Aşur, Kahire 1985.
- el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, trk. trc. D. Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, İstanbul 2014.
- er-Rûzrâverî, *Zeylu Kitâbi Tecâribü'l-ümem*, ed. Henry Frederick Amedroz, Kahire 1334/1916.
- es-Safedî, *Nektü'l-himyan fî nüketi'l-umyân*, nşr. Ahmed Zeki Bek, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Kahire 1911/1329.
- es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, X/II, XV, XIX, thk. Sven Dederling, Jacqueline Sublet, Ali Amare, Bernd Radtke, Rıdvan Seyyid, Beyrut 2000.
- es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, II, şrh. ve thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983/1403.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân*, XVII, thk. Ammâr Reyhâvî; XVIII-XIX, thk. Muhammed Enes el-Hinn-Kâmil Muhammed el-Herrât, Dımaşk 2013; XX-XXII, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Dımaşk 2013.
- es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakîlillâh ev Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye Sene 322 ilâ Sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, ed. by. J. Heyworth Dunne, Matba'at üş-Şâvî, Kahire, 1935.
- Sürûr, Muhammed Cemâleddîn, *Siyâsetü'l-Fâtümiyyîn el-Haricîyye*, Kahire 1976.
- es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, Darü'l-Minhac, Cidde 2012/1433; *Halîfeler Tarihi (Târîhu'l-hulefa)*, trk. trc. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018.
- es-Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kâhire*, II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1967/1387.

Şebânkârî, *Mecma' u'l-ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, trk. trc. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021.

Şerîf er-Radî, *Divanü'ş-Şerîf er-Radî*, I-II, Dâru Sadır, Beyrut 1307/1889.

et-Taberî, “The Abbâsîd Revolution”, *The History of al-Tabari*, Vol. XXVII, ing. trc. John Alden Williams; editorial board Ihsan Abbas, State University of New York, Albany 1985.

et-Tenûhî, *Kitâbü'l-ferec ba'de'ş-şidde*, II, thk. Abbûd eş-Şalecî, Daru Sadır, Beyrut [t.y.].

et-Tenûhî, *Neşvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzakere*, I, thk. Abbûd eş-Şalecî, Dâru Sadır, Beyrut 1971/1391-1973/1393.

el-Utbî, *Tarihü'l-Utbî*, I-II, thk. Ahmed Adnan Salih el-Hamdani, Darü'l-Muktebes, Beyrut 2015/1436.

el-Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, II, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1970/1390.

el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, trk. trc. Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, İstanbul 2004.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, IV, V, thk. İhsân Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fî't-târih*, II, thk. Ahmed Hatit, Fehmi Sa'd, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1992/1412.

ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, XXVI, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1993.

ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmâîl Merve-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.

ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, thk. Şuayb el-Arnaut, İbrâhim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983/1403; XVI, thk. Şuayb el-Arnaut, Ekrem el-Bûşî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984/1404.

2. Araştırma Eserleri

el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *fî't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endülüsî*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut [t.y.].

Abbott, Nabia, “Two Būyid Coins in the Oriental Institute”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 56/4 (1939), s.350-364.

Abdülazîz el-Alevî, “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *DİA*, XIX, 483-484.

Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi, Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, trk. trc. Kasım Koç, İstanbul 2020.

Abdülazîz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-Evvel*, Bağdat 1945.

Abdülazîz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi: Bir Önsöz*, trk. trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.

- Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdad”, *DİA*, IV, 425-433.
- Abdülazîz ed-Dûrî, “Enbâr”, *DİA*, XI, 171.
- Ağırakça, Ahmet, “Abbâsî Devri Türk Kumandanlarından Ebü'l-Vefa Muzaffer Tüzün et-Türkî ve Emîrî'l-ümerâlîği”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, s.119-142.
- Ağırakça, Ahmet, “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları Sebüktekin”, *Belleten*, LIII/206-208, Ankara 1989, s.607-636.
- Ağırakça, Ahmet, “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları II Alptekin”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (1988), s.1-18.
- Ağırakça, Ahmet, “İbn Râik”, *DİA*, XX, 242.
- Ağırakça, Ahmet, “İhşîdîler”, *DİA*, XXI, 551-553.
- Akdağ, Ersin, *Ebû Ali el-Fârisî ve “el-İdâh el-Adûdî” Adlı Eserinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022.
- Akoğlu, Muharrem, “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbâsî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2011), s.55-74.
- Akoğlu, Muharrem, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006.
- Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2007.
- Aktan, Ali, “Mu'tazîd-Billâh”, *DİA*, XXXI, 383-384.
- Aktan, Ali, “Mu'temid-Alellah”, *DİA*, XXXI, 387-388.
- Aktan, Ali, “Mu'tez-Billâh”, *DİA*, XXXI, 390-391.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1986.
- Al-Rudainy, Reem Saud, *The Role of Women in Buyid and Saljuq Period of the Abbasid (339-447/950-1055 and 447-547/1055-1152): Recase of Iraq*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Exeter 2014.
- Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, XLIV, 180-188.
- Ansari, A. S. Bazmee, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, *DİA*, VIII, 98-99.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III: Emevîler Dönemi*, İstanbul 2008.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*, İstanbul 2011.
- Apak, Adem, *Asâbiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Bursa 2004.
- Apak, İlknur, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019.
- Arı, Mehmet Salih, *Rüstemîler*, Van 2007.
- Arslan, İhsan, “Abbâsî Devleti'ndeki Komutanların Siyasî ve İdarî Sahalarda Etkileri Mûnisü'l-Muzaffer Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/26 (2013), s.57-76.

- Arslan, İhsan, “İlk Türk-İslâm Devletleri'nin Abbâsî Hilâfeti ile Münasebetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 27/6, (2013), s.93-106.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2004), s.21-38.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2002), s.69-88.
- Ateş, Ahmet, “Deylem”, *İA*, III, 571.
- Avcı, Casim, “Medâin”, *DİA*, XXVIII, 289.
- Avcı, Casim, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, *DİA*, XXIX, 353-355.
- Avcı, Casim, “Mu'tasım-Billâh”, *DİA*, XXXI, 380-382.
- Avcı, Casim, “Rûzrâverî”, *DİA*, XXXV, 281.
- Avcı, Casim, “Sâbî, Hilâl b. Muhassin”, *DİA*, XXXV, 340-341.
- Avcı, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, 288-291.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Ankara 2015.
- Aydın, Cengiz, “Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî”, *DİA*, X, 348-349.
- Aydın, Yunus Emre, “Fâtımî Ordusunda Türk Unsuru”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12 (2020), s.337-362.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.
- Azimli, Mehmet, “Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, *Maarife*, 1 (2000), s.157-163.
- Azimli, Mehmet, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hânedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2 (2005), s.19-32.
- Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, XVIII, 425-428.
- Barthold, V. V., “Saffâriler Tarihi Hakkında”, *Belleten*, VII/26 (1943), s.325-334.
- Barthold, V. V., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, geniş izah, düzeltme ve ilave: Mehmed Fuad Köprülü, Ankara 2004.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Bayrakdar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, XX, 201-208.
- Bazin, Marcel, “Kirman”, *DİA*, XXVI, 62-63.
- Bedî, Muhammed Şerîf, *es-Sirâu'l-edebeî beyne'l-mevâlî ve'l-Arab*, Kahire 1954.
- Bilge, Mustafa L., “Ahsenü't-Tekâsîm”, *DİA*, II, 179-180.
- Bosworth, C. E., “Administrative Literature”, *The Cambridge History of Arabic Literature: Religion Science and Learning in the Abbasid Period*, Cambridge 1990.
- Bosworth, C. E., “Mâkân b. Kâkî”, *EI*², VI, 115.
- Bosworth, C. E., “Military Organisation under the Büyids of Persia and Iraq”, *Oriens*, Vol. 18/19 (1965/1966), s.143-167.

- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Vol. V, ed. by J.A. Boyle, Cambridge, 1968, s.1-202.
- Bosworth, C. E., "The Tâhirids and Saffârids", *CHIr*, IV, Cambridge 1993, s.90-135.
- Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı)*, trk. trc. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- Bosworth, C. E., *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz: (247/861 to 949/1542-3)*, California 1994.
- Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, 16-17.
- Bozkurt, Nahide, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, 258-261.
- Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.
- Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-104.
- Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII, 377-379.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul 2013.
- Bozkurt, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, Ankara 2002.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 1999.
- Bozkurt, Nebi, "Lakap", *DİA*, XXVII, 65-67.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhîler ve Şîlik*, Sivas 2003.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trk. trc. Neşet Çağatay, Ankara 2002.
- Broome, Micheal, *A Handbook of Islamic Coins*, Londra 1985.
- Busse, Heribert, "Iran Under the Buyids", *CHIr*, IV, 250-305.
- Busse, Heribert, *Chalif und Grosskönig: die Buyiden im Irak (945-1055)*, Ergon Verlag, Beirut 2004.
- Cahen, C. L., "Buwayhids", *EP*, I, 1350.
- Cahen, Claude, *İslâmiyet*, trk. trc. Esat Mermi Erendor, İstanbul 1990.
- Can, Mesut, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri (Fazl b. Sehl Örneği)*, Konya 2016.
- Cemâlüddîn Alî b. Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-münkati'a*, thk. Andre Ferre, Institut Français d'Archeologie Orientale (Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransi li'l-Asari's-Şarkıyye) (IFAO), Kahire 1972.
- Chokr, Melhem, *İslam'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, trk. trc. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2002.
- Clot, Andre, *Hârûnürreşîd ve Abbâsîler Dönemi*, trk. trc. Nedim Demirtaş, haz. Akın Terzi, İstanbul 2007.
- Çeçen, Kazım, "Bent", *DİA*, V, 460-465.
- Çelik, Aydın, "Ağlebîler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2006), s.87-107.

Çelik, Aydın, “Fatımiler Devrinde Bir Türk Komutan: Alptekin”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:12, sy:1, s.283-296.

Çelik, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fâtımiler Devleti: Siyasî Tarih (909-969)*, Ankara 2007.

Çelik, Sabahattin, “Abbâsiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/15 (2006), s.95-106.

Çuhadar, Mustafa – Yiğit, İsmail, “İbn Tağrıberdî”, *DİA*, XX, 385-388.

Demircan, Adnan, “Tâi‘-Lillâh”, *DİA*, XXXIX, 447-448.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul 1996.

Dikici, Recep, *eş-Şarîf er-Razî'nin Hayatı, Dil ve Edebiyat Hakkındaki Çalışmaları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.

Doğan, İsa, “Hasan el-Utrûş”, *DİA*, XVI, 356-358.

Doğan, Nagihan, “Erken Abbâsî Hilâfetinde Bir Velihtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti”, *Belleten*, LXXVIII/283, (2014), s.23-47.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, haz. Hakkı Dursun Yıldız, III, İstanbul 1986.

Donohue, John J., *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future*, edited by Wadad Kadi, Rotraud Wielandt, E.J. Brill, Leiden 2003.

Durmuş, İsmail – Ergin, Ali Şakir, “İbnü'l-Verdî, Zeynüddin”, *DİA*, XXI, 239-240.

Durmuş, İsmail, “İnşâ”, *DİA*, XXII, 334-337.

Durmuş, İsmail, “Safedî”, *DİA*, XXXV, 447-450.

Duygun, Gülhan, *Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2015), s.417-439.

Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, trk. trc. Selçuk Alkın, İstanbul 1997.

Emîn, Hüseyin Ahmed, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad 1965.

Er, Rahmi, “Sâbî, Ebû İshak”, *DİA*, XXXV, 339-340.

Erdemir, Ayşegül Demirhan, “Ali b. Abbas el-Mecûsî”, *DİA*, II, 379-380.

Ezdi, Ali b. Zafer, *Hamdânîler: Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş bir İslâm Emîrliği*, trk. trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011.

Faghihî, Ali Asghar, *Âl'e Buye ve Uzae-i Zaman-i İşan Ba Nemudari Az Zendegi-i Merdum An Asr*, İntişarat-i Saba, Tehran 1322 hş., s.95-102.

Fathi, Asghar, “The Islamic Pulpit as a Medium of Political Communication”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 20/2 (1981), s.163-172.

- Fıglalı, Ethem Ruhi, “İsnâaşeriyye”, *DİA*, XXIII, 142-147.
- Genç, Süleyman, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbâsî İlişkileri”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s.639-658.
- Gibb, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, trk. trc. Hasan Kurt, Ankara 2005.
- Gully, Adrian, “Epistles for Grammarians: Illustrations from the inshâ' Literature”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXIII (1996), s.147-166.
- Gümüş, Tayfun, *er-Rûzrâverî'nin Zeylû Tecâribi'l-ümem Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin, “Abbâs Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Belleten*, IV (1995) s.175-205.
- Güner, Ahmet, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1999), s.47-72.
- Güner, Ahmet, “Mutî'-Lillâh”, *DİA*, XXXI, 401-402.
- Güner, Ahmet, “Müttakî-Lillâh”, *DİA*, XXXII, 223-224.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-972)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999.
- Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya 2012.
- Güzel, Fatih, *Abbâsîlerde Emîrî'l-ümerâlık Müessesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.
- Hacıyev, Khanoglan, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul 2017.
- Hançabay, Halil İbrahim, “Abbâsî İdarî Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Dîvânü'l-inşâ Reisi Emînüddeve İbnü'l-Mûsalâyâ (ö. 497/1104) Tarafından Kaleme Alınan Resmî ve Şahsî Mektuplar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 43 (2020), s.45-71.
- Hanne, Eric J., *The Caliphate Revisited: The Abbâsids of 11th and 12th Century Baghdad*, Michigan 1998, s.84-104.
- Hanne, Eric J., “Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court”, *HAWWA* (2005), s.80-110.
- Harputlî, Ali Hüsnî, *el-Azîz-Billâh el-Fâtımî*, Vizaretü's-Sekafe, Kahire 1968.
- Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslâmiyye: münzü'l-fethi'l-Arabi hatta nihayeti'd-Devleti'l-Fâtımîye*, Kahire 1990-1991.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, II, trk. trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1985.
- Hey'et, Cevad, “Fars”, *DİA*, XII, 174-176.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, trk. trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.

- Hitti, Philip K., *The Arabs, A Short History*, London 1960.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslamın Serüveni*, I, İstanbul 1993.
- Huart, Cl., “Cibâl”, *İA*, III, 158.
- Hulv, Abdülfettah Muhammed, *eş-Şerîf er-Radî: hayatuhu ve dirasetuhu ve şi’ruhu*, I, Hecr li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, Kahire 1986.
- Hunkan, Ömer Soner, “Hilâfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2008), s.26-33.
- Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2015.
- Hunkan, Ömer Soner, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Eylül 2006, s.653-666.
- İbrâhîm Selmân el-Kurevî, *el-Büveyhîyyûn ve’l-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, Kuveyt 1982.
- İlgün, Kasım, *Halîfe Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.
- İpşirli, Mehmet, “Kalkaşendî”, *DİA*, XXIV, 263-265.
- İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, I, editörler Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018; *Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*, VII, ed. İsmail Hakkı Atçeken, Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, I, haz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, İstanbul 1970.
- İzgi, Cevat, “İbnü’l-Devâdârî”, *DİA*, XXI, 11-13.
- Jiwa, Shainool, “Fâtimid-Büyd Diplomacy During The Reign of al-‘Azîz Billâh (365/975-386/996)”, *Journal of Islamic Studies*, 3/1 (1992), s.57-71.
- Kabir, Mafizullah, “The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period (946-1055 A.D.)”, *Journal of the Asiatic Society*, Pakistan (1957), s.174-180.
- Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Iran Society, Calcutta 1964.
- Kallek, Cengiz, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 180-186.
- Kallek, Cengiz, “Miskal”, *DİA*, XXX, 182-183.
- Kan, Kadir, *Abbâsî Halifesi Vâsik ve Dönemi (227-232/842-847)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003.
- Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, XVI, 452-460.
- Kapaşahin, Muhittin, *Ağlebîler: 800-909*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, *DİA*, XV, 446-447.
- Kaya, Ali, “Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne’nin Sonuçları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX/1 (2015), s.7-32.
- Kaymak, Suat, *Abbâsî Halifesi el-Kaim-Biemrillâh ve Dönemi (1031-1075)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

Kaymak, Suat, *Selçuklular Döneminde Bağdat'ta Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

Kebî, Zübeyr Şefik, *Mevsua'tu hulefâi'l-müslimîn*, II, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut 1994.

Keleş, Nevzat, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 12/9, s.55-88.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986.

Kennedy, Hugh, "The Origins of the Aghlabids", *The Aghlabids and Their Neighbors*, ed. G.D. Anderson-C. Fenwick-M. Rosser-Owen, Brill 2018, s.43-45.

Kılıç, Hulusi, "İbn Manzûr", *DİA*, XX, 171-172.

Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

Kök, Bahattin, "Sâmerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2003), s.7-48.

Köse, Nuri, *Abbâsîler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2021.

Kraemer, Joel L., *Humanism in The Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*, Leiden 1986.

Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Hicaz", *DİA*, XVII, 432-437.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 127-128.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172-173.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-52.

Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbasid Caliphate: from contemporary Arabic and persian sources*, (Islamic Geography: 84), Oxford 1993.

Le Strange, Guy, *Doğu Hilâfetinin Memleketleri, (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, trk. trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul 2015.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, trk. trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.

Düveyhi, Stefan, *Târîhu'l-Ezmine*, thk. Butros Fehd, Dâru Lahdi Hatır, Beyrut [t.y.].

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002.

Mahmud, Arafе Mahmud, "Irak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri" trk. trc. Seyfullah Korkmaz, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1999), s.325-353.

Mahmûd Hüseyini Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî târihi'n-nahvi'l-Arabî*, Müessesetü'r-Risâle Beyrut 1986/1407.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trk. trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.

- Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, VI, 496-500.
- Merçil, Erdoğan, “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, 464-465.
- Merçil, Erdoğan, “Ziyârîler”, *İA*, XIII, 622-624.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, trk. trc. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve nizâmu'l-velâ mine'l-câhiliyye ilâ evâhiri asri'l-Emevî*, Dımaşk 1988.
- Miles, George C., *The Numismatic History of Rayy*, New York 1938.
- Mneymneh, Hassan, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, trk. trc. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Mneymneh, Hassan, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyasî ve'l-İktisâd ve'l-İctimaiyye*, Beyrut 1987.
- Muir, Sir William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall From Original Sources*, London 1984.
- Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul 2005.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2017.
- Ömer, Faruk, “Abbâsî Halifesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trk. trc. Mehmet Ümit, III/6 (2004), s.203-214.
- Ömer, Faruk, *Tabiatü'd Da'veti'l-Abbâsîye*, Beyrut 1970.
- Ömer, Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat 1969.
- Ömür, Emre, *IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- Öz, Mustafa, “Mukanna el-Horasanî”, *DİA*, XXXI, 124-125.
- Öz, Mustafa, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdullah”, *DİA*, XXXIII, 304-306.
- Özaydın, Abdülkerim, “Adudüddeve”, *DİA*, I, 392-393.
- Özaydın, Abdülkerim, “Berîdîler”, *DİA*, V, 501-502.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, X, 320-321.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Hallikân”, *DİA*, XX, 17-19.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, XX, 132-134.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, XXI, 26-27.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Kalânîsî”, *DİA*, XXI, 99-100.
- Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-412.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kütübî”, *DİA*, XXVII, 8-9.
- Özaydın, Abdülkerim, “Muvaffak el-Abbâsî”, *DİA*, II, 326-328.
- Özaydın, Abdülkerim, “Mühtedî-Billâh”, *DİA*, XXXI, 527-528;
- Özaydın, Abdülkerim, “Müktefi-Billâh”, *DİA*, XXXI, 535-536.

- Özaydın, Abdülkerim, “Müntasır Billâh”, *DİA*, XXXII, 24-25.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müstâîn-Billâh”, *DİA*, XXXII, 112-113.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müstekfi-Billâh”, *DİA*, XXXII, 139-140.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, 38-41.
- Özaydın, Abdülkerim, “Râzî-Billâh”, *DİA*, XXXIV, 489-490.
- Özdemir, Mehmet, “İbn Dihye el-Kelbî”, *DİA*, XIX, 413-414.
- Özdemir, Mehmet, “Yüzyıl Değerlendirmesi”, *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı bir Tarih Yazımı*, II, ed. İrfan Aycan, Ankara 2020.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, I, Ankara 1994.
- Özel, Mustafa, “Şerîf er-Radî”, *DİA*, XXXIX, 4-5.
- Özel, Mustafa, “Şerîf er-Radî”, *DİA*, XXXIX, 4.
- Özen, Şükrü, “Kādilkudât”, *DİA*, XXIV, 77-82.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.
- Özkan, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, XXXVIII, 188-198.
- Özkuyumcu, Nadir, “Tolunoğulları”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s.39-59.
- Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.
- Pırlanta, İsmail, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*, İstanbul 2015
- Poole, Stanley Lane, “Inedited Arabic Coins”, *JRAS*, VII (1875), s.261-291.
- Porter, Harvey, “Unpublished Coins of the Caliphate”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, I (1921), s.317-332.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- Razûk, Muhammed, “İdrisîler”, *DİA*, XXI, 495-497.
- Recebî, Perviz, “Al-e Buye Dar Baghdad”, *Gozareş-i Goftegu*, sy. 14, 1383 h.ş., s.49.
- Saade, Safiyye, *Min tarihi Bağdad el-ictimai: tetavvüru mensıbi kadi'l-kudat fi'l-fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcukiyye*, Beyrut 1988.
- Sajjadi, Sadiq, “Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik”, *DİA*, XVII, 188-189.
- Savran, Ahmet, “İbnü'l-Ezrak el-Fârikî”, *DİA*, XXI, 34-35.
- Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, trk. trc. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977.
- Sevim, Ali, “Garsünni'me”, *DİA*, XIII, 386-387.
- Sevim, Ali, “İbnü'l-Adîm”, *DİA*, XX, 478-479.
- Sevim, Ali, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XXXVII, 87-88.
- Shaban, M. A., *The Abbasid Revolution*, Cambridge 1970.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, İstanbul 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Emevîler Dönemi: Hilâfetten Saltanata*, İstanbul 1990.

- Siddiqi, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate*, Jamiyat-ul-Falah Publication, Karachi 1963.
- Sourdel, Dominique, “Abbâsî Hilâfeti”, I, trk. trc. Hamdi Aktaş, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt-A. K. S. Lambton-B. Lewis, İstanbul 1988.
- Söylemez, M. Mahfuz, “İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII (1998), s.457-478.
- Söylemez, M. Mahfuz, “Vâsıt”, *DİA*, XLII, 541-544.
- Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*, trk.trc., Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019.
- Sürûr, Muhammed Cemâleddîn, *Siyâsetü’l-Fâtımiyyîn el-Haricîyye*, Kahire 1976.
- Şakir, Mahmud, *Hız. Adem’den Bugüne İslâm Tarihi*, trk. trc. Ferit Aydın, IV, İstanbul 1993.
- Şebârû, İsam Muhammed, *Kadi’l-kudat fi’l-İslâm*, Beyrut 1988.
- Şeşen, Ramazan, “Antâkî, Yahyâ b. Saîd”, *DİA*, III, 228.
- Şeşen, Ramazan, “İbn Havkal”, *DİA*, XX, 34-35.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], İstanbul 1998.
- Şeyban, Lütfi, *Reconquista: Endülüs’te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Şeyban, Lütfi, *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.
- Takkuş, Muhammed Süheyl, *Târîhu’l-Fâtımiyyîn fi şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi’ş-Şâm*, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 2001/1422.
- Tevhid, Ahmed, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu kısım-ı rabi’ : Türkistân hâkânları, Âl-i Sebüktekin, Horasan ve Irak Selçukileri, Benî Salduk, Benî Mengüç, Danişmendular, Rum Selçukileri, Kirman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyar Oğulları, Benî Ertena, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Meskukatı*, Müze-i Hümayun, Kostantiniye 1321.
- Tholib, Udjang, *The Reign of the Caliph al-Kâdir-Billâh (381-991/422-1031)*, Basılmamış Doktora Tezi, Institute of Islamic Studies of McGill University, Montreal 2002.
- Tillier, Mathieu, “Judicial Authority and Qâdis’ Autonomy under the Abbasids”, *Al-Masaq*, 26 (2014), s.119-131.
- Tolmecheva, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVII, 431-432.
- Tomar, Cengiz, “İbnü’l-İmâd”, *DİA*, XXI, 95-96.
- Topuz, Hatice Kübra, “Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi”, *İSTEM*, IX/18 (2011), s.83-112.
- Tüccar, Zülfikar, “Dîneverî Nasr b. Ya’küb”, *DİA*, IX, 359.
- Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, XIX, 538-543.
- Uslu, Recep, “Cündişâpûr”, *DİA*, VIII, 117-118.

- Uslu, Recep, “Hûzistan”, *DİA*, XVIII, 436-439.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI, 64-68.
- Usta, Aydın, *Türkler ve İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, İstanbul 2020.
- Usta, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, İstanbul, 2007.
- Usta, Aydın, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Hz. Peygamber'den, Moğolların Bağdad'ı İşgaline Kadar*, İstanbul 2022.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi, Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010.
- Ünal, Nuran, *Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Vefâ Muhammed Alî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyûn*, İskenderiye, 1991.
- Vıda, G. Levi Della, “Hariciler”, *İA*, V/I, 231-236.
- Vikor, S. Knut, “Between God and the Sultan”, *A History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York 2005.
- Vloten, Gerlof van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Ankara 2017.
- Waines, David, “The Pre-Buyid Amirate: Two views from the past”, *International Journal of Middle East Studies*, VIII-IX/2, Cambridge 1977, s.339-348.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trk. trc. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1963.
- Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî, Siyasî Muhalefet Partileri*, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1989.
- Wensinck, A. J., “Mevlâ”, *İA*, VIII, 163-164.
- Whitcomb, Donald S., “The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran”, *ANSMN*, 21 (1976), s.161-249.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, XX, 543-549.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2013.
- Yazıcı, Tahsin, “Deylem”, *DİA*, IX, 265.
- Yazıcı, Tahsin, “Dînever”, *DİA*, IX, 356.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul 2010.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara 2009.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîlerde Emîrulümeralığın Ortaya Çıkışı”, *İÜ TED*, 10-11, (1981), s.97-108.

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ahmed b. Tolun”, *DİA*, II, 141-142.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, V, 517-520.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, X, 197-199.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebü'l-Abbâs es-Seffâh”, *DİA*, X, 283-284.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîrû'l-ümerâlık”, *DİA*, XI, 158-159.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s.71-82.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu: 833-842*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1965.
- Yılmaz, Saim “Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)”, *İSTEM*, VI/12 (2008), s.71-103.
- Yılmaz, Saim, “Hâlife Müktefi Döneminde (289-295/902-908) Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hâkimiyetine Alınması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (2005), s.71-100.
- Yılmaz, Saim, “Türk Komutanlardan Munis el-Muzaffer'in (ö.321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği”, *Dinî Araştırmalar*, X/30 (2007), s.121-152.
- Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler (279-295/829-908)*, İstanbul 2006.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, IX, 87-104.
- Yiğit, İsmail, “Memlükler”, *DİA*, XXIX, 90-97.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, XXIX, 424-426.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971.
- Yurtalan, Betül, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA*, XXX, 26.
- Zettersteen, K. V., “Amir al-Umara”, *EP*, I, 446.
- Zettersteen, K. V., “Büveyhîler”, *İA*, II, 842.
- Zeydan, Corci, *Ebû Müslim-i Horasânî*, haz. Halit Fesih Kalkan, İstanbul 2010.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, trk. trc. Nejdet Gök, İstanbul 2012.
- Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyandar: Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*, Ankara 2001.

EKLER

EK-1: et-Tâi'-Lillâh'ın Hilâfet Makamından Azledilmesinden Sonra el-Kâdir-Billâh'ın Büveyhî Emîri Bahâüddeve'ye Gönderdiği Mektubun Tercümesi

“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla – Allah'ın kulu Ahmed el-İmâm el-Kâdir- Billâh, Mümînlerin Emîri'nden Bahâüddeve ve Ziyâü'l-Mille Ebû Nasr b. Adudüddeve Tâcü'l-mille, Mümînlerin Emîri'nin hamisine. Barış sizinle olsun. Mümînlerin Emîri kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd eder ve onun kulu ve Resulü olan Muhammed'e salât edilmesini ister. O hâlde Allah ömrünüzü uzatsın, izzetinizi daim etsin, size desteğini ve Mümînlerin Emîri'nin lütuf ve ihsanını üzerinizden eksik etmesin. el-Hasan b. Muhammed b. Nasr - Allah onu korusun- tarafından daha önce bize getirilen ve tüm Müslümanların, halkın ve yönetici kesimin mutabakatıyla gönderdiğiniz, içeriği; günahkâr et-Tâi'nin ümmet önderliğinde azledildiğine ve hilâfetten uzaklaştırıldığına dair olan mektubunuz Mümînlerin Emîri'ne ulaştı. Ayrıca mektupta halkın et-Tâi'ye biattan vazgeçmeleri ve onun himayesini fesh etmeleri gerektiğine, her kesimin olumlu yanıtı vermesi için Mümînlerin Emîri'ne büyük bir umutla biat etmeyi kabul etmeye hazır olduklarına yer verildi.

Bütün bunlar sizin tüm Müslümanlarla yaptığınız güzel istişareler ve Allah ve Mümînlerin Emîri için kurduğunuz güzel düzen sayesinde sorunsuz bir şekilde gerçekleşti. Böylece O'nun dinini en ücra köşelerde yükselttiniz ve davayı Allah rızası için bütün bölgelere yaydınız. Siz günahkâr et-Tâi'nin gizlediği gerçeği ortaya çıkardınız ve azledilenin yalanladığı ve Mümînlerin Emîri'nin üzerinde durduğu dinin direğini diktiniz. Mümînlerin Emîri et-Tâi'-Lillâh sizin bütün işlerinizi ve şevkinizi bir şekilde biliyordu. Allah size olan desteğini daim etsin, çünkü bu harikulade iş için seçildiniz ve bu itibarla en yüksek makamı Allah Teâlâ'dan ve Mümînlerin Emîri'nden hak ettiniz. Bu makam size aittir ve bu konudaki belirsizlik ortadan kaldırılmıştır ki, Mümînlerin Emîri'ni anmayı ve bu dünyada onun gururunu, ahirette de onun mükâfatını elde etmeyi başardınız. Allah er ya da geç bu amelleriniz için sizi cömertçe ödüllendirsin ve Mümînlerin Emîri'nin başarısını devam ettirmeniz için rehberliğini ve desteğini size ihsan etsin, çünkü O'nun şanı sizin elinizle korunmaktadır. Allah sizi çok özel bir yardımcı kabul eder, çünkü ona biatta ve ihlasta en öndesiniz. Bu yüzden düşmanlara karşı Mümînlerin Emîri'nin kılıcı oldunuz. Siz sağlam bir kanaate sahipsiniz ve halifenin mallarının ve tebaasının tek koruyucusu, halife ile Allah'ın yetkisine olan güveni arasında aracısınız. Mümînlerin Emîri'nin sancağını kaldırdınız ve onu koruduğunuz meskenine, inşa ettiğiniz izzet yerine, direği olduğunuz sarayına ve imparatorluğunun değirmen taşına taşındınız. Mümînlerin Emîri, itaat ve taraftarlık konusunda samimi bir insan olarak size güvenmektedir. Yakın ve uzak kişininkiyle karşılaştırılmayacak türden bir yeterlilikten kaynaklanan niyet ve inancınızda dürüstünüz. Siz her selefi aşabilirsiniz, her lideri geçebilirsiniz, her düşmanı zayıflatabilirsiniz, yüce ve eşit olanı susturabilirsiniz ve herkes diğer seleflerin sizinle eş değerde olmadığını bilir. O sizi aşamadığı ve konumunuza erişemediği hâlde siz sahip olduğunuz makamı

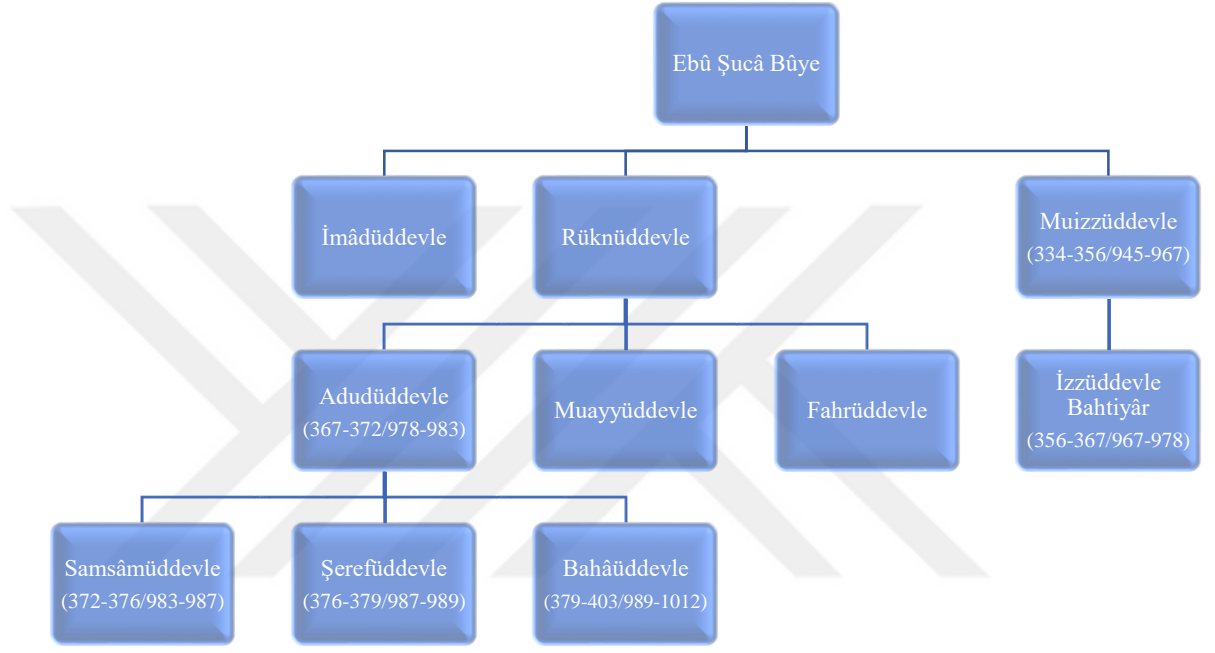
seversiniz. Mümînlerin Emîri, hizmetiyle vasfınızı tasdik etmiş, hamdinizi ve layık olduğunuzu yerine getirmiş, hizmetinizde seyahat etmiş ve kendisine verilen emirleri yerine getirmiş olan görevliniz Hasan b. Muhammed b. Nasr'ı (Bahâüddeve'nin elçisi)- Allah onu korusun- kabul etmiştir. Mümînlerin Emîri, sizi destekleyenlerden sadece en güvenilir ve en donanımlı olanları ile buluşmak için emir vermediğinizin farkındadır. Bu nedenle Mümînlerin Emîri kendisine olan güveninizi takdir eder ve onu ideal seleflerinin safına dâhil eder. Allah size olan desteğini daim eylesin ve iyi huylarınızı ve vekillikteki yüksek davranışlarınızı mükâfatlandırsın. Mümînlerin Emîri mektubunu bitirir ve Allah dilerse (cevap) bekler. Selam ve Allah'ın bereketi ve lütfu (mektubun kapandığını gösteren) üzerinize olsun. Bu mektup 27 Şaban 381/7 Kasım 991 Pazar gecesi yazılmıştır.”⁸⁷⁶

---

⁸⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, III, 204-205; ing. trc. Vol. VI, 216-217; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 351-352; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h.381-400)*, XXVII, 6-7.

EK-2: et-Tâi‘-Lillâh’ın Hilâfetinde Bağdat Büveyhî Emîrleri

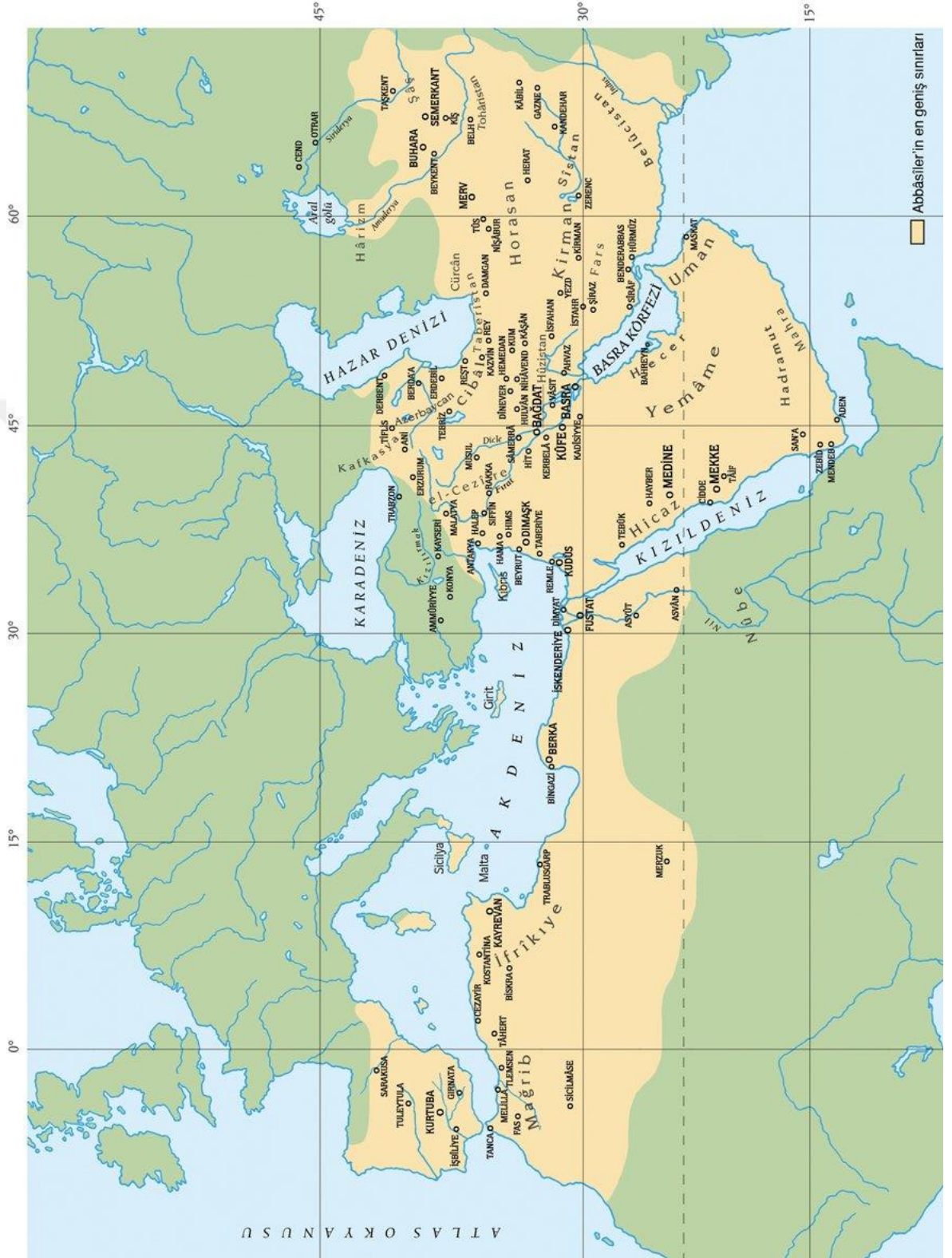
EK-3: et-Tâi'-Lillâh'ın Hilâfeti Dönemindeki Kâtiplerin Listesi

1	Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer	(363-371/974-982)
2	Ebü'l-Kâsım İsâ b. Ali b. İsâ	(371-375/982-985)
3	Ebü Mansûr Ahmed b. Ubeydullah eş-Şîrâzî	(375-376/985-987)
4	Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân	(376-381/987-991)

EK-4: Abbâsî Hilâfetinın Sınırları

(Kaynak: Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 33)

EK-5: Büveyhî Toprakları Haritası

(Kaynak: Aydın Usta, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.351)

ÖZ GEÇMİŞ

2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini bitirdi. Mezun olduğu üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Prof. Dr. Aydın Usta'nın danışmanlığında hazırladığı *Büveyhîler Döneminde Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu* adlı yüksek lisans tezi ile 2015 yılında mezun oldu. Aynı sene aynı üniversitede doktora eğitimine başladı ve Prof. Dr. Aydın Usta'nın danışmanlığında doktora tez çalışmasını sürdürdü.